

3. Kada stranci postaju 'naši' – uloga nogometa i stranih nogometaša u integracijskom procesu (stavovi navijača)

3. 1. Uvod

Polazeći od činjenice da su brojni vrhunski nogometaši zvijezde, *celebrity* (Biti, 2020) i da su neki od njih stranci u zemlji u kojoj igraju, u ovom poglavlju traži se odgovor na pitanje kada stranci postaju 'naši'. Cilj je komparativno istražiti stavove navijača HNK Hajduk iz Splita prema stranim nogometašima koji su igrali i igraju u HNK Hajduk (u manjoj mjeri stranim nogometašima koji igraju u utakmicama s HNK Hajdukom), zašto i pod kojim „uvjetima“ navijači prihvaćaju strane nogometaše i (ne)prihvaćaju različite imigrante s istim sociodemografskim karakteristikama, s naglaskom na etničke, regionalne, religijske, rasne razlike te spolnu orijentaciju. Cilj istraživanja je saznati mogu li i kako nogomet i strani nogometaši doprinijeti integraciji različitih imigranata i društvenoj inkluziji te kako navijači vide integracijski proces. Možemo li kroz njihove stavove prepoznati dosadašnje modele integracije (npr. asimilacijski, multikulturalni, interkulturalni), (usp. Aggestam & Hill, 2008 prema Bolmberg, 2020) ili podtipova, miješanih modela koji iz njih proizlaze. Budući da su navijačke skupine¹ u javnom diskursu percipirane kao nasilne (Šantek, Zečević, Nuredinović, 2020; Šantek, 2017; Perasović, 2001; Lalić, 1993; itd.), često etiketirane kao desno orijentirane (Lalić, 2015, 1990; Lalić & Pilić, 2011; Vrcan, 2003) i karakterizira ih *huliganski identitet* (usp. Leeson, Smith & Snow 2012; Bodin, Robene & Heas, 2007; Spaaij, 2006),² istraživanje sam odlučila provesti analizirajući stavove navijača. Osim toga, nogometne utakmice često su mjesta za izvedbu fiktivne nacionalne, regionalne i lokalne zajednice i koriste se kao mjesta za promociju pojedinih nacionalnih agendi i prezentaciju nacionalizama (usp. Sack & Suster, 2000; Quiroga 2013; Kuper, 2010; Vrcan, 2003; itd.).

Globalne migracije, unutar kojih se odvijaju i migracije nogometaša (usp. Elliot & Harris, 2015; Blecking & Dembowski, 2010; Lanfranchi & Taylor, 2001), reflektiraju se i na imigracijske procese u Republici Hrvatskoj. Dolazak stranih profesionalnih nogometaša u HNK Hajduk od sedamdesetih godina 20. stoljeća do danas (usp. Gizdić, 2010) smještam u širi migracijski kontekst, s naglaskom na prostor Hrvatske. Ovo razdoblje izabrala sam budući da su se od tada promijenile makropolitike okolnosti što promatram kroz teorije studija granica (vremenskih, prostornih, zamišljenih, simboličkih, stvarnih, usp. Balogh, 2019; Agier, 2016;

¹ Pod navijačkom skupinom podrazumijevaju se organizirane skupine sa strogo utvrđenom unutarnjom hijerarhijom i kodeksom ponašanja (usp. Leeson, Smith & Snow, 2012). O povijesti i tipologiji navijača u Europi vidjeti više: Dubal, 2010; Mills, 2009.

² U literaturi se pronalazi primjer grčke navijačke skupine „Zlatne zore“ i „nastajanja novih diskursa isključivanja imigranata iz društva, često s konkretnim akcijama, brutalnim napadima i premlaćivanjima imigranata na ulici“ (Perasović, 2015: 195).

Wilson & Donnan, 2012). Do devedesetih godina 20. stoljeća Hrvatska je bila dio Jugoslavije što je omogućavalo brojne unutarnje migracije,³ dolazak nogometaša iz drugih jugoslavenskih republika i pokrajina. Prikupljena etnografska građa se kontekstualizira kroz promjene država, društvenog i političkog konteksta: osamostaljenje Republike Hrvatske od Jugoslavije, ulazak Hrvatske u Europsku uniju i Hrvatsku na izbjegličkoj ruti. Ovo razdoblje obilježava i Domovinski rat, tranzicija i posttranzicija; makroekonomske i makropolitike promjene, retradicionalizacija društva, povećanje međunarodnih migracija različitih uzroka, dobrovoljnih migracija (npr. ekonomski migranti, digitalni nomadi, ali i migracije/kupoprodaje/transfera nogometaša) i prisilnih izbjegličkih migracija, mogućnost registriranja navijačkih udruga itd. (u ovom slučaju Torcide i Našeg Hajduka).

Posljednji popis stanovništva, iz 2021. godine, u odnosu na prethodni iz 2011. godine, pokazuje da je Hrvatska u deset godina izgubila 413 056 osoba odnosno 9,64 % stanovništva.⁴ Uz negativne demografske trendove, odnosno činjenicu da Republika Hrvatska gubi stanovništvo zbog starosti i niskog fertiliteta (usp. Klempić Bogadi, 2023; Strmota & Ivanda, 2022; Akrap & Ivanda, 2019), gubitak stanovništva rezultat je i velikog iseljeničkog vala nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju (usp. Strmota, 2020; Troskot, Prskalo, Šimić Banović, 2019; Akrap, Strmota & Ivanda, 2018; Jerić, 2019; Jurić, 2018; Rajković Iveta & Horvatin, 2017; Župarić-Iljić, 2016). Od razdoblja ranog novog vijeka, a posebice od kraja 19. stoljeća do danas, s hrvatskoga etničkog prostora uglavnom se iseljavalo (usp. Gregurović & Klempić Bogadi, 2023; Šakić & Dobrovšak, 2020; Čapo, 2019; Grbić Jakopović, 2014; Holjevac, 1967), a puno manje useljavalo. Tijekom i nakon 1990-ih velik udio useljenika odnosi se na koetničke migrante (npr. Hrvate iz Srbije i Crne Gore) koji su se potaknuti ratovima i raspadom Jugoslavije preseljavali u Republiku Hrvatsku (usp. Gregurović S., 2023; Rajković Iveta, 2012; Čapo Žmegač, 2007, 2002) te na iseljenike i poslijemigracijske generacije koji su osamostaljenjem Republike Hrvatske pozvani na povratak u domovinu (usp. Štiks, 2010). Prema posljednjim podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, u 2022. godini u Republiku Hrvatsku⁵ iz inozemstva je doselilo 57 972 osoba, od toga je 17,8 % hrvatskih državljana i 82,2 % stranaca. Ukupan broj doseljenih osoba iz inozemstva uključuje raseljene osobe iz Ukrajine (11 121 osoba, 19,3 %), kojima je odobrena privremena zaštita u Republici Hrvatskoj. Najviše useljenika doselilo se iz

³ O tipologiji migranata više vidjeti Grbić Jakopović, 2014; Brettell & Hollifield, 2000; Mesić, 2002; Heršak, 1989.

⁴ Usp. Objavljeni konačni rezultati Popisa 2021. <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270> (pristup 22. 10. 2022.).

⁵ Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2022. Vanjska migracija stanovništva prema zemlji podrijetla/odredišta i državljanstvu u 2022. (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58061> (pristup 6. 8. 2023.).

Europe (34 367), i to iz „ostalih europskih država“ njih 29 200 (najviše iz Bosne i Hercegovine (6 949), Srbije (3 948), Kosova (2 258), Sjeverne Makedonije (1 578), Albanije (1 131) itd. te država Europske unije (5 167) najviše iz Njemačke (1 407), Slovenije (727), Italije (590), Austrije (306), Poljske (290), Francuske (287) itd. Iz Azije se doselilo 11 874 osoba, iz Afrike 675, Sjeverne i Srednje Amerike 343, iz Južne Amerike 304, i Oceanije 65. Od 2006. godine, kada je u Hrvatskoj odobrena prva međunarodna zaštita, do danas odobrena je zaštita za 951 osobu.⁶

U javnom i medijskom diskursu osim demografskih problema, uz što je vezana depopulacija dijelova Hrvatske, ističe se važnost useljavanja za ispunjavanje zahtjeva tržišta rada, kako bi se broj radno aktivnog stanovništva održao na razini koja omogućuje optimalno funkcioniranje gospodarstva, socijalnog i mirovinskog sustava, odnosno države u cijelosti. Nedostatak radne snage posebice je aktualna medijska tema u turizmu tijekom ljetne sezone. Potvrdu ovih podataka nalazimo i u podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, prema kojem najviše radnika nedostaje u uslužnim i trgovačkim zanimanjima, obrtničkim zanimanjima i pojedinačnoj proizvodnji, te u jednostavnim zanimanjima (www.hzz.hr). Ministarstvo unutarnjih poslova svake godine izdaje sve više dozvola za boravak i rad u Republici Hrvatskoj. Tijekom istraživanog razdoblja, broj radnih dozvola se povećavao, a u 2023. godini izdano ih je čak 172 499, od toga u najvećem broju u djelatnostima: graditeljstvu 68 912; turizmu i ugostiteljstvu 45 868; industriji 24 034, prometu i vezama 11 497, trgovini 5126.⁷ Iz istog izvora saznajemo da je najveći broj dozvola izdan državljanima sljedećih država: Bosne i Hercegovine – 38 236, Srbije – 24 028, Nepala – 23 493, Indije – 15 627, Sjeverne Makedonije – 13 412, Filipina – 10 999, Kosova – 9 922 i Bangladeša – 8 749. U međuvremenu je, 1. siječnja 2023. godine, stupio na snagu i novi Zakon o strancima,⁸ koji olakšava boravak i rad u Republici Hrvatskoj. Recentno istraživanje o dolasku stranih radnika u Hrvatsku provele su znanstvenice s Instituta za migracije i narodnosti iz Zagreba, u okviru projekta „Strani radnici u RH“ nakon eksplorativne faze projekta „Hrvatska – nova imigracijska zemlja?“ (Gregurović, et al. 2024, 2021).

Tema dolaska stranih migranata, useljenika i sezonskih radnika i njihova integracija posebno je važna za Dalmaciju kao turističko područje što je bio razlog za odabir istraživanja upravo na ovom prostoru. Osim toga, u ukupnom broju doseljenih osoba iz inozemstva u Republiku Hrvatsku tijekom 2022. godine najviše ih je došlo u Grad Zagreb te u Splitsko-dalmatinsku županiju (6 822 osobe, odnosno 11,8

⁶ Podaci se odnose zaključno s 31. 12. 2023. <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-trazitelji-medjunarodne-zastite/283234> (pristup 12. 2. 2024.).

⁷ Ministarstvo unutarnjih poslova RH, <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2024/1/statistike%202023%20boravak%20i%20rad.pdf> (pristup 12. 2. 2024.).

⁸ Zakon o strancima, NN 133/20, 114/22, 151/22. <https://www.zakon.hr/z/142/Zakon-o-strancima> (pristup 1. 2. 2023.).

%)⁹ Ostale dalmatinske županije također su privlačne doseljenicima. U Zadarsku je doselilo 3 443 osoba, Dubrovačko-neretvansku županiju 1 712 te Šibensko-kninsku 1 520. (ibid.)

Iako postoje brojni radovi o navijačkim skupinama koje su napisali hrvatski i međunarodni znanstvenici različitih znanstvenih provenijencija (sociolozi, politolozi, etnolozi i kulturni antropolozi, vidjeti radove autora iz Hrvatske: Bartoluci, Lalić, Mustapić, Nuredinović, Perasović, Šantek, Vukušić itd.) te znanstvenici istih struka, koji se bave imigracijom (vidjeti radove hrvatskih autora: Čačić-Kumpes, Gregurević M. i S., Kumpes, Rajković Iveta, Župarić-Iljić itd.), nisam naišla na rad koji ima sličan istraživački fokus ovoga istraživanja. Tematski najbliži radovi propituju stavove navijača i razmjere rasizma u britanskom nogometu (Cleland & Cashmore, 2013, 2014). Na razini Hrvatske, istraživali su se stavovi općenito prema imigrantima u Hrvatskoj (Međimurec, Mustač & Čipin, 2024; Čačić-Kumpes, Gregurović & Kumpes, 2012), prema tražiteljima azila i izbjeglicama (Gregurović M., 2023) odnos religioznosti i stavova prema imigrantima (Kumpes, 2023, 2018). Navedeni radovi temelje se na kvantitativnim sociološkim istraživanjima.

3.1.1. Izvori i metodologija

Ovo poglavlje, kao i cijela knjiga, temelji se na kvalitativnom istraživanju prvenstveno provedbom polustrukturiranih intervjuua s ciljem dobivanja dublje perspektive shvaćanja stavova o stranim nogometašima, drugim strancima, integraciji imigranata, ali i općenito, ljudskog ponašanja i načina shvaćanja stvarnosti u kojoj se nalaze (Zapata-Barrero & Yalaz, 2018). Multilokalnom etnografijom (*multi-sited ethnography*) (Marcus, 1995), istraživanje je provedeno s navijačima i navijačicama Hajduka koji žive na više lokaliteta srednje i južne Dalmacije: Zadru, Splitu, Sinju, Šibeniku, Makarskoj, Pelješcu, Dubrovniku te općinama i zaselcima na tom prostoru. Ukupno su intervjuirana 32 navijača, s ciljem dobivanja uvida u heterogenost i kompleksnost navijačke scene. Četvero navijača živi u gradu Zagrebu, troje u drugim državama no oni su podrijetlom iz Dalmacije (jedan roditelj im se odselio iz Dalmacije ili su oni odselili). Petero kazivača neko je vrijeme (od pet godina do 30-ak godina) živjelo izvan Dalmacije u koju su se vratili nakon završenog (u tri slučaja prekinutog) fakultetskog obrazovanja, promjene posla ili odlaska u mirovinu. Svi intervjui provedeni su licem u lice. Najveći dio intervjuua proveden je na prostoru Dalmacije. Intervjui su provedeni u domovima navijača, u kafićima, prije ili nakon zajedničkog gledanja utakmice. Kriterij za odabir kazivača bio je da oni sami sebe smatraju navijačima Hajduka (dio kazivača članovi su udruge Naš Hajduk (sedam)

⁹ Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2022. Vanjska migracija stanovništva prema zemlji podrijetla/odredišta i državljanstvu u 2022. (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58061> (pristup 6. 8. 2023.).

koja ima upravljačka prava u klubu, dio navijačke skupine Torcida (petero). Dvoje ih je tijekom života prestalo biti službeni član Torcide (prestali su plaćati godišnje članarine) no i dalje se smatraju navijačima (više vidjeti u odlomku 3. 2. *Navijači Hajduka*). Bivala sam kazivače s različitim iskustvima participacije u navijačkoj sceni (aktivna i „umirovljena“ Torcida, jezgra Torcide, članovi Torcide iz različitih podružnica, članovi Našeg Hajduka, član Društva prijatelja Hajduk iz Zagreba, navijači koji ne pripadaju organiziranim skupinama). Navijači su različite starosti (od 18 do 82 godina), oba spola (muškaraca 25, žena 7), različite razine završenog obrazovanja (srednjoškolsko obrazovanje završilo ih je 20, visokoškolsko obrazovanje 11 i jedna osoba je doktor znanosti). Različitih su zanimanja i trenutnog radnog statusa (namjerno se izostavlja poveznica spola s trenutnim zanimanjem, odnosno radnim mjestom): nezaposleni, prekarni radnici (fizički radnici, radnici „na crno“, građevinski radnik, „majstor za sve“, tesar, marangun), trgovac, konobar, radnik u pozivnom centru, radnik u turističkoj agenciji, pomorac, ekonomist, privatni poduzetnik, medicinski tehničar, recepcioner, student, fizioterapeut, dipl. ekonomist, inženjer kemije, novinar, pravnik, odvjetnik, grafički dizajner, profesor u srednjoj školi, defektolog, doktor humanističkih znanosti, umirovljenici. Kazivači su anonimizirani, označeni su prema spolu m/ž, godini rođenja, gradu rođenja i stanovanja (zbog anonimnosti navode se bliži veći gradovi ili poluotok, dakle namjerno su izostavljeni podaci o malim mjestima i selima. Ako je osoba živjela na više mjesta, podatke navodim kronološki kroz život kazivača. Na kraju navodim razinu obrazovanja (SSS, VSS¹⁰). Ako je bitno za razumijevanje citata kazivanja, uz kazivanje se navode podaci o navijačkoj participaciji, zanimanju i sl. Dio kazivača poznavala sam preko obiteljskih ili poslovnih kontakata. Ovi kazivači rado su pristali na intervju, vrlo otvoreno i jako detaljno odgovarali na pitanja. Navijači s fakultetskim obrazovanjem, od 40-ih godina života na dalje, imali su potrebu dodatno objašnjavati splitski i dalmatinski mentalitet. Odgovarajući, odlazili su u druge teme koje su premašivale prvotne ciljeve rada, no sami su ih isticali jer su smatrali da su važne za razumijevanje istraživačkih pitanja. U radu je naznačeno što su kazivači sami dodavali, no važno je naglasiti da su i oni tako sukreatori istraživanja. Nadalje, pored samih odgovora, pojedini su navijači pokušavali ulaziti u dijalog sa mnom, i propitivali neke svoje ili druge navijačke postupke, kako bih ih ja objasnila. Posebice se to odnosi na njihova dvostruka mjerila i opravdanja navijačkog ponašanja koji se kosi sa stavovima koja imaju kao građani. Objasnjavali su kako su mijenjali razmišljanje tijekom odrastanja, obrazovanja i života u drugim sredinama, što je također navedeno u analizi građe. Preko prvih kazivača metodom snježne grude (*snowball* metoda; usp. Patton, 1990: 237) dolazila sam do drugih kazivača. Tri navijača predložila su da se zajedno sastanemo s potencijalnim kazivačem/kazivačicom na što su i ti kazivači pristali. Ovako provedeni intervjui rezultirali su „gustim opisima“

¹⁰ Budući da je samo jedan sudionik istraživanja doktor znanosti, zbog anonimiziranja navodim vss.

(usp. Geertz, 1973) budući da su se zajedno prisjećali nekih događanja, utakmica i komentirali ih. Nekoliko preporučenih kazivača, koje sam intervjuirala samostalno, tijekom intervjua odgovarao je jako šturo te sam stekla dojam da su pristali na intervju samo zbog osobe koja ih je preporučila. Četiri potencijalna kazivača također sam upoznala preko drugih kazivača, susretala ih na zajedničkim druženjima (npr. prilikom organiziranog gledanja utakmica u kafićima) i s njima i neformalno razgovarala o temi istraživanja te su mi dali kontakt da se dogovorimo za intervju. Međutim, ti intervjui nikada nisu dogovoreni. Nakon što kroz više pokušaja nismo mogli dogovoriti susret, ili su ga dva puta odgađali, shvatila sam da zapravo ne žele razgovarati i odustala. Ovo potvrđuje zatvorenost navijačke zajednice koju su isticali i drugi istraživači. Najzatvoreniji su bili mladi navijači (od 18. godine do ranih dvadesetih). Među navijačima koje sam susretala bili su i brojni maloljetnici, no njih nisam intervjuirala. Budući da je analiza prikupljene etnografske građe bila različite kvalitete na što je utjecalo prethodno poznanstvo s navijačima, željela sam napraviti svojevrsno kontrolno istraživanje koje je provedeno uz pomoć moje bivše studentice iz Splita. Zajedno smo razradile kriterij odabira kazivača. Četiri navijača bili su njezini prijatelji ili dugogodišnji poznanici za koje je znala da su navijači Hajduka te ih je izravno pitala žele li sudjelovati u istraživanju, a dvoje navijača joj se javilo da želi sudjelovati u istraživanju nakon što je preko privatnog profila na društvenoj mreži objavila poziv za istraživanje. Ovi navijači preporučili su još četvero sudionika istraživanja. Ovisno o ranijim poznanstvima i otvorenosti navijača, intervjui su najčešće trajali oko 80 minuta, no neki su bili i puno duži pa je najduži intervju trajao oko dva i pol sata, a jedan svega 20-ak minuta. Sa 16 navijača provodila sam kraće dopunske intervjue.

Tijekom istraživanja koristila sam i metodu sudioničkog promatranja (usp. Bryman, 2012: 430- 468). „Etnografija i sudioničko promatranje podrazumijevaju proširenu uključenost istraživača u društveni život onih koje on/ ona proučava” (ibid. 431). Bryman razlikuje šest uloga istraživača u ovoj metodi. Moja uloga bila je minimalni sudionički promatrač (ibid. 443). Ovu metodu koristila sam tijekom gledanja nogometnih utakmica, uglavnom u javnim prostorima, ponajviše kafićima u Splitu, okolici Sinja i na Pelješcu tijekom ljetnih mjeseci. Za većinu prisutnih moja uloga bila je tajna, dakle nisu znali da sam na tim događanjima u ulozi istraživačice. Za manji dio sudionika, čiji broj se širio s mojim češćim dolascima, uloga je bila javna. Na početku sam na utakmice odlazila s članovima proširene obitelji i prijateljima navijačima, koji su ujedno bili ključni informatori (*key informants*, ibid. 439) u istraživanju. Oni su me upoznavali sa svojim prijateljima i poznanicima drugim navijačima ali i ukazivali mi na nepoželjnost nekih mojih postupaka (npr. fotografiranje transparenata) kojima bih pobudila pažnju navijača. Ova metoda pomogla mi je za upoznavanje potencijalnih kazivača i uključivanje u razgovore što je doprinijelo učvršćivanju kontakata s navijačima. Na ovaj način dobivala sam uvid u ponašanje navijača, verbalne i druge ekspresije na koje sam se kasnije

osvrtała prilikom intervjua, glavne izvore podataka u istraživanju. Terenske bilješke prvom prilikom snimala sam na diktafon na mobitelu, te transkribirala, a u manjoj mjeri zapisivala nakon povratka s terena (ibid. 447-452). Ostvarivanje kontakata s nepoznatim navijačima i navijačicama, samostalni pronalazak novih kazivača bio je iznimno težak, zapravo neostvariv, pretpostavljam zato što sam žena iz Zagreba. Budući da je velik dio ovoga istraživanja proveden tijekom pandemije Covida-19, dio vremena okupljanja su bila onemogućena, utakmice su se igrale bez gledatelja što je otežalo istraživanje. Za potrebe istraživanja, osmišljavanje pitanja za intervju, protokol promatranja i kontekstualizaciju dobivene etnografske građe, ali i samog praćenja svih tema vezanih uz HNK Hajduk i navijačku scenu radila sam analizu medijskog diskursa (izvještavanja nakon utakmica kroz dnevne novine Slobodnu Dalmaciju i Sportske novosti) na koja se referiram u analizi građe.

Nakon sređivanja terenskih bilježaka i transkribiranja intervjua, napravila sam kodiranje intervjua te tematsku analizu etnografske građe (Braun & Clark, 2006). Razmišljanja i stavove navijača i navijačica HNK Hajduka u radu sam analizirala kroz nekoliko većih cjelina. Poglavlje počinje odlomkom pod naslovom *Navijači Hajduka* u kojem analiziram odgovore na pitanje od kada su moji kazivači navijači i kako oni dijele navijače. U ovom dijelu posebno su izdvojene navijačice. Osim opisa identiteta navijača prilikom analize etnografske građe dio istraživanja posvećen je ulozi i isprepletenosti Hajduka s regionalnim identitetom i vidljivim markerima identiteta u javnom i privatnom prostoru navijača. Budući da sam došla do zaključka da su ova dva identiteta usko povezana i prožeta problematizirala sam povezanost navijačkog i regionalnog dalmatinskog identiteta kroz odlaske na utakmice, navijanje i navijačke ekspresije protiv Drugih te opravdavanje navijačkog ponašanja kao dijela pripadanja zajednici. Iduću veću cjelinu rada posvetila sam prikazu i analizi stavova navijača o stranim nogometašima u HNK Hajduk i razlozima njihova prihvaćanja. Ovo poglavlje strukturirala sam kronološki od osnivanja kluba do danas s naglaskom na utjecaj promjena granica, društvenog i političkog konteksta te promjenama migracijskih tokova. U zadnjoj cjelini analiziram tko su za intervjuirane navijače poželjni i nepoželjni imigranti, u razdoblju od 1970-ih do danas, s posebnim osvrtom na raspad Jugoslavije, Domovinski rat, izbjeglice, suvremene sezonske radnike i različite doseljenike. Poglavlje završavam analizom stavova navijača o tome koje imigrante bi Hrvatska trebala primiti, dosadašnjom integracijom imigranata u Dalmaciji te koji je prema njima poželjan model integracije potencijalnih useljenika. U zaključku dajem odgovor na pitanje mogu li nogomet i strani nogometaši doprinijeti integraciji imigranata.

3.2. Navijači Hajduka

Postoje različite podjele i definicije navijača u Republici Hrvatskoj (usp. Šantek et al., 2020; Perasović & Mustapić, 2013; Perasović & Bartoluci, 2007; Lalić, 1993; itd.). Dosadašnja istraživanja bila su usmjerena na organizirane navijačke skupine pa tako i navijačku skupinu Torcidu (usp. Perasović & Mustapić, 2017; Pilić, 2002; Lalić, 1993 itd.), te na primjeru navijača Hajduka propitivanje teorijskih implikacija, možemo li ih promatrati kao subkulturu, (neo)pleme ili društveni pokret (Perasović, 2015). U novijim istraživanjima vidljiva je promjena paradigme od percepcije navijača kao „nogometnih huligana” prema pripadnicima „društvenog pokreta” (ibid.), nogometnih navijača kao političkih aktivista (usp. Glaurdić, 2019) te lokalnih heroja koji se uslijed prirodnih nepogoda i drugih javnih potreba iznimno brzo aktiviraju i stavljaju na raspolaganje (Perasović et al., 2021). Suvremeni nogometni klubovi sve više postaju promicatelji konzumerističke kulture i time prestaju biti simbol lokalnih zajednica, a navijači kao društveni akteri stvaraju društveni pokret. Čitajući dosadašnja istraživanja, koja su provedena s članovima Torcide i Našeg Hajduka, svjesna sam da dio njih neke moje sugovornike, koji sami sebe smatraju navijačima ne bi percipirali „pravim“ navijačima, kao što smatraju sebe. Međutim, u ovom istraživanju željela sam saznati stavove što heterogenijih pripadnika navijačke scene HNK Hajduk, stoga je osnovni kriterij za odabir sugovornika bio da oni sami sebe smatraju navijačem ovoga kluba. Da bi se objasnila njihova uključenost u istraživanje postavljena su im pitanja od kada su i kako postali navijači, postoje li, i koje su po njima, glavne razlike među navijačima Hajduka te što za njih osobno znači biti navijač Hajduka. Pri tom je važno naglasiti da ovaj rad nema ambiciju dati novu klasifikaciju navijača HNK Hajduk.

Najčešći odgovori na pitanje od kada ste navijač Hajduka su: „Od rođenja”; „Od kad znam za sebe.”; „Po rođenju to tako dobiješ i svi oko tebe (...) baš svi oko tebe navijaju za Hajduk.“ (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Kazivač koji se rodio u Sarajevu kazao je da kada je njegov otac prvi puta došao u rodno mjesto na Pelješac i kada su ga prijatelji pitali: „Što ti je žena rodila?” Nije rekao sina, već: ‘Hajdukovca!’” (m, 1968., Sarajevo, Pelješac, sss). Kazivačica iz Zagreba kazala je da su prijatelji njezina supruga stalno ispitivali kako će im se zvati sin. Nakon što su ona i dijete došli iz rodilišta kod kuće ih je dočekala iskaznica Našeg Hajduka (ž, 1989., Split, Zagreb, vss).¹¹ Jedan od slikovitijih odgovora na pitanje od kada je navijač Hajduka je:

Pripadnost. Znači imaš u Splitu, je l’ - šta je reka Bosna (nadimak za Slavena Bilića, op. a.), citirat ću, imaš tri stvari: svetoga Duju, Marjan i Hajduka. Ako

¹¹ Autorica je imala slično iskustvo i kod rođenja svog sina. Samo se tada još moglo učlanjivati u klub, a ne u udruhu.

si iz Splita i rođen si u Splitu, prvo se s tin infetaš (zaraziš, op. a.) i s tin se poistovjećuješ i to je to ka. (m, r. 1979., Split, sss)

Svi navijači kazali su da je Hajduk svakodnevno prisutan u njihovim životima, od obaveznih jutarnjih čitanja vijesti do gledanja utakmica. Tko god može, utakmice gleda na stadionu. Ljudi iz udaljenih mjesta slušaju radio prijenose, gledaju utakmice zajednički u kafićima ili u domovima. No zanimljivo je da se na prostoru Dalmacije utakmice često gledaju i na poslu, tijekom radnog vremena:

Kad iman priliku, oden u Split na utakmicu, kad mogu. Inače gledan preko televizije, a kad radin, imaju stranice na Facebook, ove 'uživo Hajduk' gledanje utakmice... (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Provodeći većinu ljeta, ne samo tijekom četverogodišnjeg istraživanja, već posljednjih 16 godina na prostoru južne Dalmacije, posebno Pelješcu, susretala sam se s istim ljudima koji na jutarnjim kavama te popodnevnom i večernjim *bevan-dama* govore o Hajduku (prošlosti, sadašnjosti, igračima, transferima, trenerima, utakmicama, golovima, vodstvu Hajduka itd.). Zanimljivo je da u jednom malom pelješkom mjestu koje još nisu prepoznali turisti, Dubi, tijekom zime živi svega nekoliko stanovnika, a ljeti se mjesto napuni iseljenicima, uglavnom muškarcima iz Kalifornije, SAD-a. Iako su ovi mahom osamdesetogodišnjaci u mladosti napustili Dubu, nisu prestali pratiti Hajduk, i sada ljeta, sate i sate provode pričajući upravo o njemu. Kazivači su izdvojili zanimljivost da je jedan iseljenik iz pelješkog naselja Trpnja osamdesetih godina 20. stoljeća po mjestu vozio automobil s registracijom Sjedinjenih Američkih Država na kojima je pisalo „Hajduk“. Moja zapažanja isticali su i drugi intervjuirani navijači:

Ma Hajduk je malo više od nogometa za nas (...) Baš sam pitao prije 4 – 5 godina u starijem društvu: 'Šta pričate o Hajduku?' To su ljudi od 60 godina, prijatelji iz djetinjstva pa onako: 'Daj, šta vam je o tom Hajduku, šta pričate non stop? Kako vam se dá to gledat i pratit?' da bi oni meni odgovorili... 'To je jedino nešto što mi imamo vanserijski, a da traje toliko dugo. Nama je Hajduk maltene sve.' – kao Dalmaciji ... To je nešto jedino, što je stalno i što je na nekoj europskoj i svjetskoj razini poznato... I dobro mi je objasnio, ja se slažem s time. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Kazivačevi roditelji u Makarsku su se doselili iz Vrgorca i Metkovića, jedna baka mu je bila iz Imotskog, no rekao je da se u svim tim mjestima „Navija i živi za Hajduk“. Da je tema razgovora Hajduk stalna pronalazimo i u djelima novinara i književnika Miljenka Smoje, kojeg su moji sugovornici isticali, nabrajajući uz Hajduk druge markere splitskog identiteta. U djelu „Dnevnik jednog penzionera“, pišući doživljaje o boravku u Zagrebu, opisuje/piše svojim Splićanima: „s te dištanice vi doli ste sad za mene lokalpatrioti, kampanelisti, vi mislite da je doli centar svita,

da se oko vas sve vrti; vi samo znate činit konfužjane i balit o „Ajduku“. (Smoje, 1981: 51).¹²

Prikupljena etnografska građa pokazuje da se navijačka pripadnost prenosi uglavnom prema muškoj liniji, s oca na sina ne samo u dalmatinskim mjestima rođenja već i nakon preseljenja očeva u druge dijelove Hrvatske ili inozemstvo. Međutim, zabilježila sam da su upravo očevi vodili kćeri na utakmice:¹³

Oduvijek, jer smo svi u kući, odnosno mama ništa ... žene je to manje zanimalo... Tata, did, svi su navijali. Ja sam svjesna da sam od sedme godine navijačica Hajduka jer je tada Hajduk bio super, u kući smo imali onu malu naljepnicu „Bili“, zastavice ... oduvijek sam navijačica Hajduka. Pratila sam nogomet oduvijek, još čuvam albume sa sličicama sve od Meksika 1982. ... tata mi je kupovao sličice u gradu na trafici... i dan danas ih skupljam, europska prvenstva (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Samo je jedna navijačica rekla da se u njezinoj obitelji navijanje prenosilo i preko ženske linije:

U mojoj familiji i radijski (smo) pratile utakmice sve. Dakle ne samo... važne, prvenstvene i ove visokog rizika, je l', ove derbi¹⁴ utakmice... pratila i baba, znači od '60-ih, '70-ih (godina 20. stoljeća), ono faze zlatne generacije Hajduka, je l'? To uvijek tako imamo u sjećanjima. I mater je to pratila redovito. Prati to i danas. Ima 85 godina i ne odustaje. Ja imam 62 i ne odustajem. (smijeh) (ž, r. 1960., Split, vss)

Navijačica iz zaleđa Zadra (r. 1990., vss) i navijač iz zaleđa Šibenika (r. 1991., sss) rekli su da su svi u njihovim selima navijali za Dinamo. Oni, ali i nekolicina njihovih prijatelja, iz inata su počeli navijati za Hajduk. Oboje su redovito gledali utakmice svjetskih i europskih nogometnih prvenstava te nogomet igrali kao djeca, kao što je objasnila navijačica:

¹² Više o ulozi Hajduka u regionalnom identitetu vidi odlomak 3. 3. *Navijački i/ili regionalni identitet: uloga HNK Hajduk*.

¹³ Iako je u ovom istraživanju riječ o malom broju navijačica, primijetila sam da su u tim obiteljima uglavnom bile samo kćeri. Ovo je zanimljiva tema koju bi valjalo proširiti i istražiti kakva je praksa kada očevi navijači imaju i sinove i kćeri i mijenjaju li se ove prakse prema godinama i generacijama. Također sam primijetila različite stavove kada muškarac dobije sina ili kćer, kako kažu „Rodija se sin i rodilo se dite“, što je i opjevala Klapa Šibenik u istoimenoj pjesmi: Rodija se sin. Usp. <https://www.youtube.com/watch?v=JswbgCQ0aGg>. Zahvaljujem recenzentici na informaciji o pjesmi. Tako mi se navijač iz Dubrovnika (r. 1957., vss) dvadesetak minuta žalio kako mu je jedini životni neuspjeh što nema sina već samo tri kćeri i kako ne može sa sinom ići na utakmice.

¹⁴ *Derbi* (engl.) važna i odlučujuća utakmica, susret najboljih momčadi, gradskih ili lokalnih suparnika, zbog suparništva privlači posebno zanimanje gledatelja, <https://nogomet.lzmk.hr/clanak/derbi> (pristup 23. 9. 2022.).

... kroz igranje u selu ko klinka ... počela ne samo igrati ... nego i pratit, gledat utakmice... Meni u familiji nije niko neki fan Hajduka (...) u mom selu ... dosta ljudi ... druga polovica devedesetih... Post-rat, zadarsko zaleđe to je izrazito miješano područje u kojem nakon rata naprosto buja taj nacionalizam dodatno i onda se Dinamo uklapa u tu viziju hrvatskog kluba... Croatia tada kako je Tuđman preimenova Dinamo, je bila zapravo jako popularan klub. A možda je moje opredjeljenje za Hajduk tad bilo iz tog nekog dječjeg otpora ... (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Analizom etnografske građe, zaključuje se da se navijači Hajduka međusobno razlikuju prema nekoliko kriterija, osnovni su: koliko često odlaze na utakmice i kako navijaju što je povezano i s time na kojoj tribini sjede, zatim prema podružnicama, pripadnosti Torcidi, Našem Hajduku.

Četvero navijača koji su šturo odgovarali na pitanja, naglasak su stavili na sličnosti, poput:

Svi smo jednaki, ali nismo isti... Da, postoje razne potrebe i ideje na stadionu Hajduka, tako da se da neka podjela naći... jedno je svima da stvarno na tom stadionu se slavi veselje, život, Dalmacija... I zbog tog samog sebe, i zajednicu... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Prva podjela navijača je na *ultrase* i *supportere*, a unutar njih razlikuju i *kufere*. *Ultrase* najbolje opisuje citat: „Navijači šta su, ono, A.C.A.B.,¹⁵ nasilje, razumiš, tučemo se do bola, branimo zastavu ... ultra nasilje i tako ti đirevi.” (m, r. 1979., Split, sss). Termin *ultrasi*, počeo se koristiti u Italiji prije više od pola stoljeća, označava najvjernije navijače i njihova otvorena neprijateljstva prema rivalskim navijačkim skupinama (usp. Perasović, 2015: 187; o *ultrasima* također vidi radove Lalića, Mustapića, Šanteka, Nuredinovića, Vukušića). *Supporteri* su navijači koji redovito idu na domaće utakmice te poneke u gostima, vole *balun*,¹⁶ ali nisu nasilni. *Kuferima* nazivaju one „koji idu na gostovanja bez da se išta potrude oko organizacije i tu su samo za ekipu” (ž, r. 1996., Split, vss)

Najvažnija podjela prema sudionicima istraživanja je ona prema tome koju tribinu navijači odabiru za gledanje utakmica. *Utrasi* su na sjeveru. Kazivači navijači *ultrase* često opisuju kao „mladu“ Torcidu, *mulariju* (srednjoškolci do ranih dvadesetih godina starosti), no literatura pokazuje da je *ultras* scena heterogena i prema starosti (usp. Glaurdić, 2019; Perasović & Mustapić, 2017; Pilić, 2002). Na sjeveru se, kako objašnjavaju, 90 minuta navija, stoji, pjeva, rade koreografije, maše zasta-

¹⁵ A.C.A.B. je akronim od engleske rečenice kojom se vrijeđa policija. Umjesto slova koriste se i brojke iz redosljeda u abecedi 1312. Navijači *ultrasi* ova slova ili brojke pišu na grafitima, prije i transparentima na tribinama, međutim to je kažnjivo prema Zakonu o prekršajima protiv javnog reda i mira.

¹⁶ *Balun* je lokalni, splitski naziv za loptu, u širem smislu i za nogomet.

vama, sviraju bubnjevi, ali i „rade piz*arije, bacaju baklje, pirotehnika i to sve“ (više kazivača). Na sjeveroistoku je *jezgra* Torcide, taj dio se naziva „kop“ i od tu se „vodi navijanje i sve”.¹⁷ Članovi Torcide su objasnili da *ultrasi* imaju jezgru i širu jezgru, da jezgra čini 20-ak starijih navijača, a širu jezgru 70 – 80 članova. Kada je „neki veći problem ... veća utakmica... di treba veći broj ljudi da se organizira, onda će se pitat i tu širu jezgru. (m, r. 1995., Split, vss). Uz jezgru „se najčešće vezuje, je l', ovo negativno... tuče, paljenja, destrukciju”. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss). Pripadnike navijačke skupine Torcida, navijači opisuju kao naglašenu „mušku“ navijačku skupinu s tradicionalnim, patrijarhalnim vrijednostima i strogom unutarnjom hijerarhijom i kodeksom ponašanja. Navijačka skupina Torcida osnovana je 1950. godine. O njezinom osnivanju ali i od samog početka djelovanja prakticiranje nespportskog, nekulturnog ponašanja, šovinističkih ispada, kršenju zakona i propisa itd. izvještavano je i na sastancima Politbiroa, Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, već 18. 12. 1950. godine u izvještaju pod naslovom *Izvještaj partijske komisije o nekim negativnim pojavama u sportu* (Štambuk-Škalić, 2006: 581- 604).

Istočnu tribinu odabiru *supporteri*, navijači koji žele gledati utakmicu, koji podržavaju klub. Svi navijači su objašnjavali da je to uglavnom „stara“, „umirovljena“ Torcida „koja je već izživila se, prošla svoje, a ostali su ka vjerni” (percepcija tko je „stariji“ ovisi od starosti kazivača, za dvadesetogodišnjake su stariji svi od 30 godina), tu su i obitelji s djecom. Na sjeverozapadnoj tribini sjede različiti tipovi navijača.

Ultrasi se prepoznaju, a prepoznaju ih i drugi (policija, navijači drugih skupina) i po načinu odijevanja. Oblače se u crno (od cipela, hlača) no najvažnija je crna majica s kapuljačom (marke Thor Steinar, Fred Perry) i jakne *spitfire* (*spitke jakete*, *spitfajerice*). Ovakva odjeća služi za mimikriju u masi, odnosno otežava prepoznavanje identiteta počinitelja prekršaja:

Kad napraviš neki incident, neku pi*dariju ka, ne mogu te odma skužit. Odma minjaš majicu ili ti neko doda majicu ...kuiš, neki stavljaju ono fantomke, neki vezuju one ka nindže majice. Ovisi sve šta i kako, ono. U biti je 'snađi se...', ka. (m, r. 1979., Split, sss)

Međutim isticali su da takve majice sada moraju ilegalno unositi na stadione, a zbog bojazni od napada drugih navijača neće ih nositi niti po drugim gradovima, posebice kada se igraju *derbi* utakmice:

Obučesh krivu majicu, isto dobiješ zabranu (dolaska na utakmicu na stadion, op. a.) ... ima ona Alfina, Thor Steiner šta ima u sebi ka kapuljaču i unutra je fantomka... ako s tin udeš na tribinu, moš dobit zabranu. Ako te skuži. ... Godinu dana vjerojatno. Ovisi. Mogu ti tražit i dvi, al' ono, uvijek se žališ neka sranja (...) Ti neš u Zagrebu šetat u Thor Steiner hudici ... (m, r. 1998., Split, student)

¹⁷ *Kop* je također najpoznatija tribina na Liverpoolovu stadionu.

Odjeća i drugi navijački rekviziti mijenjali su se kronološki i oni prate svjetske navijačke trendove, kao što prikazuje citat:

Ogrnit se sa tri iljade šalova ... neki rekviziti ... pripadaju... prošlom desetljeću pa i čak stoljeću, je li. Znači, jer ta ultras navijačka subkultura prati neki modni... Ne ide se više ni tol'ko u dresovima Hajduka na utakmice. Sad su već neke ono... navijačke marke koje se znaju ... Thor Steinar, North Gate... Adidas... Al' to je amo reć neka casual subkultura šta je tipa u Engleskoj se koristila da bi se infiltriralo u redove drugih navijačkih skupina ... (prije, op. a.) je onda bija drukčiji đir. Onda su se nosili dresovi ... puno šalova, neki šeširi, klobuci ... Ali ... šta se krivo gleda ljude koji idu s puno šalova na utakmicu, pogotovo ako se ide na gostujuću utakmicu jer šal u navijačkom svijetu je trofej. Je li, šta imaš više šalova, lakše ti ih je oduzet ... možda dvista-trista (će nosit šal ili dres, op. a.) – možda će malo s podsmijehom gledat, ali da će mu iko išta nešto reć, neće. Možda će se između sebe rugat i to je to. (m, r. 1995., Kašel Stari, sss)

Članovi Torcide na tribinama su zajedno prema podružnicama iz kojih dolaze na utakmice, posebno se izdvaja najstarija skupina Nesvrstani.¹⁸ Kao podružnice ili podskupine nabrojali su veće skupine iz Splita, koje su obično formirane prema kvartovima: ST dica, Žuti mravi, Torcida Kman, Skalice, Pujanke, Mertojak, Šurikeni; mjestima iz Dalmacije, npr.: Kaštela, Makarska, Trogir, Omiš, ali i drugih hrvatskih gradova: Zagreb, Osijek, Slavonski Brod, Đakovo ili iz europskih gradova u kojima postoje velike hrvatske iseljeničke zajednice. Navijači su posebno ponosni što postoji podružnica Zagreb, o kojoj su kazali, odnosno opisao ju je bivši član:

Torcida Zagreb je najjača podružnica jer su u Zagrebu je*enom, najjačem rivalu, i nikad nisu ostali bez zastave, nikad nisu izgubili transparent ni ništa. I to je ono, praktički nemoguće. A Bad Blue Boys Split ne postoje. (m, r. 1998., Split, student)

Torcida Zagreb ti je baš više ta ono ultras priča i oni su ti baš... dio Torcide, k'o i ovi dolje iz Splita i čak su možda i dio nekakve jezgre... kad sam ja bio, a i sada – sada još i više su ti baš nekakav ono dosta onako ono tajanstveni gerilski underground, znaš ono...Potpuno neformalno djeluju i ono, znaš, malo tko zna tko je sve član te grupe. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Da bi nastala jedna podružnica, da bi zaslužila mjesto na tribini i pravo da izloži svoj transparent treba „bit dosta dugo u tome i trebaš stvorit ime prvo za sebe da bi onda moga sa deset sličnih ljudi osnovat nešto.” (m, r. 1998., Split, student) Razloge zajedničkog sjedenja su veća vidljivost, čuvanje „krpa“ (zastava, isticanje transparenta), obrana od drugih navijačkih skupina, pa i drugih podružnica. Na

¹⁸ Naziv Nesvrstani osnivači su odabrali jer su iz različitih splitskih kvartova.

komentar pitanje zašto dolazi do međusobnih tučnjava navijača na sjeveru, dobiva se odgovor:

Jer je*iga, to je, tu su ogromne tenzije. Bez obzira šta bilo koji drugi klub bija, je*iga, pijano, drogirano, slučajno gurneš nekoga malo jače i odma nastaje sra*je. Većinon su- ono, baš je tenzijama nabijeno. Al' zato ono šta san reka, tu triba postojat hijerarhija i triba – ka i šta se dešava – dođe deset ljudi odma za koje znaš da ne smi niko taknit i onda ih razdvoje (m, r. 1998., Split, student)

Svatko tko je bio na utakmici Hajduka na Poljudu (ali i na Dinamovu stadionu čak i kada igra hrvatska nogometna reprezentacija) zna da numeracija sjedala u praksi ne funkcionira. Unutar jedne tribine, posebno sjeverne način sjedenja, određuju navijači međusobno. Većina navijača rekla je da se „zna tko na kojem mjestu sjedi na sjeveru i sjeveroistoku“. Objasnili su da mjesto na tribini za sjediti (tj. stajati, jer se uglavnom stoji), kao i raširiti transparent, treba zaslužiti i osvojiti navijačkim stažem i drugim zaslugama:

Ha ide hijerarhija, znači... tu sidi, ne znan... Ekipa s Kmana tu taj sektor i ti tu nemaš šta tražit. Ti nisi s Kmana. Ideš tamo di su tvoji ka, razumiš... Ima točno ono dva-tri reda di mi sidimo i sad će doć neki ono... Jozo iz Kaštel Štafilića ono prvi put na utakmicu i on će ka tu sist između nas. 'Jes ti glup ka?' (smije se) 'Šta š ti tu između nas? Aj tamo!' Razumiš, 'Ko si ti?' Ka: 'Iman kartu.' 'Pa imamo i mi kartu!' Ka, razumiš. U nas je to još malo divlje, nije to ka vanka. Mislin, imaju stjuarti i sve, al to je zato jer zahtijeva UEFA, ali te stjuarde, to niko – ni oni isto ka, niko ne vodi računa.¹⁹ Onda ti točno znaš kako ćeš nać, recimo, ne znan... Krivoga iz Spinuta, da š ga nać u donji dio stadiona, na ulazu S, a ako oćeš nać, ne znan, Robija sa Skalica, gori je na istoku, razumiš, u vrhu. Točno znaš ono di, šta, ko i kako. (m, r. 1979., Split, sss)

Moš ti donit transparent, ali ga možda neš obisit... Taj izgled tribine je isto jako bitan, razumiš. Znači šta grupa više drži do sebe, razumiš, bolje je složena tribina, ono, s transparentima, sa svime. Znači imaš jedan udarni transparent i oko tog udarnog transparenta se slažu ka drugi transparenti. Neš ti sad donit, ono, ne – znan – doli stoji 'Kontra mraku, kontra sili' sa grbon – šta je jedan od udarnijih. Sa'š ti donit, ne znan, 'Torcida Ploče' i obisit ćeš priko njega ili do njega – ka, ne'š. (smije se) Jel nisi tu ka, razumiš. Ka ovi šta su manje važni su sa strane, a ovi šta su sve više po sredini su ka važniji. (m, r. 1979., Split, sss)

Izrada transparentata, osmišljavanje koreografija i planiranje drugih događanja na stadionima i oko njih usmeno dogovara jezgra Torcide. Osobe koje dobiju zaduže-

¹⁹ Ovakvo ponašanje (boravak na sjedalu tribine za koje se nema odgovarajuća ulaznica) prema Zakonu o sprječavanju nereda na sportskim natjecanjima (Narodne novine br. 117/03, 71/06, 43/09, 34/11 i 114/22) predstavlja prekršaj te je kažnjivo.

nje da nešto naprave jesu članovi šire jezgra. Odabiru se prema različitim zaslugama, kao što je vidljivo iz iskustva bivšeg člana šire jezgre Torcide:

Ko mlađi san prije tu radija te koreografije... (za) po sto – dvista ljudi, kužiš... To ono dođeš ujutro na stadion u šest uri ... i lipiš papire na (sjedala, koje navijači u određenom trenu dižu iznad glave i stvaraju sliku, poruku, op. a.) kužiš... (jedna osoba, op. a.) crta, dizajne i te piz*arije sve ka. To je opet veća uloga dosta (...) Pa to tribaš zaslužiti, kužiš (...) Ka šta zaslužuješ promociju na poslu, tako funkcionira grupa navijačka. (m, r. 1998., Split, student)

Na potpitanje čime se to zaslužuje, isti navijač je kazao:

(smijeh) A to je sad već ono neko pitanje... Individualno ... al ono. Tu stvarno svega imaš. Šta legalno, šta ilegalnog. (...) Uglavnon, broj gostovanja je dosta važan... Način na koji ti živiš za taj klub... vidiš je l neko strastven, je l neko srčan navijač... Jako je bitna ekipa s kojom se družiš. Kol'ko ste aktivni, kol'ko pomažete od uređivanja grafita... Al' isto tu ima i tih ... tuča i ovoga i onoga. I tu si sigurno stvaraš neko ime. (...) mislin da to triba bit tako u nekoj hijerarhiji ... Sad na sjeveru ima 90 % momaka šta nemaju osamnaest godina. I nemoš ti očekivat od tih momaka da će oni to – prihvaćat te uloge, obavljat ih ono kako triba jer je*iga. Prvo su premladi, drugo nemaju iskustva, treće – ko zna šta je njima u glavi. (m, r. 1998., Split, student)

Moraš bit spreman ako izbije sukob. Niko tebi ne brani ni pobić ni ništa, ni izać, al' će te se drukčije gledat (...) Amo to reć pokazat neka mu*a, je li? (razmišlja)... opet se sve to svodi kakav si amo reć tip navijača... imaš ljude koji su zaduženi za ulicu – znači amo to nazvat huliganizam – i one za tribinu, koji više brinu o izgledu tribine, o pjesmama koje će se pivat, o koreografijama i tako tin stvarima. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Budući da navijači odlaze na utakmice od djetinjstva, prikupljena etnografska građa pokazuje da se odabir tribine mijenja s godinama, ovisno o njihovoj starosti i s kim idu na utakmicu. I dok su očevi djecu vodili na sigurnije i mirnije (zapadne i istočne) tribine, većinu navijača privlačio je sjever, kao što je objasnio bivši član Torcide:

... ka uvik bi škičava i gleda ono ka šta rade tamo na sjeveru. Ono bengalke, 'vamo-tamo... Pa mislin' da je bija ono neki derbi, ono Hajduk – Dinamo ... otiša san s prijateljima i to mi je bilo ono – ka još mi je bilo bolje nego šta izgleda vamo s druge tribine ... osjetiš se ... povezan s drugin ljudima ka... ka da si u nekon krdu. (nasmije se) (m, r. 1995., Split, vss)

... kad sam bila mala pa kad me tata vodio, ja sam išla na najveće utakmice kad je Hajduk igrao ... onda se sjećam... kad bi gledala svog tatu kako je sretan s tim prijateljima, kako skaču, to je mene strašno veselilo. I naravno to navijanje. Prenijela sam to i na djecu (...) E i polako su, znači bili su na

sjeveru, pa su onda malo išli na sjeveroistok, pa malo na sjeverozapad ... iako mi svi brijemo da smo svi kao Torcida iz skupine i organizirani su, ali postoje razlike. ... sadašnji su malo agresivniji od onih. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Iako je dio navijača u mladosti (što smatraju srednjom školom i ranim dvadesetim godinama) odlazio na sjever, sada odlaze na istok. Objasnili su da na sjeveru „moraš sudjelovati u svemu, ti si dio ekipe”. Kao primjer navodili su kada se diže koreografija, većina navijača od stotinjak do dvjestotinjak sudionika koja diže dio koreografije koji se nalazi na njihovu sjedalu, ne zna što predstavlja cijela koreografija, kao što je navijačica opisala, koja je tek gledajući fotografije nakon utakmice shvatila što je bila slika u čijem stvaranju je i ona sudjelovala:

Sjever ... ćeš vidit i ovoga šta bubnja one bongose ... on je uvijek okrenut put tih Torcidaša, a ne put terena. Imaš ... momke šta uvijek te transparente skidaju, stavljaju ... ako je taj dan koreografija, tebe dočeka na sidalu isprintana ... mali letak... piše... *imaš ispod sebe crveni*, ne znan, *karton – kada damo znak, digni se na noge, digni ga gori poviše glave i ne spuštaš ga dok ne čuješ... taj i taj zvuk*. Razumiš? Ti nemaš pojma šta će tu bit nacrtano. Jedan put sićan se (oponaša misaoni proces, op. a.): ‘Gospe ti, šta će sad bit napravljeno?’ ... Mrzin kad počnu tamo nešto ... prodesničarski, ubila bi se da san nešto tu stavila. Jedanput ti je bilo, je*ote, ja gledan: ‘Ajme, šta su digli?? Nije valjda neka tamo ustašija, nešto – ubit ću se.’ Ja gledan ono u jednon trenu: ‘Je*ote, ma jel’ ovo Mišo Kovač, šta je?’ I posli gledala nakon utakmice, a ono bila Gospe jer je bila Velika Gospa, ‘naš, pa su napravili... Tako da tamo kad su ti ta, – te neke akcije njihove... stvarno neki sociološki fenomen, kako se takvi momci koji vjerovatno ih je teški propusi u glavi (smije se) ... ono u stanju su... za ono do čega in je tako žarko stalo ono, organizirat, napravit nešto šta je doslovno vridno divljenja k'o takvog... (ž, r. 1991., Split, vss)

Koreografije koje se rade često su reakcija i na aktualna društvena stanja, javne kritike i sl. Takve koreografije, za razliku od fašističkih, šovinističkih i rasističkih, ostali navijači podržavaju, hvale i misle da bi ih trebalo biti više:

Jako poštujen ovu ekipu unutar Torcide koja osmišljava koreografije. Ona vrlo zna bit kreativna, ona zna bit ubojita. Meni je to uvijek refleksija društva u kojem živimo. Silno sam se veselila svim njihovim transparentima i za vrijeme '90-ih kad su vrlo derali po vlasti, s pravom jer je Split bio bez struje, a Zagreb se popločavao, recimo, mramorom. (smije se) (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Stavovi navijača prema navijačima na drugim tribinama su različiti. Najveći incidenti su na derbi utakmicama, koje prema objašnjenju kazivača, nisu više samo s NK Dinamom, već i s NK Rijekom i NK Osijekom. Unatoč tomu što se na sjever-

noj tribini ne može kupiti alkohol, ponašanje navijača sa sjevera i kritiku navijača s drugih tribina slikovito je opisala jedna navijačica:

Znalo je bit, nereda na utakmicama ili sa sjevera ovi počmu bacat baklje u teren u nekon, 'naš ono, u sedandesetoj, kad Hajduk treba zadat gol, kad treba se nešto konkretno napraviti, oni počmu bacat baklje i onda se deru istoku ka: 'Istok, poludi!' A onda ih istok ono (oponaša duboki glas, op. a.): 'Buuuu, sram vas bilo!'... (smije se) To mi je uvijek bilo drago isto kako imaju mu*a reć ovima: 'Daj pa retardirani ste, šta sad radite?' (ž, r. 1991., Split, vss)

Kad su ... baklje ili neki neredi ... znaju ukiniti publiku na sjeveru i onda ta ekipa sa sjevera dođe okolo. Ti nemoš virovat kol'ko to promini strukturu ljudi. Znači, prije par utakmica su bili ti sa sjevera na istoku. To je bila ono... Ajme majko meni, jedva san čekala da se vrate tamo. To ti je ono, bože prosti, k'o da je kvocijent inteligencije opa za ono... za trećinu. Svedu se na te primete koji stoje po stolicama ... Ja ne znan je l' oni budu još luđi zato šta nisu na sjeveru ... ne znan stvarno. Ono šake, desnice polete, je l', to sve ide... (ibid.)

Neki sadašnji i bivši članovi Torcide smatraju da ima većih Torcidaša od njih, da im nije kao njima bitan Hajduk, već „navijačka skupina zbog skupine“:

Ništa Hajduk, nego samo navijanje i navijačka skupina i radi sra*ja, nered. Šta mi je isto okej, dapače, ali ne znan. Više san ono – više mi je Hajduk ono... istetovira san Hajdukov datum, nisan Torcidin naprimjer. Jer ono, kužiš, smatran da bi to treba... zaslužiti, je l'. Baš tol'ko živit – mislin, kol'ko ima redikula sa, šta ja znan, 1950 na prsa. (m, r. 1998., Split, student)

Jedan kazivač je prestao biti član Torcide zbog „tzv. profesionalnih navijača koji su to zbog sebe samih” (m, 1991., Split, Barcelona, vss). Dio kazivača naveo je da ne voli navijačke bojkote i kada se na utakmice ne ide zbog nogometa, već navijačke skupine svu pažnju skreću na sebe. Kao primjer lošeg iskustva navedeno je:

Mi smo sjedili na sjeveru, onda ovaj na megafonu 'Sad ćemo svi lagano izać'... izlazili, selili se ... vozali ajd tamo, ajd vamo... previše je pozornosti dano tomu dojmu navijačkome, a nije se gledala utakmica. To se meni malo ne sviđa...to kad su oni sami sebi (svrha op. a.) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Pet navijača bili su aktivni Torcidaši, jedan je bio dvije godine u jezgri. Naglašavali su povezanost navijača kao jedne zajednice, pojašnjavali i potvrđivali hijerarhiju unutar navijačkih skupina te objašnjavali norme ponašanja odnosno navijački kodeks ponašanja (usp. Leeson, Smith & Snow, 2012). Iako ih to nisam pitala, otvoreniji navijači samoinicijativno su govorili o svojevrsnim inicijacijama, zajedničkim planiranjima koreografija, unošenju rekvizita, ali i pripremi nedozvoljenih

radnji. U slučaju da ih uhvati policija, isticali su: „Nema ko je – ko je uspija, uspija je (pobjeći op. a.).” – svi smo ono... On nikoga nikad neće cinkat, to se zna, niko nikad ništa neće odati... Jaka je ta povezanost...” (skriven identitet, kazalo više navijača). Svi skupljaju novac, kako su pojedini objasnili *lemozinu*²⁰ (m, r. 1975., Split, sss) za odvjetnike uhićenih navijača ili druge potrebe navijačke skupine. Tijekom utakmica, na stadionima se često skuplja novac za potrebite obitelji, npr. kojima je kuća izgorjela i sl.

Razloge prijelaza iz aktivne u „umirovljenu” Torcidu, promjenu tribine pa i smanjenja odlazaka na utakmice pojedini kazivači objasnili su kao svojevrsan prijelaz, kao što ocrtava citat:

A prijelaz... bude jedno razdoblje di su neki stariji i ta njihova grupa se ... raspadne ... oni sad predaju, amo reć, tribinu mladima da oni opet pokrenu ... prepuste njima (...) mislin da je više do godina. Jednostavno neko dobije dite, odu na brod, posal... Ja mislin da svako normalan ne može to ostat aktivan dugo dugo. (m, r. 1995., Split, vss)

Dio navijača nisu članovi navijačkih udruga, niti su to ikada bili. Razlozi zašto se nisu imali potrebe nikada uključiti su: odbija ih ponašanje Torcide, vole ići na utakmice i vole Hajduk neovisno o članstvu. Objašnjenje ocrtava navijačica, koja je učlanila svog sina jer je to, kako je objasnila, ipak „muška” skupina, i drago joj je da je on dio zajednice. Ovo je ujedno i oličenje patrijarhalne kulture – sin je muško pa je uvriježeno da bude dio muške grupe:

A ta organizacija (navijača op. a.), malo mi je vojnički ustrojena. Ja sam potekla iz onog navijaštva – dođe popodne. Di ćeš? Odi na utakmicu. I samo sam došla, ne treban bit organizirana, zato se i nisam nigdje učlanjivala, ne trebam se ja učlanjivati da bi ga volila (smijeh). Nego sam samo tila navijat, ali sina – da (učlanila je op. a.), obavezno. (ž, r. 1972., Split, Zagreb, vss)

Budući da je, kao što je već spomenuto, velik dio istraživanja proveden tijekom pandemije COVID-19, neke utakmice igrane su bez gledatelja, a na nekima je broj gledatelja bio ograničen. Svi navijači su isticali da je Torcida kupila sve te karte i da ih preko njih mogu kupiti samo njezini članovi. Također je ulaz na stadione bio dozvoljen samo osobama koje su se cijepile ili koje su svaki puta morale imati negativan test na COVID-19. Veći broj intervjuiranih navijača protivio se cijepljenju, a dio ih je nabavljao i lažne testove. Nekolicina navijača tijekom intervjua jako je negodovala i bila ljuta zbog novonastalih prisila i kontrola radi kojih im je bio otežan ulazak na stadion:

²⁰ *Lemozina* je regionalizam u značenju milodar, milostinja. Usp. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&cid=e191WRk%25253D (pristup 23. 10. 2022.).

A i tu su ovi svi testovi pusti, piz*arije. Svaki vikend, jer se nisan cijepija, potrošim ono, 60 kuna test, 60 kuna karta. Očeš, nećeš, izade te sto eura misečno... Al' to je sad baš problem zadnje dvi godine, s tin testovima. Jer te s tin dr*aju za popi*dit. Još su panduri ono, samo čekaju ono nekog – da se neko usku*či, da ima krivi test i ono, dobiješ zabranu, dobiješ kaznenu prijavu, dobiješ sve živo...prijatelj dobija ... volonterski rad, tri iljade kuna za krivi test. Za lažirani test...Mhm. Jer je to kaznena prijava. Falsificiranje državnog dokumenta. I to je na nekoj, na prijateljskoj utakmici. Najgluplje, iša san i ja sa lažnon, al' me nije uvatilo. (m, r. 1998., Split, student)

Klub navijača Torcide, 2011. godine osnovao je udrugu Naš Hajduk s ciljem okupljanja navijača tj. članova koje veže ljubav prema Hajduku (o Našem Hajduku više vidi Glaurdić, 2019; Krolo, 2019; Šantek & Tregoures, 2017). Većinski vlasnik NK Hajduka, Grad Split, s Udrugom je zaključio ugovor kojim Udruga dobiva pravo nominacije sedam od devet članova Nadzornog odbora s ciljem da nogometni klub funkcionira po narodnom „socios“²¹ modelu. Udruga blisko surađuje s Društvima prijatelja Hajduka iz Zadra, Šibenika, Mostara i Zagreba.²²

Tri navijača i jedna navijačica, članovi Našeg Hajduka, kao razlog participiranja u udruzi navode da im se sviđa „taj model 'narodni klub'... da klub pripada narodu“ iako također navode da pojedini stariji navijači smatraju da „treba dovesti jednog gazdu“. Navijači su se osvrnuli na osnivanje Našeg Hajduka i preko njega bolju poveznicu s brojnijim navijačima:

Zanimljivo, uopće i vidit koliko silno vole klub! Šta Hajduk znači, koliko su odgojeni, koliko je to žar, koliko je to duboko u njima i ovaj stvarno san tu vidila samo onaj jedan naboj – grade nešto, a ne da ruše, jel'. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Naš Hajduk. Mene je zaista uvukla ta priča toga... Ja znam da to nije još uvijek narodni klub i da nogomet nije narodni nogomet, ovaj današnji nogomet... Ali ništa šta je bilo nešto, nije bilo nešto preko noći ... ja ovo vidim kao neku dugoročnu priču na kojoj će se trebat radit godinama i godinama i godinama da bi se zaista, za početak mogle prisvojiti dionice tog kluba, koje su sad na 30 % u vlasništvu Našeg Hajduka, što nije malo. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Nakon nekoliko godina prekida, jedan navijač posljednjih šest godina ponovno redovito odlazi iz Zagreba na utakmice u Split na koje već drugu godinu zaredom ima i pretplatu. Posebno ga je privuklo osnivanje Našeg Hajduka, međutim nije se ponovno aktivirao u Torcidi. Također je član Društva prijatelja Hajduka (DPH) iz

²¹ Model „socios“ označuje model „jedan član- jedan glas“. Primjenjuje se u španjolskim klubovima FC Barcelona, Real Madrid i Athletic Bilbao, samo što se kod domaćih navijačkih skupina često pogrešno i pojednostavljeno shvaća.

²² Više o udruzi vidi na službenim stranicama <https://nashajduk.hr/> (pristup 15. 12. 2022.).

Zagreba (osnovano 1949. godine). O radu društva i njegovom poveznicom s Našim Hajdukom kazao je:

Više ono okuplja ... starije i umirovljene Torcidaše ili ... navijače koji ono nisu Torcida... koji su amo reć ono istok (...) postoje nekakve ono poznanstva i veze između DPH-a i Torcide, tipa ono kad DPH radi neke humanitarne akcije, onda ovi ... Podrže, daju neke novce, a drugo ono da ti se pazi da kao da je to odvojeno i da ovi iz Torcide ono tamo ne dolaze jer ipak ono DPH djeluje tu u Zagrebu i ono djeluje javno i zna se di su prostorije i tako dalje pa onda ovi ono tamo ne idu da ne bi još dodatno navlačili Boyse da ovi tamo ono dolaze praviti probleme i ono (...) Znači ono ja sam član DPH Zagreb, ali kad je skupština Našeg Hajduka, ja mogu ić u Split i sudjelovat na skupštini ko iz svi iz Našeg Hajduka. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

3.2.1. Navijačice Hajduka vs. „Ne vagini na tribini!“

Nogomet danas sve više igraju i djevojčice i žene. U Sjedinjenim Američkim Državama nogomet koji igraju žene popularniji je od onoga koji igraju muškarci. U Europi ga najviše igraju žene u Skandinaviji, dok su najuspješnije Španjolke i Engleskinje (o europskom nogometu koji igraju nogometašice više vidi: Scraton, Fasting, Pfister & Bunuel, 2018).²³ U Republici Hrvatskoj nogomet većinom prate muškarci. HNK Hajduk podržava Ženski nogometni klub Hajduk, osnovan 2021. godine (kao sljednik ŽNK Marjan, koji je djelovao od 2003. godine) koji koristi identičan dres i grb. Ipak, radi se o dva odvojena kluba. Nitko od intervjuiranih navijačica niti navijača ne odlazi na utakmice ovog kluba. Prilikom gledanja utakmica HNK Hajduk susretala sam i navijačice, no osim jednoga izlaganja na znanstvenom skupu (Bartoluci, Perasović & Dergić, 2021), jednog diplomskog rada pod naslovom: *Žene i navijačka scena – primjer Torcida* (Drpić, 2021) i fragmentarnih spominjanja (Hodges, 2019; Perasović & Mustapić, 2018, 2013; Perasović 2015) nisam naišla da su i one uključene u istraživanje. Ovim istraživanjem željela sam dobiti uvid i u njihova navijačka iskustva, stavove i razmišljanja. Svjesna sam da su navijačice općenito, pa tako i navijačice HNK Hajduk manjina, što potvrđuje i međunarodna literatura (Pfister, 2018: 46) a u prošlosti ih je bilo još manje:

Ženske te vrlo malo su išle – moja baba i mater nikad, one su se čudile tome, kao bila je ta jedna (u mjestu op. a.) koja je išla na sve utakmice ... Ona je jako volila nogomet gledat. Njoj je to bilo baš super gledati utakmice... Bila udana, imala i troje djece. Dva sina i jednu kćer, (19)26. godište. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

²³ O ženama nogometašicama u Hrvatskoj usp. Grgić, 2018; a o oblicima rodne neravnopravnosti, diskriminaciji i seksizmu kojima su izložene nogometašice u Hrvatskoj usp. Bartoluci & Baršić, 2020.

Upravo s podacima da je navijačica bila udana i majka troje djece, ukazuje se da osim zanimanja za nogometne utakmice, život ove žene nije odudarao od tradicijski ukorijenjenih rodnih uloga, odnosno poželjnog ponašanja žene u maloj zajednici. Kada govorimo o tradicijskim rodnim ulogama i poželjnim obrascima ponašanja djevojaka i žena na prostoru Dalmacije i dalmatinskog zaleđa one kreću od djetinjstva. Dakako, postoje razlike u gradovima i malim mjestima, uz obalu, na otocima i u zaleđu, između bogatijih i siromašnijih obitelji, jesu li u obitelji samo kćeri, no glavne razlike u rodnim ulogama su te da su djevojčice od majki i baka, učile tzv. „ženske“ poslove koji su bili u domeni privatne, odnosno obiteljske sfere (kuhanje, briga o djeci, kućanski poslovi). Do pedesetih godina 20. stoljeća, u osnovnu školu, kasnije zanate, uglavnom su odlazili dječaci. Smatralo se da oni moraju znati čitati i pisati, da im „treba“ škola jer će „ići u svijet“, za razliku od djevojaka koje će se ionako udati i biti kod kuće. Muškarci su nasljeđivali obiteljske nekretnine, a djevojke su dobivale miraz, koji je uključivao tekstilne predmete koje su same izrađivale već od dvanaeste godine nadalje uz pomoć ženskih članica obitelji, namještaj za spavaću sobu, kasnije i šivaću mašinu, domaće životinje (npr. nekoliko ovaca i kravu), rijetko novac ili zemlju. Djevojačka „vrijednost“ mjerila se njezinom marljivošću u izradi ručnih radova, kuhanju, obavljanju kućanskih poslova, ali i šutljivosti i poslušnosti. Momci su imali pravo na dokolicu i igre. Muškarci su odlazili na privremene radove, migrirali, a žene su ostajale kod kuće i čekale ih. Nakon ženidbe muškarac je zastupao obitelj u javnoj sferi, on je išao na sajmove, trgovao sa životinjama i nekretninama, sklapao poslove s drugim muškarcima, zastupao obitelj u javnoj sferi (usp. Bandalović & Buzov, 2011; Galić, Buzov & Bandalović, 2009; Čapo Žmegač, 1998: 251-275).

Iako iz medija saznajemo da Hajduk ima navijačica umirovljenica, npr. „Najstarija navijačica Hajduka živi u Karlovcu na Švarči; 92-godišnja Dika je uz Hajduk već 72 godine,²⁴ te 'Baka Anđa (108) je najstarija navijačica Hajduka: „Popit ću pivo kad budemo prvaci!“²⁵ Stavovi prema navijačicama u prošlosti, dakle kada su ove navijačice bile mlade, bili su različiti. Smatralo se da ženama nije mjesto na utakmicama, a za one rijetke koje su ipak odlazile govorilo se da su „muškarac“:

Ja ne znam tih prvih godina, ali poslije se znalo: 'Ovdje sjedi Marija Bublina' i gleda utakmice, navija (...) Bilo se potpuno normalno prihvatilo, ali nije (...) često se zna reći 'Ma one puste ženske po utakmici', a sad ide baš puno ženskih na utakmice (smijeh) (...) To je bilo neobično ... meni je mama govorila: 'Pa nisi muškaraca pa odaš na te utakmice', ali ja sam imala i prijateljicu koja je volila nogomet. Sjećam se kad su došle te pubertetske godine, od 12 –14, onda

²⁴ Usp. https://www.kasonline.eu/aiovg_videos/najstarija-navijacica-hajduka-zivi-u-karlovcu-na-svarci-92-godisnja-dika-je-uz-hajduk-vec-72-godine/ (pristup 16. 10. 2022.).

²⁵ Usp. <http://bit.ly/2PHYQRp> (pristup 16. 10. 2022.).

je u (rodnom mjestu kazivačice op. a.) jedan mali nogometni klub, bio čak u Prvoj B ligi – (ime kluba op. a.) ... mi smo se tada, naravno, zaljubile u te nogometaše pa smo išle gledati te utakmice ... I tada bi meni mama govorila: ‘Šta ideš na utakmice? Nisi Marija Bublina!’ – jer se zna da samo jedna, ta žena, je išla na sve utakmice. I sad i dan danas meni govore ‘Vidi (ime kazivačice op. a.), Marije Bublina, ide još uvijek na sve utakmice’ jer idem i na domaća gostovanja i na sve (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

I dok su očevi vodili kćeri na utakmice, kada su bile u djevojačkoj dobi, majke triju navijačica bile su protiv, bile su zabrinute i smatrale da se ne trebaju družiti s navijačima. Isto potvrđuje Drpić te navodi da su majke navijače smatrale „pro-palicama“, „narkomanima“, „huliganima“, koji pripadaju svijetu koji je opasan za njihove kćeri i „nije za žene“ (Drpić, 2021: 17).

Navijači i navijačice uočavaju da je danas sve više djevojaka i žena na utakmicama. Transformacija rodnih uloga na ovim prostorima započela je nakon Drugoga svjetskog rata, potaknuta je promjena zakona, prvenstveno obaveznom obrazovanju, sve češćem zapošljavanju žena, pravom participiranja na izborima (pravo glasa), urbanizacijom i deruralizacijom, promjenom zakona o nasljeđivanju, na način da se imovina dijeli na supružnika i svu djecu neovisno o spolu.²⁶

Potvrdu o povećanom broju navijačica Hajduka, u protekla četiri desetljeća, pronalazimo u fragmentarnom podatku u znanstvenoj literaturi (Perasović, 2015: 185). No iako je evidentan porast njihova broja na tribini, konstantna je i njihova mala prisutnost u jezgri (dakle među *ultrasima*):

Prisutnost oba spola na navijačkoj tribini definitivno je dokaz različitosti u odnosu na razdoblje 1980-ih godina, ali ispod površine brojčane prisutnosti, istraživanjem dolazimo do podataka o konstrukciji tvrde jezgre u kojoj dominira muški spol, a prevladavajuća percepcija svih intervjuiranih aktera (uključujući i žene) izražena je tvrdnjom da postoji svega nekoliko žena koje se mogu smatrati dijelom jezgre. (ibid.)

Promatrajući navijačice Hajduka na Poljudu, vidljivo je da ih ima različitih starosti. No prateći medijski diskurs, vidljivo je da medijsku pažnju dobivaju ponajviše mlade i lijepe djevojke, što osim njihovih fotografija pokazuju i naslovi članaka, poput: „Oluja sa sjevera/ O Hajduče, navijačice su tvoje uvik uz te: Uz podršku ovih vatrenih Torcidašica, ‘Bili’ bi mogli i do trofeja”,²⁷ „Nisu svi na Poljudu gledali

²⁶ Zanimljivo je da iako ovaj zakon postoji više od pola stoljeća, na prostoru Dalmacije i dalje se često primjenjuje običajno pravo nasljeđivanja, tj. da sin ili sinovi nasljeđuju nekretnine, posebice obiteljsku kuću jer je važno da se zadrži prezime.

²⁷ Usp. <https://net.hr/hot/zvijezde/o-hajduce-navijacice-su-tvoje-uvik-uz-tebe-pogledajte-vatrene-torcidasice-jedna-od-njih-je-i-poznata-novinarka-b2bbd3aa-8d6a-11ec-abc8-82bc07655370> (pristup 15. 10. 2022.).

samo na travnjak: I one su privukle brojne poglede! Lijepe navijačice nisu prošle nezamijećeno, pogledajte galeriju, možda se i prepoznate”.²⁸

Navijačice koje godinama dolazi na utakmice, same su navodile razloge, zašto misle da djevojke i žene dolaze na utakmice, ali i razbijale predrasude o tome da se starije žene ne sređuju za utakmicu:

Pazi, žena uvijek ima i, naravno, mladih cura, maloljetnica koje dolaze jer ... tu su i momci i tu su i te ljubavi, privlači ih naravno neko i ko ima malih poremećaja u ponašanju – sve smo to prošle, jel'? Privlače nas momci, jel', koje bi mi sad spašavale. (smije se) I ovaj, tako da imaš uvijek njih na sjeveru, dakle ove mlade. Imaš i nešto starijih žena ka šta sam ja, starijih koje dolaze jer imaju naviku. Ovaj, meni je muž uvijek govori da mu je mater imala prijateljice koje su isto ovako u poznim godinama išle. Dvi pristojne žene ono, ni po čemu ih ne bi vezala uz scenu, ali su odlazile na sve utakmice. Tako da ono, ja mislin da mene isto iz daleka neko da vidi ne bi reka da iden na Hajduka, ali iden. (smije se) E. E, smišno je bilo kad san – ja uvijek iden sa ruksakon i uvijek iman šminku sa sobon. I najnormalnije mi je doć sa ton šminkon, je l'? (...) Ali ono (smije se), tako da moš bit gospođa i na tribini. A moš bit i puknuta! (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Prema stavovima sudionika istraživanja, navijačice se dijele na one „prave“ koje redovito idu na gostovanja i one koje povremeno odlaze na utakmice. Navijači različitih generacija, kazivali su da je uvijek bilo djevojaka i žena koje su bile jako aktivne, odlazile na sve domaće i gostujuće utakmice, pojedini su isticali da poznaju navijačice:

Par cura mislin, cura – žena u biti, sad su već u, ne znan, 40-ima i tako to – da imaju priko 200 gostovanja. (m, r. 1995., Split, vss)

Ima ih i to onih pravih, koje su ono, koje isto idu svugdi. Nema ih puno, al' ih ima. I te ono – okej, te poštujen, al' opet ima onih puno više šta dolaze iz đira: 'Ja san bila, vidila, slikat ću se' i tako to. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

No unatoč tomu što neke navijačice poštuju, smatraju da je navijanje ipak „muški“ svijet jer žene ne mogu sudjelovati u brojnim navijačkim aktivnostima, posebice organiziranim tučama. Sociolozi Perasović i Mustapić (2018; 2013) navode da su žene na tribinama, posebice sjevernoj, među *ultrasima*, marginalizirane. Jedan navijač slikovito je opisao muške i ženske „mogućnosti“:

A je*iga, šta će. Ipak je to muški svit (...) Njih deset – dvadeset koje su ozbiljni ka amo reć navijači, a ove ostale – ima žena krcato! To su uglavnon ...

²⁸ Usp. <https://slobodnadalmacija.hr/mozaik/panorama/paznju-su-zestokim-navijanjem-na-poljudu-privukle-one-lijepe-navijacice-nisu-prosle-nezamijeceno-svi-su-gledali-u-njih-pogledajte-galeriju-mozda-se-i-prepoznate-1234473> (pristup 15. 10. 2022.).

Simpatizeri, koje idu na svaku utakmicu, al' ... idu u mirnon điru ono. Sa', ne znan – ne mora ić sa momkon i braton. Ide sama, sa svojon ekipon ono. Ima njih krcato... Ali rijetko ćeš njih vidit u nekin tućama. Di će žena? Mislin... Dođe i u kombiju! A sad nisan nikad čuja... Pale baklje i to, al... Nisan nikad čuja da su bile u nekin tućama. Neš njih vodit na organizirane tuće i to. (m, r. 1975., Split, sss)

Razliku između navijačica slikovito objašnjavaju primjeri kazivanja:

Pa iskreno mislin da... su tu problem cure koje dolaze na tribinu iz razloga šta će one doć tu, pokazat će se ili in je baza šta in je momak navijač... Čisto da dobiju na važnosti, da se uližu malo toj muškoj ekipi. Al' isto tako znan, tipa s Pujanki, imaju dvi – tri cure šta imaju priko sto gostovanja, šta žive za Hajduk. Ima iz Makarske isto par cura šta ih se više cijeni, nego onooo... Ne znan, ova Hana – ona je od mene deset puta aktivnija (...) Neće njima niko ništa reć, kužiš, al' ono. Točno to moš vidit po osobi jel' ona tu došla ka jer ona voli Hajduka ili ona tu voli ono, znaš te... muške i tu mušku pažnju, znaš ono. Malo će ka... Pokazat se. (m, r. 1998., Split, student)

A ima žena uvik tu, a sad koliko su ono infetane, neman pojma. Razumiš, vamo di san ja nema žena, ono. Ili dođu neke ono na istok, naperlitane, s nekima u društvu ka, onda se mi zaje*ajemo: 'Vidi, ova zna ekipu iz Dnjipra '84²⁹ iz šuca!' Ka vidi se da je prvi put na utakmici čin on gleda kartu ka di će sist, vidiš da je prvi put na utakmici, razumiš. To je ono isto – mislin! To je super šta je tako, al' ono... Malo je to, ovi... nama bezveze jel' ti si, ono, mrzneš mu*a na Marsoniju u drugi misec po buri, a ovi dođu kad je ljeto i velika utakmica, onda od njih ne moš uč, ne moš sidit, ne moš pušit travu, ne moš ništa, razumiš. Još ti dođe ka: 'Ja tu sidin.', 'A jee, ti tu sidiš!' Ono... Ti sidiš tamo! Razumiš, ono... (m, r. 1979., Split, sss)

U ovom istraživanju, nitko od intervjuiranih navijačica niti navijača nije znao je li ikada ijedna žena bila u jezgri Torcide. Jedan kazivač koji je bio u jezgri kazao je:

Pa mislin da nije. Da je baš u jezgri, nije, al' ono dosta je – neko je – dosta je tih ljudi iz jezgre imalo neke cure koje su isto išle na utakmice iii – al' nisu ka bile uključene u neke... ne znan, neke odluke ili takve stvari, ali ka, bile su dosta... amo reć upućene jer su išle na gostovanja i tako... možda njih četri – pet koje su baš ono isle... cilo vrime. (m, r. 1995, Split, vss)

Mislin, neće ona bit u jezgri ipak... Bit će blizu. A bit će blizu, je*iga. Neke žene tamo svi znaju, je*ote. I to u – ne znan... Jedna je profesorica u školi na primjer, za koju ja znan. Ima tu svega. Ima tu ozbiljnih ljudi. Ima tu baš svega... Pari mi se da ih je (sve) više. I ono, ne samo mulica, nego i žena ono od tri banke, četri banke. Znan ih ja desetak sigurno... (m, r. 1975., Split, sss)

²⁹ Dnjipr iz Dnjipopetrovska, tadašnji Hajdukov protivnik u Kupu UEFA.

Ulazak u jezgru *ultrasa*, vrlo zatvorenu i dominantno mušku grupu postiže se zaslugama. Istražujući talijansku nogometnu skupinu, sastavljenu od *ultrasa* i *ultrašica* Ilaria Pitti na osnovi etnografskog istraživanja analizira sudjelovanje žena na ultras sceni. U ispitivanju uloge i položaja žena unutar razmatrane grupe, autorica skreće pozornost na njihovu percepciju postojećih rodnih razlika pokazujući kako ultrašice objašnjavaju nejednakosti između muškaraca i žena na temelju spola tj. bioloških razlika. Zaključuje da postojeće obrasce muške dominacije potkrepljuju rodnim identitetom u muškoj skupini. Umjesto da dovode u pitanje mušku dominaciju i suodnos spola, autorica zaključuje da su naponi navijačica usmjereni na to da budu prepoznate kao *ultrašice* „unatoč tome što su žene“ (Pitti, 2018: 1). Andrew Hodges (2018), također zaključuje da bi navijačice bile prihvaćene u navijačkoj skupini, moraju pristati na „muška pravila igre“. Iako u ovom istraživanju, navijačice i navijači smatraju da je dio navijačica „pravih“ da su neke navijačice aktivnije i od navijača, niti jedna navijačica nije pokazala interes, niti pozna neke druge navijačice, koje bi htjele sudjelovati u jezgri Torcide.

Na organiziranim gledanjima utakmicama koje sam pratila u kafićima na Pelješcu i Splitu tijekom ljetnih mjeseci bilo je i dosta žena. Uglavnom su dolazile mlade djevojke i žene s malom djecom koje su bile lijepo uređene, odjevene kao za večernji izlazak. Često su zbog buke sjedile separirane na udaljenijim stolovima, koji su se nalazili dalje od vanjskog televizora pred kojim su bili uglavnom muškarci navijači te mlade djevojke. Kada sam bila u nekom društvu gdje je bilo i žena pokušala sam otvorenim razgovorima dobiti informaciju o razlozima njihova dolaska i interesu za Hajduk, no razgovori su brzo završeni uz najčešće odgovore: „A di bi tribala bit?“

Ilaria Pitti (2018) ističe da posljednjih godina raste broj istraživanja o navijačicama koje su fokusirane na njihova iskustva (Papa, 2011; Pope & Williams, 2011; Llopis Goig, 2007; Selmer, 2004; Sülzle 2005 prema Pitti). Pitti dalje navodi da ova istraživanja ističu sličnosti u načinima na koje muškarci i žene podržavaju omiljenu momčad (Selmer, 2004. prema *ibid.*), te naglašavaju s čime se navijačice moraju nositi u negostoljubivom okruženju koje karakteriziraju mizogine predrasude i seksistička ponašanja povezana s rasprostranjenom mačističkom kulturom (Farrell et al., 2011 prema *ibid.*). Mogućnosti angažmana navijačica u mnogim navijačkim skupinama ograničena su nizom predrasuda koje žene prikazuju kao „neautentične navijačice“ koje dolaze na stadion samo gledati (muške) nogometaše (Sülzle, 2005; Crawford, 2004 prema *ibid.*).

U ovom istraživanju željelo se istražiti iskustva navijačica prilikom prvih dolazaka na tribinu u odraslijoj dobi (npr. nakon što su prestale dolaziti s očevima), jesu li se njihovi stavovi mijenjali i prihvaćaju li danas navijačice drugi navijači. Jedna navijačica kazala je da se ona još kao dijete morala u svom selu izboriti za ravnopravnost:

Znaš šta, morala sam se ja već u selu postaviti, iako je to manji broj ljudi, ali naprosto igralište nije bilo mjesto za žene, znaš. I u smislu kad bi i došla igrati

ovako nogomet, onda bi uvijek i ti stariji ljudi iz sela komentirali da: ‘Šta cure imaju radit ovdje? ... tako da nije u tom smislu meni ovo bilo ništa novo, već sam se naučila donekle postaviti. Onda sam naučila da ...’ Ok ja sam sad tu, mene ovo zanima i nije me briga’ plus nisam ja nikad išla, u Zadru je stadion manji i nije da imaš tu grupicu kao ultrasa... ko kod Hajduka na sjeveru sad da ti imaš neki žešći kor veći pa da je kao u tom smislu zastrašujuće... Osjetiš ti neki tip pogleda ili neka dobacivanja ili komentare (...) ali onda se isto ljudi s vremenom, ako dolaziš... na tebe naviknu. Ali moraš biti dosta ono, ka: ‘A dobro, nije me briga. Evo me, tu sam.’ (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

A prvi put (na sjevernoj tribini op. a.)... Ajme. Ne, ne grozno. Ne ajme grozno – nisan se osjećala ni nelagodno, nego je to meni sve bilo ono haaa (imitira gledanje oko sebe u čudu op. a.). Više san gledala ljude oko sebe i ljude na tribini, nego utakmicu prva dva-tri puta možda jer je to ono – malo je amo reć šok. Još pogotovo zato šta je to bilo lito. Svi ti tipovi su bili goli, bez majice i meni je to bilo ono šta je ovo sad: ‘Di san ja ovo došla?’ I bila san jedina ženska u krugu 20 metara... (navijačica je osjećala i primijetila i da nju navijači promatraju, op. a.) od dosta ljudi koji idu na sjever san čula da: ‘Žene idu na sjever tražit k*rac.’ Čula san, čula san, to mi je reka jedan sugovornik: ‘Ne vagini na tribini!’ (smijeh) Al’ onda ono kasnije me više nije bilo briga. Došla san pogledat utakmicu i to je to. (ž, r. 1996., Split, vss)

Na pitanje navijačima jesu li čuli za uzrečicu „Ne vagini na tribini“, i što misle o takvom stavu, kroz smijeh su objašnjavali da je to zato što se mora rimovat „ka i sve drugo“. Svi navijači naglašavali su da je Torcida „muška“ skupina, no dio ih je kazao da nema ništa protiv da i djevojke i žene dolaze na stadione. Objasnjavali su da su od dijela navijača djevojke i supruge također navijačice, da im je bitno da one „razumiju“ što za njih znači navijanje i da znaju „kada mogu a kada ne s njima, u čemu mogu, a u čemu ne mogu sudjelovati“. Jedan navijač je kazao:

Uvik je bilo nešto žena, al ono ka: ‘Šta će žena na stadionu?’ ... al ko da je iko drža previše do toga... bilo je par grafita (...) Nikad nisan čuja da ih je to spriječilo. Šta te boli ku*ac šta budala misli.... Al nije, nego zato šta se uglavnom kontalo da ženske tu, ne znan, ono, iz đira. One tu došle – trea vatat momka i grebat se za dim, drogu ili šta ja znan. Tražit igrača za udat se, pa ka zato. (smije se) (m, r. 1975., Split, sss)

Ovo kazivanje, kao i većina drugih potvrđuje većinu muških navijačkih razmišljanja o razlozima zašto djevojke i žene dolaze na utakmice. Tijekom istraživanja u medijima i javnom navijačkom diskursu bilo je aktualno da su *ultrasi* talijanskog kluba Lazija zabranili pristup navijačicama u prve redove. Na ovo je reagirala Marija Čaćić, feministička analitičarka koja je izjavila da ju to ne iznenađuju, s obzirom na njihove ranije rasističke, antisemitske i fašističke ispade te objasnila:

Dva su moguća razloga: prezir prema ženama i paternalizam. Prvo, zato što oni drže da žene ne mogu biti prave navijačice, jer obično same nikad nisu igrale nogomet te ga stoga ne mogu razumjeti. Nadalje, žene pozicioniraju u odnosu na sebe, muškarce, pa u proglassu govore o 'ženama, suprugama i djevojkama'. Jedne su one koje na tribine dolaze jer traže partnera, druge zato da mu udovolje.³⁰

Konzultirajući međunarodnu literaturu o navijačicama (Pope & Williams, 2018: 161) autori se pozivaju na druga istraživanja u kojima se navijačice opisuje kao disfunkcionalne seksualne predatorice (Crawford & Gosling, 2004 prema *ibid.*), da su podređeni subhuligani (Cere, 2003 prema *ibid.*) ili gledateljice koje svojom prisutnošću na sportskim događajima pregovaraju o povijesnim oblicima muškog sportskog suprotstavljanja (Jones, 2008 prema *ibid.*). Više autora u svojim radovima navodi da rezultati istraživanja pokazuju da se stereotipno o navijačicama smatra da nemaju znanja o sportu, niti klubu za kojega navijaju te ih se smatra neautentičnim u navijanju (Esmonde et al., 2015; Hoeber & Kerwin, 2013; Crawford & Gosling, 2004; Crolley & Long, 2001 prema *ibid.*).

Tijekom istraživanja primijetila sam da dosta mladih djevojka odlazi na utakmice i da to podržavaju i članovi njihovih obitelji, no rijetke su navijačice koje desetljećima prate nogomet. Razgovarajući neformalno sa suprugama i majkama navijača,³¹ od kojih neke imaju i mlade nevjeste zaključuje se da većina navedenih smatra da je ženama nakon udaje, posebice nakon rađanja, mjesto 'kod kuće', što govori o prakticiranju ukorijenjenih tradicijskih rodni uloga. Na moje namjerno provokativno pitanje, majkama i suprugama navijača: Što mislite o tome da žena ode na utakmicu, a suprug ostane kod kuće npr. s djecom? Najviše odgovora je bilo „Nema šanse (smijeh)”; (začudeno) „A tebi/tvom mužu je to normalno?” Opsežniji odgovori su bili: „To neš nigdi nać! Moj muž je nediljom išo na utakmicu, a ja sam doma peglala za drugi tjedan, radila s dicom domaći... eventualno ošla mater.” (ž, r. 1956., okolica Sinja, sss); „Da mi sin bude doma, a nevista na utakmici?! Ja jesam za tu ravnopravnost, no zna se red, di je kome misto i šta je čiji poso!” (ž, r. 1961., Pelješac, sss); „A draga moja, nije ti ovo Zagreb. Ovdí moš sama jedino u spizu i u frizera... ode ti je to sve još jako primitivno” (ž, r. 1978., jedan otok, Split, sss). Samo dvije visokoobrazovane navijačice, u tridesetim i četrdesetim godinama života kazale su da je to kod njih normalno. Istraživanje Drpića također potvrđuje da navijačice nakon što „postanu majke, bitno umanjuju aktivnosti u navijačkom svijetu jer ih nema tko zamijeniti u obavljanju obiteljskih obaveza” (2021: 21). Iako istraživanja na razini Hrvatske pokazuju da su promjene u rodni ulogama i smanjivanju

³⁰ Usp. <https://www.dw.com/hr/navija%C4%8Dice-na-mu%C5%A1kim-nogometnim-utakmicama/a-45223891> (pristup 16. 10. 2022.).

³¹ Budući da je njima postavljeno samo jedno pitanje, nisu navedene pod broj ukupnih intervjuiranih kazivača u metodologiji.

patrijarhalnih obrazaca ponašanja vidljive kod mlađe populacije koja u većem dijelu podržava egalitarnije partnerske odnose i podjelu rada u obitelji (Klasnić, 2017; Leinert Novosel, 1999), autorice zaključuju da su još uvijek najvidljivije rodne nejednakosti unutar obitelji. I druge žene s područja Dalmacije, u neformalnim razgovorima na druge teme, isticale su da je u odnosu na Zagreb Dalmacija puno patrijarhalnija, a time je i položaj žena drugačiji. Primjerice nerijetko sam čula da se ženi kaže „luda ženska glavo“, i to ne samo da im kažu „muške glave“ (koje lokalna zajednica smatra pametnima), već to kaže i žena ženi pa čak i službena osoba, npr. u ljekarni farmaceutkinja stranci i turistici koju prvi puta vidi.

Starije navijačice primjećuju reakcije mladih navijača na njihov dolazak i boravak na utakmicama, tj. tribinama (istočnim, sjevernim) upravo zbog njihovih godina. Vlastito iskustvo opisala je navijačica:

Da. Jako (...) nemam osjećaj koliko imam godina pa u svojim godinama dođem stvarno gledat. Kad uđem na stadion, ja ne mogu disat od ljepote. Ja bi mogla bit sama na utakmici (...) jer baš volim gledat nogomet (smijeh) ... prije tri godine, došla sam na stadion, sjedila sam sa ... sestričnom ...sinom i nekim dečkima i onda sam čula iza: 'A vidi ove žene, vidi ove žene, vidi stare!' Ja uopće nemam osjećaja da sam – ja stara? ... mislim tada sam imala 48 godina, okrenem se ko zadnja nezrela osoba: 'Slušaj mali, ja sam ovdje na stadionu od '79.', ja se njemu idem puvat... (u facu, smijeh, op. a.) ... i onda: 'Dobro, dobro, oprostite, oprostite' I – sljedeća utakmica koju smo igrali ... smo izgubili, ulazim na tribinu, a oni dođu meni 'Di ste?' pozdravljaju rukom u rame onako navijački, boksački (smijeh). Ali sad se već prepoznamo tamo... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Redoviti odlasci na domaće i inozemne utakmice, mijenjaju se s obzirom na životne okolnosti, no iz kazivanja je vidljivo da je Hajduk prisutan u svakodnevnom životu, ne samo navijača već i navijačica:

Idem na sva gostovanja na koja mogu ići... A i vani sam prije, sad ne. Prije, dok sam bila slobodna, da. Otkad imam djecu ne mogu, ali ja potičem sina da ide i ja se uopće ne bojim nimalo da on ide tamo jer mislim, znam jednostavno kakva su to djeca. Sebe bi opisala, ja sam stvarno zalučena tim Hajdukom. Znači uvijek, svaki dan čitam vijesti o Hajduku, odmah moram na njihovu stranicu, vidjet šta je s njima novo i u novinama šta je novo o Hajduku. Pratim koga kupuju, koga ne kupuju, tko je došao... Tako... Baš sam prava (smijeh). Sve ću otkazat ako imam ić na utakmicu, vodit druge... Oblačim se, imam jednu majicu. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Navijačice također sjede na različitim tribinama. Na pitanje kako bi opisali navijačice na sjeveru različita su kazivanja, najčešći su odgovori:

Ima svega. Amo to reć, to su neke kvartašice, klošarke, žele gurat taj neki đir, znaš ovo-ono. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Pa imala si ti i na Hajduka šta su ženske imale transparent svoj. Imale su zastavu šta su nosile. Bilo je njih desetak. (m, r. 1998., Split, student)

Al' ja tipa sad ne bi – ne bi naprimjer doša sa curon na sjever navijat... To ne bi nikad napravija. Al' ono naprimjer otiša bi na istok sist i pogledat s njon.... Ka, tu iman ekipu, tu znan ono– želin divljat, želin bit svoj. Naravno da ćeš tražit curu koju, neš se praviti nešto isprid nje, jel'? S kojom ćeš imat otvoren odnos... Niti znan da bi ko od mojih naprimjer. (m, r. 1998., Split, student)

Navijačice su u djetinjstvu na utakmice odlazile s očevima, kasnije s prijateljicama, što neke i danas najčešće prakticiraju, neke odlaze i same, a neke s članovima obitelji:

Otac me vodi na istok i počea me puštat na sjever u srednjoj. I to zato šta san imala jednog momka u razredu koji je isto iša na sjever ... moj otac ... Zna ga je i počea me onda puštat s njim i sad s prijon iden na sjeverozapad (...) (ona, op. a.) je godinama pretplatnik na sjeverozapadu i onda eto ka. Ako već ona ide, iden i ja s njon... nas dvi i eventualno njena nećakinja i sestra... Ne idemo ono – nije to ka ekipno nešto ili da se družimo s ljudima na tribini... (ž, r. 1996., Split, vss)

Zanimljivo je što su navijači naveli da iako imaju djevojke koje prate nogomet, rijetko odlaze na stadion u parovima, već u muškom društvu, a one u ženskom. Razlog odlaska s prijateljicama, i u slučaju da su im momci navijači, vidljiv je u ovom primjeru:

Meni totalno isto paše jer mi je to dobra baza ka. U drugu ruku... sad da dođe bilo kojoj momak, tipa bija je moj momak na zadnju utakmicu sa nama i mislin da nije nikome smeta, nije smeta ni meni, al' da mi je ka... Prvotni gušt mi je ić sa njima tamo se zezat i bit solo, stvarno je. A ti neki pogledi – toga će uvijek bit. Dapače, one su malo (prijateljice op. a.) naprimjer infišanje u balun od mene, a ja san ti ono đir pratin Hajduka i pratin KK Split ... a one će pogledat i ono europsku ligu ... nerijetko čujen od njih da su dobile neki komentar ka: 'Šta ti tu ka žensko sad tu imaš pratit?' (ž, r. 1991., Split, vss)

Kao i navijači, i navijačice su kazivale da su im dani kada su utakmice posebni:

Od starta je taj dan drugačiji, energija je drugačija u zraku i mene je to nekako privukla iiii imala san neki mali krug ženski onako koji je odlazio na te utakmice... išla san i na sjever poprilično često i tu je jedan dobri ženski, ova ekipa ... one su sjajne cure koje redovito odlaze. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

I ne da san indoktrinirana okruženjem navijačkim, nego zapravo san duboko toga svjesna i k'o građanka, jel'? I ovaj, ko neko ko prati sport. Nogomet je prekrasan sport, dinamičan, 90 minuta je to čiste rapsodije kad se igra dobar

balun. Hajduk je ima svoje svijetle i svoje loše momente. Nekad na utakmici i ne vidin toliko koliko te zapravo općini atmosfera. Pogotovo kad je derbi – to je jedno... To je ono vanserijski. I taj moment – da dan počinje puno ranije kad je derbi jer onda imaš krug svoj s kojim se nalaziš pa je piće pa je ručak neki zajedno pa je roštiljanje pa je negdi kvartovski neki moment (...) Tako da recimo moji ti uvijek tamo roštiljaju, uvijek se ono, ladi se vino, led je, sve je tu. Ovaj, ili ono baza kad je bilo 100 godina Hajduka – pa to nema nigdi! To je svaki kvart živija za to. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Navijačice znaju da postoje i ženski navijački klubovi, posebice u europskim klubovima. Paralelno ističu da je Dalmacija patrijarhalna sredina:

E to je interesantno, ženske navijačice... Mi se svi malo gledamo onako (smijeh, ispod oka, op. a.) Znači sad je baš popularno, puno djevojčica i puno više ženskih na stadionima ima nego kad sam ja išla ono kraj sedamdesetih i osamdesetih ... Sad je nedavno osnovan klub Bad Blue Girls i baš razmišljam i mislim da se nikad neće osnovati ženska Torcida jer svi znaju da je Torcida muška i ženske mogu reći – nije to baš ko ženska u Torcidi, nije ona prihvaćena baš ko muški, to je jer ono, mislim da se ipak još čuvaju te tradicionalne vrijednosti. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Za razliku od Torcide, koja je „muška“ skupina, udruga Naš Hajduk okuplja i žene i djecu. Predstavnici udruge izjavili su da je od tadašnjih oko 40 000 članova, 6100 bilo članica. Te da: „Što se stava udruge tiče, ali i našeg djelovanja, možemo reći da ne postoji nikakvo razlikovanje po spolu. Žene aktivno i ravnopravno sudjeluju i u operativnom radu udruge“³²

To je članstvo u našen Hajduku. To je sad – ovaj Jakobušić³³ je sada iznio taj podatak ... brojka raste. Meni je to super da san u tih 20%. Nije mala brojka i ono, nekad mi se čini toliko ih nema u političkim strankama gdje ih i zakon negdi obvezuje, da imaju zip model pa se ja zezam da treba napraviti zip model među navijačima (smije se) pa da bude ono jedna žena – jedan muškarac. Ali mislin da ima tendenciju tog rasta i mislin da je važno da nas se vidi na različite načine, i da nas ima, i da smo različite životne dobi, i ja bi rado o ovome govorila na raznim mjestima... da se čuje ova druga dimenzija. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Udruga Naš Hajduk, povodom Dana žena, 8. ožujka 2017. godine organizirala je izložbu fotografija „Žene na tribinama“, fotografkinje Maja Prgomet. Jedna navijačica, čija je fotografija s tribina bila na toj izložbi, kazala je da je izložba potakla i osvijestila priču i o ženskoj navijačkoj sceni. Jedna od članica udruge, Tanja Radmilo, tom prigodom kazala je:

³² Usp. <https://www.dw.com/hr/navija%C4%8Dica-na-mu%C5%A1kim-nogometnim-utakmicama/a-45223891> (pristup10. 10. 2022.).

³³ Lukša Jakobušić predsjednik uprave HNK Hajduk 2020. - 2024.

...ne smijemo zaboraviti sve žene koje su ugradile svoje živote u borbi za ženska prava. Ako želimo, a želimo, da se provodi Zakon o sportu, onda želimo ratifikaciju Istanbulske konvencije. Ako ne podržavamo nasilje na stadionu, onda ne podržavamo ni nasilje nad ženama ni u obitelji. (N. T., 2017)

Od svih intervjuiranih navijačica, dvije rekreativno igraju nogomet i danas. Jedna se osvrnula na nastavu Tjelesnog i zdravstvenog odgoja u osnovnoj školi, kada je nastavnik redovito samo dječacima davao nogometnu loptu, što mi je u neformalnim razgovorima potvrdio i velik broj drugih sugovornika, a ista situacija je bila i u autoričinoj osnovnoj školi u okolici Siska:

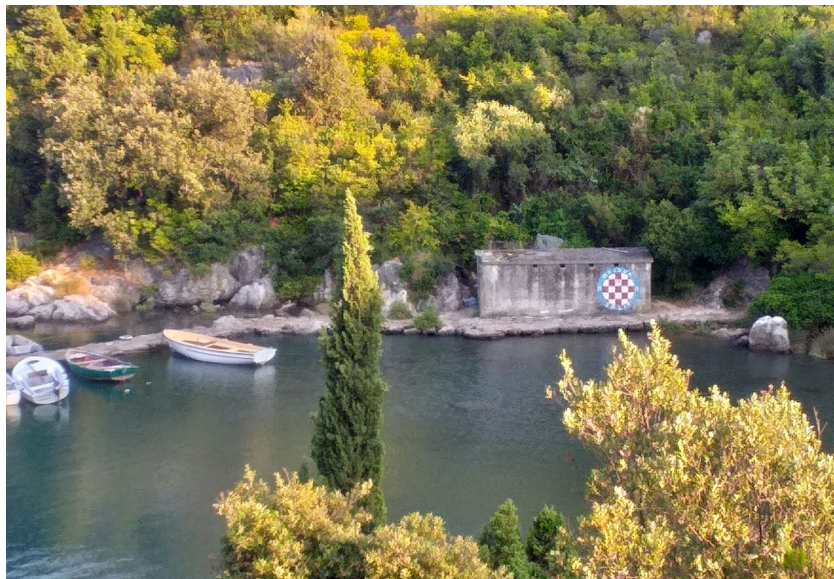
Možda je dio mog nekog otklona bio isto taj što meni kao curi općenito, tipa za igranje nogometa su već bili problemi, pogotovo u osnovnoj školi jer naš profesor iz tjelesnog ... nas je bilo devetero u razredu, tri cure i šest likova – i on bi uredno na tjelesnom odredija da likovi idu igrati nogomet, a cure su uvijek, on je davao navijače za skakanje i onda sam ja tu imala uvijek nekakve pobune u smislu: 'Ić ću igrati nogomet zato što ionako u selu igramo nogomet, van škole igramo svi zajedno nogomet' (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Druga navijačica, koja i danas s prijateljicama rekreativno igra nogomet, opisala je iskustvo i komentare mladića kada dolaze na teren i kada igraju:

Cure... s kojima idem na utakmicu – s njima igran balun. Imamo utorkon ka termin ... i tamo smo u početku bile atrakcija. Mislin, i to ti je ono... Doslovno muški se svedu na neku razinu primata ono, znaš ono. Vide tu osam devet žena kako idu igrati balun i onda ono ka: (oponaša gorilino hukanje, op. a.) 'One idu igrati balun!' ... 'Biće bolje igraju od tebe!' Nekome svome kolegi, je li? Do ono krajnosti: 'Biće su sve lez*aće', znaš ono, taj đir... To su ovi šta su glasni, je li, šta ćeš ih čuti, a ima ih ono šta su skroz cool, ali uvijek uvijek se nađe tako neki taj primat šta nalipi se na rubove tih terena i onda ka gleda k'o da je došlo svjetsko čudo igrati, a ne ono došle ženske bacit na balun, razumiš? ... sad smo već predugo u ton prostoru tako da su svi navikli na nas i mi na njih... sad je već to prešlo u ono lipa iskustva. Još kako su tu muški valjda malo zadrti, onda ono kad shvate da si tu stalno... hobi i to, onda se i oni opuste pa sad je to ono već... Zezancija je sve, sve okej. (ž, r. 1991., Split, vss)

3.3. Navijački i /ili regionalni identitet: uloga HNK Hajduk

Provodeći terenska istraživanja u mjestima na jadranskoj obali i zaleđu tijekom ljetnih mjeseci, uočava se prisutnost mnoštva markera/simbola identiteta Hajduka i Torcida na javnim prostorima (ogradama oko cesta, pročeljima zgrada, trafostanicama itd.), najčešće u obliku grafita (slika 14a), murala i natpisa: *Hajduk živi vječno!*, *Torcida natpis i/ili grb* (pa ime mjesta, godina osnutka), *Pape i dida bili su Torcida*



Slika 14a: Obilježja Hajduka u prostoru, Trpanj. Snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2021.



Slika 14b: Pape i dida bili su Torcida, Ploče. Snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2020.

(slika 14b), *Godine prolaze ljubav ostaje, Da života iman dva ja bi oba tebi da* ili uz šetnice kraj mora upisane slavne Hajdukove pobjede, Partizan-Hajduk 1 : 6 (slika 15). Uz markere identiteta Hajduka i Torcide često su marker nacionalnog identiteta (hrvatski grb), križ (kao oznaka religijskog identiteta), nacrtan vukovarski vodotoranj (slika 16), ponekad i hrvatska šahovnica u velikom slovu U (koje označava



Slika 15: Pobjeda Hajduka nad Partizanom 6:1, 9. 5. 1976. Šetnica Put mora, Trpanj, Pelješac. Snimila M. Rajković Iveta, srpanj, 2019.



Slika 16: Autobusna stanica na cesti Sinj – Trilj, snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2021.

ustaški pokret). Na ulazu u pojedina dalmatinska mjesta, poput Pakoštana, preko cijelog zida jedne zgrade veliki je mural generala Hrvatske vojske Ante Gotovine, njegova slika je na pozadini zastave crven-bijeli-plavi uz natpis „dobro došli u misto generala Gotovine“, a na drugom zidu natpis Torcida i ispod njega hrvatski grb



Slika 17: Ulaz u Pakoštane, snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2022.

(bez krune, pet povijesnih grbova hrvatskih pokrajina) (slika 17). Većina navijača iz Splita istaknula je grafit THE WORLD'S FINEST – vatra, kotač, Biblija i Hajduk koje su objasnili simbolima najvećih svjetskih izuma, ali i najvažnije stvari za njih. Grafit je napravila Torcida Skalice 2020. koji je i spomen na legendarnu koreografiju s utakmice protiv Evertona 27. 8. 2017. koja je završila rezultatom 1-1. Sve ovo prikazuje jaku isprepletenost navijačkog, nacionalnog, regionalnog i religijskog identiteta, odnosno desna politička uvjerenja. O simboličkom označavanju teritorija navijačkih skupina u Splitu više vidjeti u Nuredinović, 2019.

U velikom broju kafića na prostoru Dalmacije u staklenoj zaštiti izloženi su uokvireni dresovi HNK Hajduka s potpisima nogometaša (slika 18), izvješeni su šalovi Hajduka na zidovima, satovi s grbom Hajduka itd. Poneke pizzerije u ponudi imaju pizzu Hajduk (napravljena je od više vrsta sira i bijele je boje). Neovisno o tome igra li se taj dan utakmica, u javnom prostoru primjećuju se predmeti s motivima Hajduka i Torcide (ručnici za plažu, boce za vodu, novčanici), odjeća (najčešće majice na odraslim muškarcima, djeci, ali i bodijima i kapama za bebe). Na ponekim nadgrobnim spomenicima uklesani su grbovi Hajduka, a nerijetko se pronalaze i umjetni vijenci cvijeća koji su napravljeni u obliku Hajdukova grba.

Identitet navijača razvija se u povezanosti s drugim pripadnicima skupine te razlici s „drugima” koji su suprotni od nas (usp. Nuredinović, 2020: 120). Dio intervjua provodila sam u stanovima i kućama navijača, neovisno o tome žive li na prostoru Dalmacije ili u Zagrebu. U njima su na vidljivim mjestima izloženi ili su u svakodnevnoj upotrebi brojni predmeti s motivima Hajduka koji su ujed-



Slika 18: Uokviren dres HNK Hajduka s potpisima igrača, kafić na Pelješcu (ime namjerno izostavljeno), snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2021.

no i markeri navijačkog identiteta (zastavice, satovi, šalice, čaše, posteljina, ručnici, deke itd.). Brojni stariji navijači koji žive u Dalmaciji, kao i iseljeništvu, nose prsten s Hajdukovim grbom, a njihova djeca koriste predmete za školu (od bilježnica, olovaka, ruksaka, majica itd.). Također je primjetno da dio navijača ima tetovaže koje pokazuju da su navijači Hajduka i/ili pripadnici Torcide (npr. istetovirano 1950, godina osnutka Torcide). Sve ovo pokazuje da je simbolika Hajduka prisutna u svakodnevnim životima navijača, ali i ljudi povezanih s njima (beba, djece) od rođenja do smrti. Na račun Hajduka smišljaju se i zanimljivi natpisi, poput onog na pogrebnom poduzeću u Pločama: *Samo Hajduk živi vječno, svi ostali su moji!* (slika 19)



Slika 19: Pogrebno poduzeće, Ploče, snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2020.

Tijekom intervjua, ali i u svakodnevnim razgovorima, vidljivo je snažno isticanje regionalnog zajedništva, pozivanje na slavnu Hajdukovu prošlost, posebice velike uspjehe u međunarodnom kontekstu koji su rezultirali i s prepoznatljivošću Splita, kontinuitet postojanja kluba više od jednog stoljeća, kao što je vidljivo u primjerima naracija:

O Hajduku se sve zna (...) I Hajduk je ono za Split, da nije bilo Hajduka, Split bi bija i dalje... Mislin još je uvijek provincija ka i ne bi masu ljudi znalo za Split... Hajduk puno znači za Split i za Dalmaciju općenito... Jer ono, poistovjećuje se. Pa Hajduk je bija ogromni klub. Hajduk je dobiva Manchestere i Reale, ono. Hajduk je igra... polufinale kupa šampiona,³⁴ igra je četvrt finale Lige prvaka, ono. To je bilo, ono... razumiš. I onda si ti, ovi... Iša si, igra si po njemačkima, po danskama, po, ne znan, engleskama, po španjolskama, razumiš, i dolazi klub iz Splita, razumiš, šta je bia ono u Jugi, ka. Uz sve ostalo... Znači bija si uvijek kontra. Tuka si ono Zvezdu, Partizan, ne znan, Dinamo... To su bili klubovi... Ti si bija... još i prije. Od iljadu devesto jedanaeste to traje, razumiš. (m, r. 1979., Split, sss)

Oduvijek je bilo u familiji ... svi ovdje prijatelji ... odgojeni smo u biloj... u duhu Hajduka i jedva čekamo kad će utakmice (...) regionalno zajedništvo! Jednostavno dišeš za to. Ni ja sam ne mogu virovat koliko je ta ljubav jaka ... Dite iz Dalmacije koje se rodi i koje druka za Hajduka, to je jednostavno... Ne može se opisat ričima... To je ono, kako ide ona pisma: 'Bog, Hajduk i niko više' i to je to. Religija neka... Drukčije se odnosimo prema tome. Ja svaki dan odem na Facebook, na internet, moram pogledat nešto i pročitat o Hajduku... (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Ee eee. Mislin obožavan – živin taj život i obožavan taj način života i to zajedništvo, ta skupina - to mi je... najdraža stvar na svitu. Mislin sad iden u nedilju u Zagreb na Hajduka. (m, r. 1998., Split, student)

Analizom građe uočavam da pod pojmom zajednice akteri podrazumijevaju isprepletenost navijačke i regionalne dalmatinske zajednice. Regija označava „kraj, područje... označuje prostorni predjel koji se od šire prostorne cjeline razlikuje po nekim osobitostima, rabi se u zemljopisnom, povijesnom i kulturnom pogledu (Heršak, 1998: 227; o regiji i regionalnom identitetu također vidjeti Banovac, Blažević, Boneta, 2004) i regionalizma koji označava „naglašenu (možda pretjeranu) zaokupljenost i/ili ljubav prema vlastitoj regiji...“ (Heršak, 1998: 228). Čitajući literaturu o regionalizaciji, gdje je navedeno da se ista „može razumjeti kao način društvene artikulacije i posredovanja znanja” (Ristić, Marinović, Lazar, 2016: 10), dolazi se do saznanje da slično misli dio intervjuiranih sudionika ovog istraživanja koji su dodatno objašnjavali, pokušavajući mi, kao istraživačici koja ne pripada ovoj regiji, dočarati kulturu i mentalitet iz kojeg dolaze, odnosno objasniti sve što je po njima bitno da bih shvatila značenja koja su njima važna.

³⁴ Kazivač griješi. Hajduk je igrao polufinale Kupa pobjednika kupa i Kupa UEFA-e, ali ne i Kupa europskih prvaka/Lige prvaka.

Pripadnost, navijačkoj a time i regionalnoj zajednici stječe se rođenjem i a nastavlja prakticirati u interakcijama s ljudima istog podrijetla, navijačkih preferencija, a zadržava se i kada se odsele u drugu sredinu. Pripadnost odolijeva različitim izazovima, kao što je vidljivo iz kazivanja navijačice koja živi u Zagrebu i udana je za Zagrepčanina (kojega nogomet ne zanima):

Nedavno je bio jedan veliki sukob u mojoj sadašnjoj obitelji (...) onda mi je svekrva rekla: 'Pa jooj... taj Hajduk!', a ja sam njoj za stolom rekla: 'Pa šta, ja Hajduka više volim i od muža i od djece i od sebe!' (smijeh) Često se pitam šta to znači?, Je li to identitet? Vjerojatno je to i neka nostalgija jer me povezuje i s djetinjstvom i sa tim dalmatinskim identitetom i kako se uvijek druži puno sva rodbina (...) Ja mislim da meni to daje neku pripadnost (...) meni je nevažno jel ikad išta Hajduk osvojio, mi ga jednostavno volimo! Čini mi se da je to ta neka sigurnost, kao da se malo osjećamo nadmoćno, da smo velika zajednica, povezana, iz različitih dijelova... I onda taj dalmatinski identitet, da. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Istraživanje pokazuje i potvrđuje da Hajduk kao nogometni klub ima veliku ulogu u povezivanju navijača odnosno stanovnika Dalmacije u konstrukciji regije.³⁵ Naime, „regionalni identiteti predstavljaju proizvode društvenih institucija i određenih figuracija moći/znanja i da njihove prostorne dimenzije, odnosno fizički lokaliteti izražavaju i uspostavljaju granice u društvenoj stvarnosti, odnosno da usmeravaju i ograničavaju društvene procese“ (Ristić, Marinović, Lazar, 2016: 23).

Ako ovu pripadnost zajednici promatramo kao identitet, može se zaključiti da je to oblik primordijalnog identiteta (Geertz, 1973), koji se koristio za objašnjenje nacionalnog identiteta, no mišljenja sam da je ovdje primjenjiv na spregu navijačkog i regionalnog identiteta. „Izraz „primordijalno“ ima više značenja: prvotno, izvorno, prirodno, primarno, bitno, nepromjenjivo, neizrecivo, predmet odanosti ili posvećenosti i ono što je izvan svjesne kontrole“ (Katunarić, 2003: 150). Dakle, prikupljena etnografska građa potvrđuje da Hajduk ima sva ova značenja za navijače. Da ovakva razmišljanja nisu izdvojena, pokazuje istraživanje Alana Bairnera koji, istražujući odnos između prostora, sporta te formiranja i reprodukcije nacionalnih identiteta, navodi da prostor pruža kontekst u kojem se igraju i gledaju nacionalni sportovi, a igranje i gledanje tih sportova zauzvrat prostoru daje dodatno značenje. Kao posljedica toga, nacija, sport i prostor postaju međusobno prepoznati i povezani te koji u cjelini nude značajne uvide u primordijalno oblikovanje nacionalnih identiteta (Bairner, 2009: 223).

Budući da je jedna navijačica u svojoj karijeri radila s brojnim maloljetnicima istaknula je važnost pripadnosti zajednici kroz sport:

³⁵ O ranoj identifikaciji Hajduka sa Splitom i Dalmacijom vidi Iveta, 2023.

Zanimljivo šta sport čini... u odrastanju... taj osjećaj pripadanja je užasno važan. To je ono temeljna psihološka potreba, kao što ti je pripadanje obitelji, nekom vršnjačkom krugu... Tu ima puno ljudi koji su marginalizirani, zbog svog – svoje osobnosti. Zbog svoje sje*anosti (smije se), svega onoga šta mu je u odrastanju teško, jel'. A odjedanput taj dan je utakmica – on je u filmu, njemu adrenalin raste, znači on je sretan! Endorfin je isto ono do neslučenih dimenzija. Tako da taj osjećaj pripadanja nekom, nečemu je užasno važan. I sad, pazi, oće li se tu on priklonit ... oće li on u klub kad se dođe upisat, oće li on negdi kliknit sa ovin ultrasima ili fjubašima ili već kako sve imaju nazive... Fjubaši, eeeee!... ekipa koja ti isto tako radi ovu koreografiju i jako je aktivna u klubu... Afff... Fjubaši jer su bili ono, malo okrenuti ovom ekstremu više (...). Znači možeš fanatično, luđački navijat, možeš bit lider u nečemu, ali napraviti to bez raznih drugih devijacija, jel'. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Na primjeru citata vidljivo je razmišljanje kako integracija u (navijačku) zajednicu i izgradnja identiteta ukazuju na potencijal nogometa i navijačke scene kao elemente društvene promjene.

3.3.1. Odlasci na nogometne utakmice, navijanje i navijačke ekspresije protiv Drugih

U ovoj cjelini analiziraju se dobiveni etnografski podaci o stavovima navijača prema Drugima. Tko su za navijače Drugi, jesu li se oni i zašto mijenjali od kraja 1970-ih do danas te kako se manifestiraju stavovi prema njima na utakmicama. Budući da se aktivnost navijača, i prema navijačima, a što potvrđuje i literatura (usp. Lalić, Šantek, Perasović, Nuredinović itd.), mjeri odlaskom na utakmice, postavljena su im i pitanja vezano za odlazak na gostovanja, te je li se to i kako mijenjalo tijekom godina. Većina navijača iz Splita i bliže okolice na utakmice Hajduka odlazila je s očevima od djetinjstva, često i prije polaska u osnovnu školu: „Počela san ić na utakmice kad san se rodila, doslovno (smijeh), jer to je nama ono doma bilo po defaultu. Čin se rodiš, moraš ić na Hajduka. Ono, otac me vodi na te utakmice... kad san počela šetat.” (ž, r. 1996., Split, vss). Navijači se sjećaju raznih dječjih dogodovština i verbalnih izričaja prema protivnicima i Drugima. Tako se navijačica prisjetila:

Možda san imala tri – četiri godine (...) I bila je utakmica Hajduk – Dinamo. I predsjednik Dinama je tad bija Zlatko Canjuga. I ja san ti čula oca doma kako govori: ‘Canjuga pederu, Canjuga pederu!’ – jer naravno moraš ka vridat tu suprotnu momčad i sve suprotno. I došli smo ti na utakmicu i ja san čaću pitala ka: ‘Tata, tata, a kad ćemo mi početi vikati: Canjuga, pederu?’ (smijeh) Eto! Mislin, nisan znala šta je to ništa, ali ka ja san čula da se doma viče: ‘Canjuga, pederu’ i meni je to bilo *fun*. (smijeh) Tako da san ja ka dite tila vikati: ‘Canjuga, pederu’. (smijeh) (ž, r. 1996., Split, vss)

Intervjuirani navijači na utakmice u Split samostalno su počeli odlaziti od 13. godine života, ne samo oni iz Splita već i iz okolice:

Bio sam ponosan što sam s 13 godina išao autobusom u Makarsku sa svojim društvom. Bio sam najmlađi, otišao sam na prvu utakmicu. I čak sam učestalo išao... Desetak utakmica, petnaest godišnje bio otišao, kao dječak... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Učestalije odlaske na utakmice svi vezuju uz srednju školu. Ovo je bilo posebno važno za djecu iz manjih okolnih mjesta koji su došli na školovanje u Split što im je olakšalo redovite odlaske na domaće utakmice. Većina intervjuiranih od mladosti je imala godišnje pretplate. U istraživanju se dotaklo pitanja kako se pripremaju za gledanje utakmice. Tražilo se da izdvoje tko su im najjači protivnici. Kazivače se zamolilo da opišu atmosferu na barem jednoj utakmici koja im je ostala u sjećanju (npr. pjesme koje se pjevaju i protiv koga), da opišu navijačka ponašanja i koji je njihov stav prema tome (više o navijačkoj ekspresiji navijača Hajduka vidi u Pilić, 2002). Dio navijača koji nije bio razgovorljiv, iako su potvrdili nedolično ponašanje, kazivao je da se ne mogu sjetiti konkretnih primjera:

A misliš protiv nekoga drugoga? A nisam ti tu baš da pamtim te zločeste stvari i ružne, tako da ne znam, ne sjećam se stvarno... Iako je bilo poskočica, to su sve kratke pjesme, samo da se uvrijedi protivnika ili tako nešto, i znale su biti dosta grube, da. (m, r. 1999., okolica Splita, sss)

Iz kazivanja navijača koji su bili otvoreniji saznaje se da su navijačke pjesme usmjerene prema drugim nogometnim klubovima, ljudima drugih regionalnih, etničkih, rasnih i religijskih pripadnosti. Navijači znaju jako puno pjesama usmjerenih prema Drugima i drugačijima, no imaju različite stavove prema njihovu izvođenju:

A sve ih znam (...) Evo na primjer šta mene smeta. Na primjer ona 'Šugava Rijeko, puna si Srba, ne brini Rijeko, ima još vrba.' To ja sinu ne dam pjevati. Nemoj mi te... Na Srbe, na muslimane strašno... ima i ona 'Od Vežice do Lovrana...' ³⁶ tako, baš ružno (...) A u Zagrebu, na primjer, navijanje protiv Dinama imputiranjem Boysima da su Bosanci... da nisu oni Purgeri, nego da su Bosanci. Naglašeno je ovo spominjanje bosanstva i onda ono, kad je bio Bandić živ. Vole Bandića, vole Mamića – to su im sponzori kluba Purgera... Sad vidim u zadnje vrijeme to protiv Bosanaca je jako usmjereno isto kad je u Zagrebu, ali protiv Srba strašno. Ili ona 'Visoke peći potpaljujem ja, dva reda koksa, četiri purgera. Purger se dere 'A-a-a-a', bit će pečenja, radujem se jaaa.' ono i onda 'Radujem see', ³⁷ i to je cijela koreografija onako – jedni viču,

³⁶ Kazivači su ovu pjesmu recitali u raznim inačicama, najčešća je: „Od Vežice do Lovrana sve je puno muslimana, od Kantride do Turnića, sve su djeca popa Đujića/djeca Poturica.” Prema objašnjenju navijača pop Đujić “je bija glavni četnik u Dalmaciji četrdesetih. U Kninu. Baš koljač, ku*vin, smeće jedno”. (m, r. 1975., Split, sss)

³⁷ Nije poznato je li većina navijača koja pjeva tu „pjesmu“ svjesna da se radi o obradi pjesme Maljčiki beogradske rock grupe Idoli iz 1981. godine.

drugi dodaju, totalno uvježbano... E te meni onako, malo nisu... (u redu, op. a., smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Osim navedenih pjesama, koje je većina navijača navela, pojedini navijači još su spomenuli pjesme ili skandiranja: „Petnaesti studenog zgazit ćemo Dinamo, zgazit ćemo Zagreb grad, isti je k'o Beograd” (m, r. 1975., Split, sss); „Mi Hrvati ne pijemo vina, nego krvi četnika iz Knina“ (više navijača); „Od Ilidže do Irana, bit će zemlja muslimana“ (m, r. 1979., Split, sss); „Ubij, zakolji jer Hajduk postoji“, „I šakama, i nogama, i letvama, i bocama – sve za našeg Hajduka“ (m, r. 1979., Split, sss); „Dinamo nabijen na k...“ (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss), „Ajmo, ajmo ustaše“ i „Srbe na vrbe“ (više kazivača).

Poneki navijači više su htjeli govoriti o ljubavi i podršci prema Hajduku, da je ljepše i bolje kada se pjevaju pjesme koje to pokazuju. Svi su izdvajali „Ale ale, ja te volin Hajduče“, refren pjesme „Oluja sa sjevera“ (Vinko Coce). Pored nje svima se sviđa nova pjesma Miše Kovača i Saše Antića: „Ja ne mogu drugo nego da ga volin“.

Navijači rođeni do osamdesetih godina 20. stoljeća naglašavali su da je raspadom Jugoslavije i Domovinskim ratom počelo jače isticanje nacionalizma i desnih stavova na tribinama. Da su netrpeljivost i stvaranje rivalstva između NK Dinama iz Zagreba i Hajduka počele devedesetih godina 20. stoljeća, kao što je vidljivo iz objašnjenja navijačice:

Hrvatsko proljeće i to, dakle bila san mala curica i bilo je na rivi isto tako ono prvenstvo, osvajanje i, ovaj, bilo je jedno ludilo dočeka na rivi, di su svi vikali ono: 'Savka-Tripalo,³⁸ Hajduk-Dinamo!' Znači to su – u Jugoslaviji je to bilo jedan drugi kontekst, jel', to su bila dva naša bratska kluba, jel'?... ali naravno da uvijek rivalstvo postoji... Mrzin Dinamo (smije se) i sve šta je odozgar i gotovo! ... To su ono riči kojima se odgajalo generacije, je l', taj sjever. Zapravo opet to vezano ono uz centralizaciju moći, uz to da je Zagreb privilegirano oduvijek bio, je li, i od '90-ih na jedan drugi način, da je to sad umjesto Beograda, dobili smo Zagreb. Umjesto jednog transparentnog prvenstva, transparentnih prvenstava, mi dobivamo moć jednog čovjeka, lova koja determinira sve, sudačke odluke, kupnje igrače – znači sve je to obojeno, ima tu jako puno politike! ... I ovo je – ovo je isto jedan dio političke borbe za drugačije i za bolje društvo, u jednon velikom segmentu... Stvarno, mislin, ako nam poživaju stvari na korupciji, Mamić, sudac i rezultat utakmice – dominacija Dinama i velika lova, koncentracija moći, s lovom moš kupit igrača kojeg hoćeš, a, i možeš dobit utakmicu kako god hoćeš – o čemu pričamo? (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Većina intervjuiranih navijača, rođenih 1960-ih i 1970-ih, navodila je da su današnji mladi navijači agresivniji i skloni desničarenju. Sudionici ovog istraživa-

³⁸ Hrvatski političari Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo.

nja objašnjavali su da se desničarstvo manifestira skandiranjem ustaškog pozdrava: „Za dom spremni“, „Ajmo, ajmo ustaše“, dizanje HOS-ove zastave na utakmici, pozdravljanje fašističkim pozdravom, uzdignutom desnom rukom (analizu etiketiranja navijača Hajduka kao ekstremnih desničara vidjeti Perasović, 2015). Navijačica čiji je i sin navijač, ističe da joj to smeta i da mu to ne dopušta:

Vidim da su mlađi malo agresivniji i skloniji su nacionalizmu. Ja se sjećam ... mi smo bili kao ovaj 'normalni nacionalizam' (...) Znači umjereni, primjereni, a sad su baš skloni tim ekstremima. Tipa ja svome sinu ne dam neke pjesme pjevati, ono di idu i na nacionalnoj i klanja (...) možda zato i jer sam i obrazovana... Nisam ja prije toliko doživljavala desnu Torcidu kako sada nekako zna otići... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Navijači su povezivali navijački identitet s patriotizmom, ali i nacionalizmom. Stariji navijači (od 25 godine nadalje) i obrazovaniji isticali su da sami primjećuju promjenu svojih stavova sada s odmakom te smatraju da bi ipak trebalo postaviti granice:

Sa nekin odrastanjen, s nekin tin poimanjen nekih tih akcija, radnji i toga. Ono, ne znan. Nisan neki nacionalist – da se razumimo, obožavan Hrvatsku, da u ovoj državi sutra bude rat iša bi prvi na crtu, ali vidin tu dosta... Koliko god je pozitivnih stvari, vidin i negativnih stvari (...) dosta je usko povezano... navijanje i patriotizam... Ali ono, neka granica nacionalizma i patriotizma smatram da bi tribala postojat (...) Tipa nervira me šta na nekin nebitnin utakmicama šta se veliča – ne znan – Hrvatska, Vukovar i to. Ja bi više ono da se tu piva, nean pojma, o Hajduku, o pizdarijama... (m, r. 1998., Split, student)

Osim nekoliko navijača koji nisu imali stav o ovome, većina intervjuiranih navijača ne podržava neofašističke stavove navijača *ultrasa* sa sjevera. Pojedini su ovakvo ponašanje pripisivali brojnim mladim navijačima, no paralelno su i isticali da je s njima jezgra Torcide koji su stariji i koji bi im trebali objasniti da to nije u redu. Dio navijača, također pripadnika Torcide, sebe smatra ljevičarima i liberalnima, ali ističu da se u masama na tribinama, posebice na sjeveru i istoku ne može reagirati:

Dosta tih pisama i svi ti koji pivaju ne razmišljaju na taj neki rasistički – na rasističkon levelu, nego se piva jer je amo reć neka provokacija. Provokacija toj drugoj ... I dosta toga- uvjeren san ono da 98% ljudi piva to samo jer svi ostali pivaju... ali isto tako znan da to neće niko, niko ne želi reć: 'Ej, ljudi, ka... jeste normalni, pa šta mi ovo pivamo?' ... nije namjereno da se nekoga uvridi tu na nacionalnoj razini, nego se više koristi ka provokaciju. A sad ono šta... šta to je rasistički napjev, mislin da ljudima koji vode navijanje to nije dovoljno, da oni sad zbog natpisa u medijima ka prestanu to pivot. (m, r. 1995., Split, vss)

Mislin uvijek imaš ti, ne znan, ja se isto smatran lib- na neku stranu liberalnu i ono, otvorenim, al' ja to... ne mogu baš otvoreno govorit. Među takvin ljudima (...) Teške Hrvatine i to i onda uvijek me sprdaju ka (...) Al' da moš otvoreno bit takvog stava, mislin da baš i ne. Pogotovo zato šta su te mlađe generacije, malo su isprane ono i nisu tol'ko osviještene. A to nije Torcida kriva. To je kriva dio – generalno društvo i način obrazovanja. I kako š ti nekome to mlademu – a mlađi su ono, dosta problematični, kužiš. Jer su ono za potuć se. Ti tu – ne znan. Isto desnice – digne šaku ono... Sra*je je ka. (m, r. 1998., Split, student)

Sedmero navijača smatra da se nakon osamostaljenja Hrvatske i Domovinskog rata, desni politički stavovi povezuju s hrvatstvom, a hrvatstvo s ustaštvom i nacionalizmom:

Dosta ljudi se pretvaralo desničarom jer bi ljevičar značija da si ti ne-Hrvat ... kad bi se ti identificira k'o desničar, to je nosilo sa sobom to neko ustaštvo, neke te desničarske stavove i dok nije bilo nekog ono – ka možeš ti bit desničar, možeš ti bit desni po nekin stavovima, ali ne trebaš ono ić u neki neonacizam ... A dok je sad to puno – puno rjeđe da ćeš ti nać nekog neonacista u Torcidi ili ako ga nađeš, na njega ostali gledaju k'o redikula. (m, r. 1995., Split, vss)

Istodobno s promjenom makropolitčkog konteksta, u Split se doselilo stanovništvo iz dalmatinskog zaleđa („Vlaji“), ali i Hrvati iz Hercegovine, koji su prema navijačima, rođenim Splitsanima, donijeli svoju kulturu, mentalitet te dodatan nacionalni naboj:

Uglavnon su ti danas navijači, svi su uglavnon ono... (imitira hercegovački naglasak, op. a.) Desn'čari! Razumiš. Pogotovo sad ono u Hajduku. Isto ono, centralna zastava je HOS. (...) Znači ono rugaš se ka crncima bacajući banane, ali to je više u cilju ka omalovažavanja protivnika... Nego, nego tu taj čisti neki ka... Rasizam. Čak i ono, ono malo... Ishitreno! Jel ima boljih načina kako protivnika je*avat. Ne na takav način. I ono hukanje i ti đirevi i sve to – sve debilana. Znači svaka ta ono, ne znan: 'Aajmo, ajmo, ustaše'... po ekipe ka, u biti većina ekipe je protiv, al ono... Ne reagira se baš možda kako bi se trebalo reagirat jer bi bila teška sranja... tuče, pizdarije, razumiš. Još bi se više polariziralo ka sve skupa. Pogotovo šta... Znači, UEFA jako ono, odnosno FIFA! Je jako osjetljiva na rasizam. Znači sve utakmicu su 'Stop rasizam', 'Stop ovo', 'Stop ono'. I sad, normalno, ovi su *Against Modern Football* i, normalno, di će udarat nego vamo di su ovi najosjetljiviji, razumiš. Samim tim ti je kukasti križ ka na... Na Poljudu kad je bija... zna da kad je kukasti križ da je sranje ka, razumiš? Al zna da će napraviti sranje... Mislin, ima ih! Fala bogu... Ekstremnih ono desničara, ono masu. Razumiš. I to su u velikoj većini tamo. Jel je takvi glupi đir, ono. Ali ovo šta su napravili je više, po meni, ka. 'Amo razjebat HNS na taj način', nego šta sami zastupaju te neke ideje, tih sranja. (m, r. 1979., Split, sss)

Ovaj citat, ali i nekolicina drugih, pokazuje da pojedini navijači namjerno rade zabranjene stvari, usmjerene protiv Hrvatskog nogometnog saveza, UEFA-e FIFA-e, odnosno svojim ponašanjem protive se modernom nogometu i na ovaj način šalju poruke nogometnom *establishmentu* (isto potvrđuju i Perasović, 2015:187; i Lalić, 2015). Dio navijača isticao je od 1990-ih: „Hajduk je dugo vodi bitku, još uvijek vodi (glasnije), sa sucima, savezom, vamo-tamo, di te konstantno raketiraju, granatiraju, potkopavaju na svakakve načine.” (m, r. 1995., Kašel Stari, sss). Stariji navijači smatraju da je velik dio „mladih *ultrasa* pod utjecajem starijih pojedinaca“ i da dok s jedne strane na tribinama izražavaju verbalne ekspresije protiv Srba, istodobno slušaju srpske narodnjake:

To prvo gledaš tko napada. Napadaju ljudi ... koji se nisu rodili kad je bio rat, koji nemaju pojma, neg onaj kojemu se nešto desilo i koji je prošao rat sigurno ga ne bi napao jer mu je to rana... Stavljaju se u dio srca ... A to su obično ti 15 – 16 godina, koji su ajmo reć izmanipulirani od starijih... Ovaj može na primjer slušati tu, na toj tribini: 'Ubi Srbina', vamo-tamo, a on nema pojma ni ko je Srbin (...) bio slučaj u Dubrovniku kad su nekome odvjetniku razbili auto zato što ima BG table i onda je u 24 sata oni Nik Titanik ... napravio je karikaturu – znači razbili su mu, crne majice, dva zuba u glavi doslovce i razbili mu auto i zagrlili se: 'Ajmo sad na narodnjake', na cajke (m, r. 1982., Pelješac, sss).

Više navijača smatra da razni uzvici i skandiranja s tribina nemaju izravno značenje, već dolaze s ciljem da bi omeli utakmicu, igrača u napadu, odnosno da se događaji na tribini trebaju sagledati u širem kontekstu:

Sve ti je na n-tu potenciju tako da, znaš ono, nije to generalno rasizam. To je hukanje ako taj, recimo, je dobar pa nan se približava голу, šta, kako ćeš ga drugačije eliminirati iz igre, obeshrabrit, poniziti da ne da gol, da u zadnji čin se nešto dogodi, utječeš mu, jel', psihički ga ideš... Provokacija je neugodna! Neugodna i ružna i ovo znaš, malo san možda i neobjektivna. U onon nekon dijelu mi je to teško jer stvarno ne podržavan. Za mene je Deklaracija o ljudskim pravima Biblija! I funkcioniran i životno i poslovno... na tome je meni sve! Svi su rođeni jednako vrijedni, ali oču ti reć u navijačkom svijetu je to ono... Zapaliti! Mislin svako od njih je valjda jedan put čuja: 'Nemoš, aj pali doma', el'? (smije se) Nemoš palit tuđu imovinu! Ali u ton ludilu... (diže ruke, op. a.) Teško je to nekad racionalno objasniti! ... to navijačko... (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Istraživanje pokazuje, a primjeri izdvojenih citata potvrđuju, da unutar navijačke scene dio navijača smatra da su mlađi navijači, uglavnom *ultrasi*, desno orijentirani, detaljno navodeći njihova kolektivna neofašistička i šovinistička ponašanja na tribini, no istodobno ih opravdavaju mladosti, neznanjem, da ta skandiranja uglavnom nemaju značenja koja inače imaju već da za njih imaju neka druga značenja. Nakon

trogodišnjeg empirijskog istraživanja Torcide, Perasović (2015) smatra da je kvalifikacija navijača kao „ekstremne desnice“ pogrešna i promašena. Navodeći rijetku frekvenciju, kontekst ovakvih skandiranja (također navodi utakmice Hajduka s NK Rijekom i ritualno provociranje i ponižavanje Armade), te značenja koja navijači pridaju svojim skandiranjima i drugim ekspresijama, objašnjava da „za većinu aktera uzvik „za dom spremni“ predstavlja vezu s Domovinskim ratom, a ne s Drugim svjetskim ratom, također većina ljudi iz jezgre smatra neprihvatljivim skandiranje „ajmo ustaše“, koje se pojavljuje još rjeđe nego „za dom“, a mnogi su ispitanici izjavili da dio toga što na stadionu viču ne bi ponovili u drukčijem kontekstu i da su takva skandiranja prisutna zbog provokacije i dišpeta.“ (2015: 192) *Dišpet* (prkos, inat) „u ovom slučaju znači otpor moćnicima koji prijete sankcijama, a pojačan je činjenicom da HNS predstavlja moć u lokalnom okruženju i da od ovakvih uzvika trpi štetu sličnu onoj od bengalki.“ (ibid.) Ovakvo objašnjenje djelomično se može iščitati i iz prikupljene etnografske građe u ovom istraživanju, no navedena ponašanja drugom dijelu intervjuiranih navijača smetaju i osuđuju ih i upravo te navijače smatraju ekstremnom desnicom. Pored toga, postavlja se pitanje na koje je ukazalo i nekoliko intervjuiranih navijača: ako je Torcida strogo hijerarhizirana skupina čija jezgra odlučuje o radnjama i izgledu tribine, radi li se o pojedinačnim nedemokratskim radnjama ili je to stav jezgre? S druge strane postavlja se pitanje opravdava li psihologija mase, neznanje i krivo tumačenje neofašistička, šovinstička i rasistička skandiranja i transparente? Osim toga, skandiranja s tribina kojima zazivaju i veličaju zločinački režim ne mogu se pravdati nikakvim prosvjedima i navodnom borbom za poštene odnose u nogometu, čak i ako ne izražavaju prave političke stavove onih koji to uzvikuju.

Dio starijih navijača je ukazivao na nedostatak znanja iz povijesti, činjenicu da je Hajduk bio partizanski klub koji je odbio talijanske fašiste i ustaše i da im nije jasno zašto se (neki) *ultrasi* poistovjećuju s njima i veličaju ih. Uglavnom, provedeno istraživanje pokazuje da su navijački Hajduka i njihovi stavovi heterogeni. O povijesti Hajduka napisane su brojne publicističke knjige u kojima je jasno vidljiv stav kluba u pojedinim povijesno-političkim okolnostima, uključujući razdoblje Drugog svjetskog rata i poraća (usp. Dežulović, 2022; Eterović, 1989; Eterović, Reić & Vukašin, 1981. i slične monografije objavljivane povodom godišnjica kluba). Dva navijača i jedna navijačica rekli su da čuvaju Hajdukov dres za zvijezdom koji desetljećima imaju u obitelji.

Osim navijačkih pjesama usmjerenih prema Drugima, dio navijača svoje stavove izražava bacanjem predmeta na stadion (od upaljača, boca, dezodoransa, parfema, bengalki, čupanja i bacanja sjedala od stolica do paljenja stolica (u navijačkom žargonu „grijanja tribine“) i drugim verbalnim izražavanjem. Stavovi o ovim navijačkim aktivnostima različiti su, no veliki dio intervjuiranih navijača ih odobrava uz objašnjenja:

To je poseban adrenalin, ono palit pirotehniku i sve to. To je top! Razumiš, ima tu različitih metoda i snalažljivosti kako to unit. (m, r. 1979., Split, sss)

Kad san bija mlađi, s tin san se više bavija. S tin stranjima. Unošenjen i to, al' sad ono, je*iga... iman ono malo godina, iman i posal i ka, karijeru i to sve pa, pa ka. Ne da mi se baš zaje*avat s tin. Al' mis', da je legalno, prvi bi uša sa ruksakon pirotehniku jer meni je to teški top... bacanje baklji i pirotehniku. Ja san apsolutno za. Je malo ekstremno, je nekad u krivin trenucima, je da ti nekad sje*e cilu utakmicu, šta prekiš utakmicu pa ovi loše igraju, ali mislin da je to čisto čar navijanja. I da nema toga da se doslovno gubi jedan cili segment koji predstavlja... to sve... Mis' da toga triba postojat. Isto ka šta triba postojat i nereda nekad i, ne znan, tuča i to sve. Mislin da je to, da iti jedan taj segment oduzmeš, doslovno bi izgubija ono, identitet toga svega. (m, r. 1998., Split, student)

Veći dio navijačica podržava paljenje baklji, no za razliku od navijača, one osuđuju uništavanje klupske imovine:

Generalno ne podražavan, ali da pridaje nekon dojmju i atmosferi... Ova utakmica protiv Rijeke oni su zapalili dosta tih baklji. To je stalo unutar Torcide, lipo je izgledalo, nije nikome ništa nigdi završilo, super. Al' ima tih nekih utakmica kad i na sjeveru znaju zapalit stolicu. Ja gledan... Brate, svon. Klubu. Pališ. Je*enu. Stolicu. Pa šta ćemo s glupon glavon? Znači uništavaš imovinu svom klubu. To mi je totalno nebulozno, a pogotovo kad ih bacaju u teren i onda se sve to prekida (...) Navijaš za svoj klub, a nabijaš mu kaznu s tin bacanjen baklji u teren, s tin izvođenjen nereda, s tin prekidanjen kad ne triba. Znači svon klubu to radiš koji želiš da pobijedi, koji želiš da nešto postigne, jel'? Tako da mi taj dio stvarno nikad neće bit jasan, zašto to rade. (ž, r. 1991., Split, vss)

Stavovi o korištenju pirotehniku, kod nekoliko intervjuiranih navijača i navijačica podvojeni su, no podvojeni su i kod jedne osobe, kao na primjeru navijačice:

A ne znaan... s jedne strane mi je to u redu... ljudi znaju stradat... je neko bacija petardu, veliku... oni topovski udar valjda... vatrogasci su ti išli sklonit to s tartan staze i to mu je puklo i čovik je osta bez, ne znan, dva-tri prsta... I šta ljudi, znači, pale stolice na Poljudu, šta je meni ono... gađaju se bakljama, baklje se bacaju u teren... Svašta se baca u teren. To mi je nee, ali opet s druge strane opet ti ta pirotehniku zna nekako bit lipa... Nekako opet bude neki doživljaj, to sve vidit... to uništavanje, bacanje, razbijanje, bacanje u teren – to mi je ono... (ž, r. 1996., Split, vss)

Nedozvoljene se radnje puno oštrije i ozbiljnije kažnjavaju na međunarodnim utakmicama u zapadnoj Europi. Četvero navijača kazalo je da stranci dolaze na Poljud i samo zbog navijačkog doživljaja koji mogu ovdje iskusiti. Među stranim navijačima također ima crnaca, no oni navijačima ne smetaju jer donose novac:

A je*iga! To ide u to! Te baklje- zašto misliš da stranci priko lita dolaze na Poljud? Radi dobrog nogometa, a? (nasmije se posprdno, op. a.) ... To je njima doživljaj! Oni dođu ode- je*ote, znaš ti koliko tih stranaca bude oko Poljuda? ... to je krcato stranaca. Baš krcato. Čuješ ih. A na kraju krajeva vidiš ih! Nemoš ih falit. Oni blidi stranci. Ali je*iga, oni odu u *shop*, nakupuju se tih pi*darija... Donesu koju kunu. Šta, je*ate, ja se sićan kad san jedanput vidija dvadeset crnaca Francuza. Totalni padobranci. Svaki u onome dresu originalnom koji košta petsto kuna, pi*ke materine, i sad će neko njima nešto srat. Ma oće... E, to, recimo ako vidiš crnca na tribini, neće ga niko napast: 'Šta ti radiš tu?' Znaš ono? To su gluposti. Čovik bi reka da mi vamo jedemo ljude, bog te je*a ono. (m, r. 1975., Split, sss)

Na pitanje je li kada bilo napada na navijače crne boje kože, isti kazivač je nastavio:

Ma nije. Zašto bi ga neko napa? (pauza) Ma nema, u Splitu ... *skinsa* i tih debila! A bilo ih je pet – šest, al su bili redikuli. Ljudi su se sprdali s njima. Tipa... Napadne neke kosooke. Sutra navečer, ono, sa ... broda izađu oni marinci i ono tri crnca od metar i devedeset. 'Vidi crnci, vidi crnci!' ... (smijeh). (ibid.)

Većina kazivača spomenula je derbi Hajduk – Dinamo u Splitu, kada je za Dinamo igralo više nogometaša crne rase da su im navijači Torcidaši na teren bacili bananu, a razvili transparent na kojem su napisali prezimena Dinamovih igrača koji su bili crne rase i pored njih „maksimirski zoo“, odnosno „MAKSIMIRSKI ZOO – CHAGO, ETTO, DA SILVA“ (13. veljače 2006.). Isti incident, navodi i Lalić:

Ekstremno desničarsko skandiranje i pjevanje te drugo slično ponašanje (vizualno isticanje takvih simbola i poruka, vrijeđanje igrača tamne boje kože oponašanjem glasanja majmuna i slično) nužno je odrediti kao nasilje, zato što u njima dolazi do svjesnoga narušavanja moralnog integriteta te diskriminiranja drugih osoba i skupina. Verbalno i vizualno nasilje nerijetko služi kao uvertira u fizičko nasilje koje je obilježeno svjesnim narušavanjem tjelesnog integriteta drugih navijača i osoba te oštećivanja i razbijanja stvari i objekata. Uz ostalo, na našim stadionima je već dulje vrijeme razmjerno često ... „hukanje“ (2015: 157)

Hukanje i upućivanje rasističkih uzvika igračima suprotnih momčadi, navodili su i drugi navijači, uz isticanje da oni koji su ih upućivali zaboravljaju da i u Hajduku igraju nogometaši crne boje kože:

Joooooj!... u Splitu... igra je Hajduk – Istra ... i onda je stvarno provocirao jedan igrač Istre... crnac je. I strašno, ja mislim da je on dobija drugi žuti, nisam sigurna, i svi su: 'Hu, hu, hu!' ono kao da je majmun... E to mi je bilo strašno, jer s druge strane (za Hajduk op. a.) igrali su Kouassi³⁹... sve

³⁹ Jean Evrard Kouassi, igrač iz Obale Bjelokosti, igrao za HNK Hajduk od 2013. do 2015. godine.

ih odmah prihvatiš kao svoje. Ali ovo, to je cijeli stadion hukao, užas... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Nogometaše crne boje kože koji su igrali i igraju za Hajduk se prihvaća, oni postaju Naši (više vidjeti u odlomku 3.4.1. *Prihvaćanje stranih nogometaša: nogomet između „životne važnosti“ i „biznisa“*), no igrače protivničkih momčadi se omalovažava, kao što slikovito prikazuje citat:

Igrali su prije crnci za Hajduk pa nije bitno, ako su naši, naši su. (...) To ono šta san ti reka: 'Naši crnci su kraljevi na zemlji, u njih se niko ne smi dirat.' (smijeh) A onaj... 'a njihovi su majmuni' (smijeh). Njihovi su oni s početka Odiseje dvi i prve, oni majmuni šta lupaju s kostima! (smijeh) A je*iga!! To je tako, logično. Onaj... Ha više se! (m, r. 1975., Split, sss)

Torcida ima nekoliko prijateljskih navijačkih skupina, npr. „No Name Boysi“ iz Benfice, iz Lisabona, Gornje Zabrze iz Poljske, Sant Etienne iz Francuske. Navijača iz Portugala i Francuske ima različitih religijskih i rasnih podrijetla, no kazivanja pokazuju da i njih navijači prihvaćaju:

Pa mislin da je definitivno čudno vidit crnca ili mulata na sjeveru ili tako nešto, al' ono. U toj ekipi ima par njih. I kužiš, njih se sve prihvatilo. Al' opet imaš, od svake te skupine se uzme po nešto (...) Tipa Poljaci – oni su teški nacionalisti. Oni su nacisti teški i njih ćeš vidit. Oni su, njih pedeset nabildanih, istetoviranih ćelavih glava. Ono nemoš ih falit. Portugalci su ono ulica dir. Dođe njih sto ono sa Clion iz Lisabona i svega ima u autu. (m, r. 1998., Split, student)

S druge strane, u Splitu i Dalmaciji ne žive samo bijelci. Navijači su kazali da u Splitu i Makarskoj ima djece čiji su roditelji različitih boja kože (najčešće su majke crnkinje, supruge lokalnih pomoraca), ali i da trajno živi nekoliko obitelji *crne rase*. I ta djeca vole Hajduk i žele doći navijati na tribinu, no ponašanja *ultrasa* prema njima, koje je ujedno bilo razlog da jedan navijač prestane ići na sjever, opisuje njegovo kazivanje:

Bio jedan od događaja šta me odbilo tada da prestanem ić... potjeralo jednog klinca sa sjevera zato što je bio crn... dečko, nekih možda 12 – 13 – 14 godina... živio u Splitu... počeo ići na utakmice i doš'o mu je jedan utjecajni stariji Torcidaš ... i rekao mu je da on tu ne može. Da može ić na sjeverozapad, da može ić bilo di na Poljudu, ali tu kao sjeveroistok ... ne...mislim da je to bilo tada baš zbog boje kože. ... Znaš ono, kako će izgledat na nekakvoj slici, znaš ono, zaje*avat će ga ono da neke tamo 'crnčuge'. (...) ono prije nego šta ga je taj srao... bila ta neka zajebancija kao svi dižu desnice pa onda i mali. Ono, ne kuži pa diže i on desnicu i onda znaš ono, Splićani, zaje*ancija... svima jako smiješno... ono crnac diže desnicu, a što bi mnogi onda iskoristili

kao argument: ‘Pa evo vidiš kako mi’ Kao nismo rasisti, prihvaćamo crnce – ali zapravo jesi rasist jer si ono... ismijao si i tog malog sa svim tim što si napravio. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Razgovarajući s navijačima kako to da jedne crnce prihvaćaju, svoje nogometaše i pripadnike prijateljski navijačkih skupina, a drugima izvikuju rasističke uzvike, kazivači nisu znali konkretno odgovoriti, neki su se samo smijali, a neki su objašnjavali da se o tome ne razmišlja i ne pridaje važnost:

Ali ne da se to o tome aktualno priča, znaš, da će se pričat ono: ‘Je, mrzimo crnce. Torcida mrzni crnce’, i to, nego ono... Više je ka ono, ka, znaš... To je ka ta navijačka skupina i to je ono – mi smo takvi pa ka je*iga ono. Al’ tipa prije, pa prije su bile nacističke zastave po tribini i to sve. Mislin i sad ima ono kukasti križ negdi i to, keltski oni i tih stvari, ali nije to da se o tome ka, znaš, da se amo reć pridaje tol’ko važnosti ka... Mislin, to je ogromna važnost, ali niko ne predaje tome tol’ke važnosti... o čemu se baš razmišlja organizirano... mislin da je to malo više individualno, al’ ono. (m, r. 1998., Split, student)

Navijači su komentirali da rasističko hukanje crncima, u zadnje vrijeme zamjenjuje „ustašenje“, koje je najjače izraženo na utakmicama s NK Rijekom, budući da se Riječane smatra „Srbima“:

Hmmmm, bilo je... Ono hukanja, toga čak nema više ko prije... Sad je više ustašenje ... u điru, nego više crnci nisu zanimljivi. Sad se čeka utakmica s Rijekom da se... Ma da se narod... Kako se to... Opusti! Olakša! Izbaci, izjada! (smijeh)... Onda je to muka Isusova slušat. Daj, bokte je*o, doša san vamo, Hajduk igra, ne je*i, boli me ku*ac za Rijeku. A ja cilu utakmicu moran slušat o riječkin Srbima i popu Đujiću i... (smijeh) ... I onda nas još i kazne!... Odnija đava i njih i ko ih je izmislija ono... (smijeh) Iskreno. Rađe bi da ih nema. (m, r. 1975., Split, sss)

I dok dio intervjuiranih navijača smetaju ovakvi verbalni izričaji na drugim utakmicama, ne smetaju im kada je protivnička momčad iz Rijeke, koja je prema objašnjenjima rival gotovo na razini Dinama, neki kažu čak sada i više:

Ne volin nekako vrijeđanje na nacionalnoj osnovi. Ako... Dobro, možda će nekome glupo zvučat, al’ tipa kad igramo protiv Rijeke, ne smeta me uopće da se njih oslovljava ka Srbe jer ja to ne vidin niti ka neko – nacionalna mržnja, nego neko rivalstvo. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Jedan kazivač kazao je da je povijest sukoba i netrpeljivost između Torcide i Armade (Rijeke) počela kada su u finalu Kupa maršala Tita igrali Hajduk i Rijeka u Beogradu 1987. godine kada je „Armada stala sa (na stranu, op. a.) Delijama (navi-

jači Crvene zvezde iz Beograda, op. a.) Navijači Zvezde i znači nisu tili bit uz svoje, razumiš.“ (m, r. 1982., Pelješac, sss). Kazivač je nastavio objašnjavati da se Rijeka smatrala filijalom Crvene zvezde u Hrvatskoj tijekom razdoblja Jugoslavije i da je njezinim raspadom počela i navijačka pjesma: „Rijeka je lučki grad i onda ima pisma navijačka, jel: ‘Šugava Rijeko, smrdljivi grade, puna si Srba...’ (...) ti dan danas imaš i Srba i muslimana i svih, jer je to lučki grad... I onda su oni pošli od te scene, ono kad je bilo na utakmici: ‘Ubi, ubi Srbina’ – ubi, zakolji, vamo-tamo (ibid.)

Istraživanje pokazuje da je tijekom jugoslavenskog razdoblja Hajduk imao, a ima i danas navijača iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Slovenije, Kosova, kao i iz drugih država. Osim toga, u Splitu i u Dalmaciji ne žive samo Dalmatinci, Hrvati, katolici. Za Hajduk navijaju i navijači drugih etničkih pripadnosti koji žive u europskim državama, ali i u Splitu i Dalmaciji:

Ima stranaca, ... Poljaci ... imaju Torcidu... znam Francuze, ali znam i Srbe, splitske Srbe koji su tu i koji isto pjevaju te pjesme. Ima, da, da. To je ta mikro neka, ovi su Bosanci... Znači ja mislim te temeljne stvari bi morali prihvatiti, ali ... ne previše sebe promijeniti, jer ja vidim da više poštuješ one koji čuvaju, koji imaju neki stav i koji čuvaju malo tog svog identiteta... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Kao što pokazuje primjer kazivanja, navijači prihvaćaju navijače različitih etničkih pripadnosti iako su na utakmicama brojne verbalne ekspresije protiv njihovih sunarodnjaka. U redu im je da su oni održali svoj identitet, ali im je i drago što su prihvatili Hajduk. Ovaj citat pokazuje multikulturalni model integracijskog procesa, kod pripadnika ranijih doseljenika na prostor Dalmacije.

Većina otvorenijih navijača je potvrdila da su tijekom života, a neki na stadione i danas nose nedozvoljene rekvizite, od zapaljivih sredstva do lakih opijata i droga. Dio navijača je otvoreno govorio o pušenju *jointa* (marihuane) i uzimanju *spida*. Jedna navijačica (identitet namjerno skriven) je rekla da joj je najveći gušt kada u poluvremenu zapali *joint*. Jedan navijač (također skriveni identitet) kazao je: „Smatran da je spid heroin ovoga doba. Jer tol'ko je pristupačan, tol'ko je jeftin. To je strašno nešto”.

Stariji navijači su kazali da u razdoblju Jugoslavije navijačice nisu pregledavali prilikom ulaska na stadione. Istraživanje pokazuje da navijačice drugi navijači ponekad traže da pomognu prilikom unošenja nedopuštenih sredstva:

Jee... Ja osobno nisan tila sudjelovat u tome. Imala san malo trave u grudnjaku. Al' na kraju san se us*ala i dala ovon tipu (smijeh) jer nisan tila. I bija je plan, ali sve su našli, sve su povatali. Četri tipa šta su bila s nama u kombiju su zatvorili u oni kavez kraj stadiona prije utakmice i uopće nisu mogli doć gledat utakmicu... (skriven identitet navijačice).

Posebne pripreme su za utakmice Hajduk – Dinamo, što rezultira da ih zaštitarke pažljivo pretražuju, a navijačice imaju strategiju kako im taj posao otežati:

Mene najviše pregledaju. To je nevjerojatno. Evo stvarno sve, izuvam se, sad sam si već uvela ... sabotazu, nosim najsmrdljivije tenisice... užas... onda te gospođe moraju meni to vadit ... Sve živo, baš skidaju i... Puno je lakše naravno u Splitu, to ništa, ono: 'Ajd prodite, prodite' torbu, sve... Ono kako je zabranjeno piće i hrana, a mi bi često išli i s djecom, to je ono kad kažu: 'Joj, mi moramo minjat zakon, moraju obitelji s djecom ić.' Onda sam s djecom išla na sjever, s najmanjom djecom i nikad se ništa nije dogodilo... mediji to napušu nego što stvarno je. Mene nisu nikad žicali da ja nešto unesem. Ali su ovi moji unosili... (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Jedna navijačica, imala je i iskustvo rada za zaštitarsku tvrtku koja je dobila posao pregledavanja navijača na Hajdukovu stadionu. O iskustvima pregledavanja žena na ulazu u Poljud kazala je:

I stvarno znači apsurd mi je prvo šta sve žene pokušavaju unit. Mislin, ne virujen da će žena od, da je žena od 50 godina došla bacit dezodorans u teren, ali to se ništa ne smi unosit... Ali je*iga, ljudi nađu način i svašta zna završit u terenu. (ž, r. 1996., Split, vss)

Na pitanje kako se osjećala u obrnutoj ulozi nastavila je: (smijeh) „Ajme, grozno san se osjećala! Jer ono... Upaljač. 'Naći, kol'ko puta mi je uzelo upaljač i ja svaki put bi bila preogorčena i onda san sad ja ta koja mora nekome uzet upaljač i onda ono: 'A sori, ... znan da ga imaš.' (napravi kiselu facu, smijeh)... Al' ono, tribala mi je lova i onda san išla radit“. (ibid.)

Iako u prvim intervjuima nije bilo predviđeno pitanje bi li navijači prihvatili nogometaša homoseksualca, nakon što mi je jedan navijač sam istaknuo da bi, pod određenim uvjetima prihvatili sve različitosti kod nogometaša, osim homoseksualca, u upitnicu za intervju uvrstila sam i to pitanje. Analiza etnografske građe pokazuje naglašeni maskulizam, heteronormativnost i mačizam kao odlike navijačke subkulture. Većina intervjuiranih kazivača navodila je učestalost homofobije kao što pokazuju odgovori na pitanje bi li prihvatili nogometaša homoseksualca: „Ne bi sigurno. Bilo bi mu: 'Spakiraj se i vozi'“; „Može biti crnac i sve, samo ne homoseksualac (smije se)“ (više kazivača). Grupa navijača, u jednom otvorenom razgovoru, spomenula je da se pričalo da je jedan igrač Hajduka iz Grčke (namjerno izostavljeno ime) istjeran iz kluba. Na upit o spomenutom nogometašu, prilikom intervjuja drugi navijač je kazao: „Tako je. Ka da su ga uvatili s nekin tipon negdi, ali doduše stvarno je bija užasan na terenu pa se često potezala ta priča. A sad da je on bija na terenu odličan, ne znan bi li se potezala.“ (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss). No ovom navijaču je svejedno koje je seksualne orijentacije igrač, kako je objasnio: „Ako je

dobar igrač, ako je dobar čovik, kako ću ti reć. Ne sudin ljude po ikakvin takvin stvarima” (ibid.). Tri navijača su rekla da im nogometaši homoseksualne orijentacije ne bi smetali, ali i oni su isticali da drugim navijačima bi:

Zašto ne ka? Šta? Ako igra ono dobro balun, zašto ne ka? Razumiš. Šta, ka da njih tamo nema gejeva? Samo šta mi to ne znamo ka, šta (...) (m, r. 1979., Split, sss)

U nas još ono, za homoseksualce, ja san otvoren prema tome, pa ako oće neko bit, nek bude... Ali ja san neki dan bio u društvu di oni razglabaju o tome, a završili su i škole, neko su ostali tu (pokazuje na glavu, op. a.)... To je meni najgore, taj... Ne znam, općenito ta politika i Hrvatska i to... Crkva ovo-ono. I ja sam vjernik, idem u crkvu i sve, a nerviraju me te neke stvari. Oni nešto idu pametovat, a oni prvo u svojim redovima... (nastavlja o svećeničkim redovima, homoseksualizmu i pedofilstvu, op. a.) (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Primjeri slikovitih stavova kazivača navijača, ali i drugi primjeri njihova glasna mišljenja o stavovima drugih navijača su:

To je super tema. Ja sam sigurna da bi navijači Hajduka prihvatili sigurno sve te, baš i ja mislim to. Nema veze koji si, jesi naš, ako si ušao u Hajduka. I samo još pokazat poštovanje kao, kaže se: ‘Nemoj se ku*čit’, kao nemoj mi se praviti važan i poštuj to ime, a za gay... Mislim da da, da ne bi. Ni našeg, ni bilo kojeg. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Prostor nulte tolerancije bi ja to nazva. Za gejeve (...) To se zna ka. Kužiš, ka neka nepisana pravila već. Mislin ka, ako dođeš na sjever ono, neki stranac zaluta u nekoj rozoj majici, vjerojatno bi ga makli negdi sa strane. Ne virujen da bi dobija batina sad tu, al ono, ne bi sigurno moga bit tu. (m, r. 1998., Split, student)

Ovaj citat pokazuje da osim igrača, navijači ne bi prihvatili niti navijače homoseksualce. Navijačica se prisjetila derbija između Hajduka i Dinama tijekom devedesetih godina 20. stoljeća u Zagrebu, kada su navijači Dinama pjevali pjesmu:

Torcida na sjeveru, BBB na jugu, onda su BBB pivali neku pismu da je peder sv. Duje. I ja čujem, to su bili veliki momci, oni kažu. ‘Jesu li oni normalni?’ – Sveti Duje je svetac... U Torcidi su neke tradicionalne vrijednosti jako važne (...) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Odlazak na gostujuće utakmice

Budući da je priprema i odlazak na gostujuće utakmice za navijače jako važan, postavljena su im pitanja idu li na njih, koliko često i kako te kako se to i zbog kojih razloga mijenjalo kroz njihov život. Navijači su najviše kazivali o odlascima u Zagreb i komparirali ga s odlascima u Split:

Kad idem u Splitu, to mi je skroz normalno. Tu samo razmišljam hoću li stić na vrime (...) E, al kad idem po Hrvatskoj, e to onda ne idem ja organizirano u autobusu nego uvijek idem s nekim... E tu se (u Zagrebu, op. a.) malo kao obučem „u ženu“, na primjer uvijek ispod imam bijelu majicu, a gore (na nju) si obučem da ne upadamo u oči onako kao navijačica. Al mi sin radi te transparente, radi i grafitu i svašta (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Dva navijača i jedna navijačica su otvoreno govorili i u uzimanju opojnih sredstava, te vrijeme i mjesto njihova uzimanja naveli kao glavnu razliku: „Ha evo... Ovaj... Na domaćin ću se opit, možda i nadrogirat, ode, prije nego, ne uopće prije nego šta uđen na stadion, nego već u Kaštelima ili tu negdi, a ovo ću sve napraviti na putu.“ (smijeh) (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Veći dio navijača prestao je ići na gostujuće utakmice, pogotovo u Zagreb jer imaju loša iskustva. Na gostujuće utakmice se odlazi organizirano autobusima, no češće iznajmljenim kombijima, što im omogućuje manju prepoznatljivost i nadzor policije. Navijače smeta što ih policija zaustavlja i pregledava (npr. na ulazu u Zagreb, na naplatnim kućicama/izlasku s autoceste u Lučkom, pred stadionom), smetaju im duga čekanja na ulazak na stadion, pregledavanja, namjerno zadržavanje izvan stadiona. Primjer negativnog iskustva opisuje citat:

Držali su nas znači prvo, uopće nismo mogli doć na stadion do 20. minuta prije početka utakmice. Onda i kad smo došli na stadion, nisu nas tili pustiti unutra... Doslovno me izuvalo tri puta (...) I tad smo uspili uć na stadion u 70. minuti... Malo idiotski, al' eto ... razumin da je to utakmica visokog rizika i onda je*iga, ono. Ti dolaziš iz Splita, doša si na utakmicu Dinamo – Hajduk. S te strane mi je čak i razumljivo, al' ono, to namjerno zadržavanje publike i navijača tako vanka... (ž, r. 1996., Split, vss).

Navijačka agresija česta je na nogometnim utakmicama, no još je češća prije i nakon utakmica (usp. Nuredinović, 2020; Perasović & Mustapić, 2017; Lalić, 1993). Pojedini navijači prestali su ići na derbi utakmice tzv. visokog rizika, zbog loših iskustava i prilikom dolaska i odlaska na stadiona, kao što pokazuje kazivanje navijača:

Pa s obzirom da sam ja i u Zagrebu često i sad sa suprugom na utakmici, čak sam prestao ići. Čak jedan put, kad su nas napali Dinamovi navijači, tad sam prestao ići na utakmice praktički, jedva smo živu glavu izvukli ja i (ime prijatelja op. a.)... skužili su nas, a nikakva obilježja nismo imali, jer je Dinamo – Hajduk igrao... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Navijačice su posebno isticale neodlazak na gostujuće utakmice zbog sigurnosti na stadionu:

Kad si na domaćen terenu, ono ne moraš gledat oće li te iko puknit šakon (smijeh) ... meni dan danas, evo nakon 26 godina mog života, zna bit nelagodno doć u Zagreb, kad me ljudi čuju kako pričan i to, je li... Još kad je utakmica, kad su ljudi još ono nabrijaniji ... zna ono malo bit nelagodno. A ono, kad si doma, pričaš ka i svi ostali (smijeh), niko te uopće ne gleda... (ž, r. 1996., Split, vss)

Dio navijača je studirao ili neko vrijeme stanovao i radio u Zagrebu te su najčešće uspoređivali odlazak na utakmice Dinamo – Hajduk. Prikupljena građa pokazuje različita iskustva. Kazivač koji je sredinom 1980-ih doselio iz Splita i drugi razred srednje škole nastavio pohađati u Zagrebu, prisjetio se gledanja utakmice: „Bilo je lijepo, uvijek jer nas je uvijek bilo više nego Dinamovih navijača“. (m, r. 1971., Split, Zagreb, Split, sss) Kazivač je rekao da je imao: „Velike prijatelje, navijače Dinama BBB” i da su se svi slagali, te nastavio:

U svakom pogledu. Dapače, mi smo imali kulturu navijanja uvijek. Oni ne, oni su tek formirali negdje devedesetih pa onda su uveli i naše društvo da nauče nešto o nama i našoj ... zajednici navijačkoj, pa je to bilo obostrano onako lijepo, razumijevanje... Nikad ništa teško nije bilo, ni u srednjoj školi ni na fakultetu.

Navijači koji su u vrijeme istraživanja živjeli u Zagrebu opisali su svoje dnevne prakse i isticanje navijačkog identiteta na dan kada Hajduk igra utakmicu:

Jedan mali performans, na primjer moj sin ima svu posteljenu na Hajduka, onda uvijek to kad je utakmica perem pa vješam (smijeh) ka umisto zastave, jer sam u Zagrebu. Ja objesim tu posteljenu (da se vidi ispred zgrade op. a.), pa onda malo sakrijem kao da se ne vidi baš previše grb i to (...) Ili uvijek nešto bijelo stavim, ili bijelu plahtu... Ja najviše volim onaj dres bijelo-plavi i onda uvijek, di god igra Hajduk, ja taj dan nosim bijelo, imam dugo jednu majicu bijelu sa nekim plavim-crvenim kockicama (službene klupske boje i boje rezervnog dresa, op. a.) ... taj dan me nitko ništa ne smije pitat jer ja bi da danima traje ta (utakmica, op. a., smijeh) Mislim, sudjelujem, bilo je i tih gadnih stvari, tih suzavaca i te neke tuče u autobusima... Ali ono kako sam ja žena, onda ja nisam opasnost (smijeh), ne prepoznaju (me) ovi protivnički navijači... ako ne mogu, uvijek slušam na radiju i to mi je možda isto ta neka moja uspomena. Možda sam ja nostalgična ustvari jer sam uvijek prije slušala utakmice Hajduka na radiju kad je bila Jugoslavija... obožavam slušat radio prijenose utakmica (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Kao što je ranije navedeno, dio intervjuiranih navijača prestalo je biti aktivna Torcida i odlaziti na sjevernu tribinu. Objasnjavali su da ih je s godinama počelo smetati ponašanje navijača, da nisu više željeli sudjelovati u aktivnostima navijačke skupine zbog kojih bi imali problema sa zakonom i što bi im moglo ugroziti njihove druge životne planove:

Zato što je to bilo baš onako (...) više ono *hc* (hardcore) priča ultrasa i Torcide ... i tih ono huliganskih stvari... Sukoba sa drugima što mi je onak' ono... dok sam bio nabrijaniji klinac mi nije tol'ko bilo onako problem, a drugo ... isto sam skužio da baš... Nekako i ne želim pa je onak' bilo tu ono svakakvih situacija, ono, di su nas napadali, di smo mi išli druge napadat i tako pa... što sam više bio stariji ... Onda sam skužio da to nije onak' ljudi... s kojima bi se inače družio ... budući da je to baš ono bila zagrebačka Torcida, bilo je to onako i dosta rizično... (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Oni su deset puta više u tome od mene i smatran da ja to naprimjer ne bi moga u tol'kon ekstremu jer je*iga. Iman obrazovanje, iman i posa' i ono. Ka dosta san perspektivan, želin putovat i želin živit vanka i sve... Ti imaš kaznenu prijavu, ti nemoš izać iz države i onda je*iga. (m, r. 1998., Split, student)

Polovina intervjuiranih navijača i navijačica tijekom višegodišnjih odlazaka na utakmice, neko vrijeme (od sezone pa do više godina) također su prestajali odlaziti na utakmice upravo zbog ponašanja pojedinih navijača:

Torcida počela skandirat nešto... tol'ko glupo... desničarski, ustaški ili nešto. Ja znan da se moj otac tol'ko dekompenzira da je reka samo da idemo ča. (smije se) Još su igrali očajno, njega je to tol'ko izbezumilo. Reka je: 'Neću više nikad doć' i pokupili smo se usrid utakmice i otišli ča. Znači, ja san ti alergična na te, ove... Ka ne mislin da je to neko misto za izražavat te neke politike, pogotovo NE (zastane). Očito si dosada mogla svatit da san lijevo orijentirana pa pogotovo na desno orijentirane na Poljudu, u klubu koji nikad nije bija desno orijentiran niti je na takvin temeljima nastala. I onda kad se oni tako prave pametni, mislin... Ja san Hrvatica i domoljub utoliko, ali ustaša nisan niti san ikakav ustašoid pa kad išta ima primjesu toga, mene uvati ono muka (...) A onda utoliko sve to opravdan i nekakvon mladošću te Torcide. I tipa sitin se da mi je rođak tamo koji uopće nije takav (ž, r. 1991., Split, vss)

Stariji navijači, iz manjih sredina, poput onih iz Pelješca, kazali su da se mladi navijači odlaskom u srednju školu u Split prvo učlanjuju u Torcidu. No da se kod nekih brže, a kod nekih kasnije vide promjene stavova prema navijačkoj skupini, kao što pokazuje kazivanje:

A ovo uvijek, i u (naziv mjesta, op. a.) imaš tih maloljetnih ekstrema. To je jednostavno ... Ima ovdje jedan momak u (naziv mjesta, op. a.)... I vidim prošle godine – kapa Torcide, bedž Torcide, majica Torcide... I sad ja primjetio nešto slučajno, govori on, bio je u toj jezgri, oni su ti maloljetnici, adolescenti, ti do 16 – 17 – 18 godina i on je reko bio da on jednostavno nije mogao pratit taj ritam, jer kako je grupa prejaka, ne znam, onda je od ovih šta idu na utakmice, previše se traži i novaca i ovoga i onoga i on to nije mogo pratit i on je izašo. Pošto je i on i svaki koji napravi neki nered ili završi u istražnome

zatvoru, oni ga nikad, te navijačke kodekse, oni ga nikad neće ostavit samoga i treba mu uzet odvjetnika. Čak ima onaj odvjetnik jedan, oni u Splitu što je besplatan (m, r. 1982., Pelješac, sss).

3.3.2. Opravdavanje navijačkog ponašanja i/ili pripadanje zajednici

Ramón Spaaij među karakteristike navijačkog identiteta između ostaloga izdvaja „osjećaj solidarnosti i pripadanja koji se ističe kroz zajedničko djelovanje, požrtvornost i različitost od drugih“ (2008: 15). Većina intervjuiranih navijača tijekom intervjua tražila je riječi za opravdavanje navijačke agresije i često ju je pripisivala mladosti. Pojedini stariji navijači su svjesni da ne reaguju u skladu sa svojim uobičajenim razmišljanjima i stavovima, i da u navijačkim situacijama opravdavaju nasilno ponašanje iako niti sami ne razumiju zašto. Navijači su često bili svjedoci uhićenja drugih navijača. Osim na utakmicama, prije i nakon utakmica, kazivači su se dosta referirali na slučaj kada su navijači Torcide, 21. kolovoza 2019.⁴⁰ iz Splita organizirano otišli u Knin (mjesto Uzdolje) gdje su u ugostiteljskom objektu napali gledatelje koji su pratili nogometnu utakmicu Crvena zvezda iz Beograda i švicarskog Young Boysa. Navijači Crvene zvezde su srpske etničke pripadnosti, koji u Hrvatskoj imaju status nacionalne manjine. Navijači Torcide ovaj napad su opravdali riječima „šta imaju Srbi u Hrvatskoj, Delije navijat za Zvezdu“ (skriven identitet više kazivača).

Navijači se najčešće kažnjavaju zabranom odlaska na utakmice određeno vrijeme, no kao što potvrđuje istraživanje, nakon isteka zabrane ponavljaju iste radnje. Dvojici kazivača, očevi su također navijači, njih nisam intervjuirala, no jedan sin je kazao da njegov otac ima zabranu odlaska na utakmice u trajanju od godine dana, dok je otac drugog navijača kažnjen četverogodišnjom zabranom. Oba su rastavljena te sada navijači majkama lažu kada odlaze na utakmice, objašnjavajući da to vrijeme provode s očevima. Ponavljanje zabranjenih radnji, potvrđuje i navijačica: „Čak znan jednog momka koji tipa zadnjih pet godina ima zabranu... (smijeh) jer istekne mu zabrana i onda dvi utakmice sve bude dobro, treću utakmicu ga opet uvate s nečin i opet dobije zabranu.“ (ž, r. 1996., Split, vss)

Tijekom istraživanog razdoblja najveći incident zbio se 21. svibnja 2022. godine kada je Torcida na povratku s utakmice Hajduk – Dinamo, na autocesti Zagreb – Split na odmorištu Desinec zaustavila promet i sukobila se s policijom koja je

⁴⁰ O događaju su izvijestili brojni mediji, npr. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/torcidasi-koji-su-palicama-tukli-srbe-kod-knina-idu-natrag-u-pritvor/2129851.aspx>; <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=Torcida%C5%A1i+napali+navija%C4%8De+Zvezde+kod+Knina>; <https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/foto-odala-ga-tetovaza-jedan-od-napadaca-na-srbe-je-pripadnik-torcide-koji-je-upao-na-teren-nakon-sokantnog-poraza-hajduka-9290720> (pristup 2. 9. 2022.).

intervenirala. Došlo je do velikih nereda, četvero ljudi je ranjeno vatrenim oružjem, 35 ozlijeđeno (navijača i policajaca) i uhićena su 43 navijača od čega velik dio maloljetnika koji su odvedeni u zatvor.⁴¹ Većina navijača smatra da su uzrok incidenta bila loša organizacija utakmice i sama policija:

To su pristojna djeca, samo su navijači (smijeh). A mislim ne smiju oni zaustavit autoput, ali suludo je (...) ne smiješ ić u taj zahod... Znači putovali su četiri sata, čekali dva sata i vraćaju se nazad i ne daju im na benzinsku kupit vode ili obaviti šta moraju. To moraš moć... Ovo šta je zabranjeno nositi transparente i bubnjeve. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Reći ću ti sad. Ja mislim da je tu kriva policija ... Policija je to loše organizirala... Oni su se pobunili, mlade uzavrele glave. Pregovarali su dva-tri puta da stanu na benzinsku... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Po medijima koji su izvještavali o stavovima javnosti iz Dalmacije i roditelja uhićenih navijača, također se vidi podrška koju je istaknula i navijačica, koja je na molbu prijateljica, majke uhićenog maloljetnog navijača bila njegova zastupnica:

Policija na prijemu u zatvoru, korektni, profi ... Vrlo složni (navijači op. a.), jedni za druge (...) I ta hijerarhija, ovi stariji koji su tamo bili su pomagali ovim, mlađi su neki pucali (...) To je interesantno i ti roditelji... kad su izlazili, onda su jedni mama i tata, oboje naočale uredno bijeli okvir, došli izvaditi sina iz zatvora... e i onda mama i tata raspalili muziku (...) Onda kad dođeš tamo (pred zatvor op. a.) i vidiš kakvi su ljudi ... Onda dođu ove mame nabrijane, onako testosteronski. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Poneki članovi obitelji, uglavnom supruge uhićenih navijača, osuđuju ovakvo ponašanje jer ono dovodi i do egzistencijalnih problema, kao što je ista navijačica pričala razgovor sa suprugom uhićenog navijača:

'Gospodo moja, 44 godine, imamo četvero djece od 3 do 16 godina. On je pomorac, on nikad neće na brod...' i sad je ja idem utješiti, kažem ja: 'A dobro gospodo, al dica će bit sritna, tata je u zatvoru zbog Hajduka.', a ona meni: 'Jeste li Vi normalni?! Jeste li Vi ljudi?! Mi se sramimo! Mi ne izlazimo iz kuće!' (smijeh) (...) (ibid.)

Zabilježila sam da i poslodavci u Dalmaciji, i to iz državnih i privatnih firmi, izlaze u susret navijačima tako da ih za vrijeme boravka u zatvoru vode kao da su na godišnjem odmoru: „Ali divni su mu bili (poslodavci, op. a.), oni su rekli: ‘Vučemo ga na godišnjemu.’“ (potvrdilo više kazivača).

⁴¹ O ovom događaju izvjestili su brojni mediji i portali, usp. B. S. HINA, <https://www.tportal.hr/crna-kronika/clanak/torcida- napad-na-policiju-autocesta-a1-desinec-20220522> (pristup 2. 9. 2022.).



Slika 20: Majice s natpisom Sloboda navijačima. Hajduk fan shop, Poljud, Split. Snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2022.

Nakon spomenutog incidenta 2022., uhićenja navijača, navijači i klub su tiskali majice *Sloboda navijačima* (slika 20), a novac od prodaje se prikupljao za njihovu obranu, što su pojedini kazivači jako hvalili:

U Torcidi se sad skupilo od svake majice i to je štampano transparentno, predivno... Svaki dan vidiš uplatu ... koliko se skuplja za njihovu obranu. I zbilja nakon ovog uhićenja, odmah su zvali ove roditelje šta treba, novce... Ja sam vidla, Torcida je donosila tamo odmah dečkima, ko možda ima i starije roditelje, donesli su stvari... Oni su dosta solidarni, jer često na utakmicama su te kutije, skupljamo za različite stvari (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Drugi navijači ne slažu s vodstvom i politikom HNK Hajduk i Našeg Hajduka jer smatraju da je to samo financijski aspekt i da oni zarađuju prodajom, a maloljetnici pune policijski dosjee i ugrožavaju si budućnost: „Hajduk jedino što je učinio, tiskao je 70 000 majica *Sloboda navijačima* i onda od toga zarađuje. E kao oni misle da je to ekonomska, da je to firma. Kao Hajduk je sad firma.” (kazalo više kazivača, skriven identitet)

Na pitanje što misle o tučnjavama navijača dobivaju se različiti odgovori. Zanimljivo je što su one za dio sugovornika uobičajena pojava, kao što potvrđuje izjava: „A ovdje su skloni agresiji, nasilju ljudi, tako obračunavaju se i braća i susjedi i jako su vrole krvi”, (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss). Tučnjava

je (bila) „normalna“ pojava u kojoj su sudjelovale i navijačice. Iako ove postupke načelno ne odobravaju, nekoliko ih je potvrdilo da su u njima sudjelovale iako niti same ne znaju objasniti razloge ovakvog ponašanja:

I prije su se normalno tukli, nije bilo ništa (smijeh). Sad se ne smije tući. Hoću reći, mijenja se. Prije par godina u (mjesto u zaleđu Splita, op. a) su se potukla dva dečka i onda su tate dotrčali i zvali svoje prijatelje da dođu gledati tuču, jer od davna se nije vidlo kako se ljudi tuku i da se više nitko ne tuče, kao: ‘Odlično! Odlično! Super!’ – niko se više ne tuče, šta je ovo? (smijeh) To je normalno da se malo tučeš... Pa ja sam išla jednom sa sinom u Zaprešić na utakmicu i išli smo busom. E to je dobra scena. Onda su bila tri-četiri momka, možda 37 – 38 godina... Čujem ih kako govore, jer to me podsjeća na djetinjstvo nedjeljom, ta nostalgija neka valjda... Ovaj jedan drugome kaže: ‘Ono gleda san šta ću popodne, pa reka da ću otić na utakmicu’. Bio je kraj osmog mjeseca. Drugi isto: ‘Pa i ja tako malo, pa ajd pogledat će utakmicu, skratit vrimе’... I u tom času ... uđe 15 –16 godina Bad Blue Boysa i ovako prstima na njih i tih 15 klinaca navale na tu trojicu i tuku ih (...) ja sam nogama tukla te petnaestogodišnjake. To znači kad dođeš u to, ti postaješ baš dio toga, ja sam nogama čuvala dijete i ove sam mlatila... Mislim to ti se nešto u mozgu dogodi. (skriven identitet navijačice)

Pojedinačni kazivači ograđuju se od rasističkih i fašističkih ispada, povezuju ih s participacijom u navijačkim skupinama, te psihologiji mase, ističući da se je nemo-guće i teško izdvajati kada si u skupini na stadionu ili u društvu većine koja javno iskazuje određene stavove. Istraživanje pokazuje da neupitna opravdanja različitih navijačkih postupaka, iako se i kod nekih navijača razlikuju od njihovih uobičajenih razmišljanja i načelnih stavova koje su promijenili tijekom odrastanja, obrazovanja i djelomično života u drugim sredinama, označavaju ponajviše pripadnost zajednici, odnosno ranije spomenuti primordijalni identitet. Dio navijača nije znao kako bi objasnili svoje različite stavove, a dio je kazao da u sebi imaju dva identiteta, „navijački“ (kojeg ispoljavaju u navijačkom diskursu, kada je utakmica) i drugi koji su nazvali „građanski“ i „civilni“, koji opisuje njihove stavove i ponašanje kao pojedinca u svakodnevnom životu:

A čin je ono utakmica ... nema više normalnoga. Graniči s ludilom. Odma je, drukčiji su ka... odnosi, razumiš, u svemu tome ka. Znači više nisi ono... ne znan, čovik, nego si Delija ili Torcidaš... Odma si ono etiketiran, ka dručije je i odma si automatski protivnik i ono udri ka, razumiš. To je tako u tin nekin đirevima... beštimanje (psovanje) ono, razumiš, je*avanje... (udahne) određenih... narodnosti majke (...) uvijek je vriđanje na nacionalnoj bazi. Na nekoj bazi di ćeš ponizit protivnika. Znači: ‘ubij tovara’, ‘gazi Purgere’, ‘riječke pi*ke’... (m, r. 1979., Split, sss)

3.4. Strani nogometaši u HNK Hajduk

Cilj ovog odlomka bio je dati kratki kronološki pregled dolaska stranih nogometaša u Hajduk, te saznati kako i pod kojim „uvjetima“ ih navijači prihvaćaju. Također, saznati stavove navijača o podrijetlu nogometaša, koji strani nogometaši su im ostali u sjećanju i po čemu, tko bi po njima trebao igrati za Hajduk i kako objašnjavaju takve odabire. Da bih usporedila stavove o nogometašima, navijačima su postavljena pitanja tko im je bio najdraži igrač Hajduka, tko im je to danas, čije dresove imaju, čije kupuju za poklon. Cilj je bio saznati koje bi karakteristike navijači najteže prihvatili kod nogometaša imigranata. Od navijača se tražilo da oni objasne tko je za njih „strani“ nogometaš. Analiza etnografske građe pokazuje da navijači prepoznaju tri razine „stranih“ igrača. Prvenstveno su to nogometaši koji su za vrijeme Jugoslavije u Hajduk dolazili iz neke druge republike ili pokrajine, odnosno nogometaši drugih etničkih i religijskih pripadnosti, te stranci iz drugih država. No treća razina „stranih“ igrača su igrači koji su u Hajduk dolazili iz hrvatskih klubova, a podrijetlom nisu iz Dalmacije. S obzirom na to da su kazivači u ovom radu navijači Hajduka iz Dalmacije (tj. da je korišten regionalni pristup), odnosno da iz nje potječu po precima, krenulo se od pretpostavke da se igrače koji su podrijetlom iz drugih gradova i mjesta Dalmacije ne percipira Drugima, no kazivanja govore suprotno, da su vidljive i lokalne razlike, posebice za Splitsane.

Hrvatski nogometni klub Hajduk odlučila je krajem 1910. godine osnovati skupina splitskih studenata koja je studirala u Pragu, a datum 13. veljače 1911., kada je Carsko-kraljevsko namjesništvo u Zadru potvrdilo Pravila (statut) sportskog društva smatra se službenim danom osnivanja Hajduka. Zbog povezanosti osnivača s Pragom, kao i tradicionalnih kontakata Čeha s Dalmacijom, u prvim godinama Hajduka i splitskog nogometa Česi su u Splitu u nogometnom smislu bili ono što su Britanci, osobito Englezi, bili u ostatku Europe – nogometni učitelji i promicatelji, za tu sredinu, nove sportske igre (m, r. 1972., Zagreb, vss). Tako su sve do kraja dvadesetih godina 20. stoljeća u Hajduk (obično sezonski, na nekoliko mjeseci ili najdulje na godinu dana) dolazili češki treneri i igrači, od kojih su neki bili i reprezentativci Čehoslovačke, tada jedne od najjačih europskih reprezentacija (usp. Gizdić, 2008: 11-35). U razdoblju do Drugog svjetskog rata u Hajduku su, osim spomenutih Čeha, igrali gotovo isključivo domaći mladići, Splitsani, prepoznatljivih splitskih prezimena, s pokojim igračem iz drugih područja Dalmacije.

Nakon Drugog svjetskog rata, do kraja pedesetih godina 20. stoljeća, u Hajduk su samo povremeno dolazili su igrači izvan Dalmacije – Branko Stinčić, Bernard Vukas i Zlatko Papec iz Zagreba, Dragutin Drvodelić iz Duge Rese, Sulejman Rebac iz Mostara i Nikola Radović, Nikšićanin koji je preko beogradskog BSK-a došao u Hajduk (više o dolascima u Hajduk vidjeti Gizdić, 2010). Jedan od njih, Bernard Vukas, rođeni Zagrepčanin, postao je pravi idol navijača i još uvijek se smatra naj-

boljim igračem Hajduka svih vremena. Štoviše, ispred stadiona na Poljudu podignut mu je i spomenik (slika 21).

U kazivanjima navijača, ne nužno vezanima uz Hajduk, povremeno bi se javljala kazivanja o netrpeljivosti i prema „Vlajima“ (stanovnicima Dalmatinske zagore, op. a.) bez obzira na njihovu etničku i religijsku pripadnost (oni su danas većinom isto Hrvati i katolici). Kao primjer navijači su spominjali jedan stariji, ali još i danas nezaboravljeni transfer, koji potvrđuje i literatura. To je transfer Vladimira Beara iz Hajduka u beogradsku Crvenu zvezdu. Vladimir Beara (1928. Zelovo kod Sinja – Split 2014.) bio je najbolji hrvatski i jugoslavenski vratar i jedan od najboljih vratara na svijetu. Za Hajduk je



Slika 21: Spomenik Bernardu Vukas, Split 2022., snimila M. Rajković Iveta.

igrao od 1947. do 1955. godine. U tom razdoblju Hajduk je osvojio tri titule prvaka i nastupio za reprezentaciju FIFA-e, a engleski tisak nadjenuo mu je nadimak „Great Vlad“. Međutim, u ljeto 1955. iznenada je prešao u Crvenu zvezdu. Nakon prvotnog šoka, iz Hajduka su počele stizati optužbe da je „kupljen“ za veliki novac, da ga je Zvezda „ukrala“ i slično (Nadalin, 2000: 63). Beara je kasnije tvrdio da u Hajduku nije imao tretman kakav zaslužuje i da ga ponižavaju: „Kada sam, zbog povrede oka, jedno vrijeme morao provesti u bolnici, nitko iz Hajduka me nije posjetio. Sve dvojbe su bile riješene kada smo u toj sezoni bili prvaci. Na svečanoj večeri u povodu titule svi su hvaljeni, čašćeni, nagrađivani, čak i pričuvni igrači. Jedino ne Vladimir Beara.“ (ibid. 64). I nastavio: „Bio sam mlad kad sam se iz inata brzopleto odlučio za taj potez, ali sada o tome mogu objektivno govoriti. Nisam odustao, imao sam toliko opravdanih razloga da napustim klub koji mi je i sada na srcu⁴² ali je činjenica – što mi je osobito smetalo – da me u Hajduku nisu cijenili kako sam ja mislio da bi trebalo premda sam uz Vukasa bio najzaslužniji za uspjehe

⁴² Beara više nikada nije branio u Splitu, tražio je da kada Crvena zvezda igra protiv Hajduka on ne nastupa (Nadalin, 2000: 68).

momčadi. Kad sam tražio da se stara izgorjela šljaka iz obližnje plinare kojom se posipao teren pred golom zamijeni nekim mekšim materijalom, barem zemljom, ako ne travom, odgovarali su mi: Vidi ga, posta je zvijezda, oće na tapetima braniti“ (Bilić, 2015: 48-49).

Beara se s roditeljima u ranoj mladosti doselio u Split (Nadalin, 2000: 5). Međutim, izgleda da je za „prave“ Splićane uvijek ostao „Vlaj“. U publicistici se proteže teza da je zbog toga Beara u Hajduku bio podcjenjivan i da je to bio jedan od razloga odlaska iz Hajduka: „S druge strane, Beara se oslobodio jedne more koja ga je u Splitu mučila od kada je postao popularan. Starosjedioci poput „Purgera“ u Zagrebu pokušavaju održati neki aristokratski elitizam koji često i nema neku osnovu. Tako su za „fetive“ (domaće) Splićane svi oni koji su se rodili u zaleđu „Vlaji“ Beara se rodio u Zelovu Selu u Dalmatinskoj zagori i za neke Splićane on je bio „Vlaj“. Često su se prema njemu ponašali podrugljivo i podcjenjivački“ (Živković, 2011: 61).

Da bi Bearino podrijetlo, odnosno podcjenjivanje zbog podrijetla, moglo biti jedan od razloga odlaska Beare iz Hajduka smatra i jedan kazivač koji je sredinom pedesetih godina 20. stoljeća bio gimnazijalac u Splitu, stanovao neposredno uz Stari plac i slušao sve glasine koje su kružile o Hajduku:

Beari su se često rugali, zvali ga Vlajićem, Erom, balerinom. Kasnije se tvrdilo da je to zato što je u ranoj mladosti navodno plesao balet. Ali, to nije bilo zbog toga, nego iz čistog rujanja. Osim zbog toga što je bio „Vlaj“ ja drugog razloga za takvo ponašanje ne vidim. Bio je odličan igrač, zaslužan za tadašnje uspjehe Hajduka. Osim toga, pratio ga je glas da je onako, malo tup. Pa su se pričali vicevi na račun toga. Meni je bilo žao kada je otišao u Zvezdu. Nakon toga nam je krenulo loše. (m., r. 1939., Pelješac, Split, Zagreb, vss).

Neki bi rekli da se radi o poetskoj pravdi, nakon njegovog odlaska Hajduk nije bio prvak sve do 1971. godine kada je pomoćni trener bio upravo on, Vladimir Beara.

Od kraja pedesetih, a osobito u šezdesetim godinama 20. stoljeća Hajduk postiže loše rezultate, pa ne samo da 16 godina nije bio državni prvak nego se često borio i za opstanak u Prvoj saveznoj ligi. Kao rješenje tadašnje su klupske uprave vidjele dovođenje igrača iz drugih jugoslavenskih klubova (kao i dva trenera iz Srbije – Milovana Ćirića i Dušana Nenkovića) (m, r. 1972., Zagreb, vss). Navijači i poneki novinar su za tadašnje Hajdukove momčadi počeli koristiti izraz „legija stranaca“, ne toliko zbog nedalmatinskog podrijetla, koliko zbog „plaćeničkih“ motiva, odnosno dobivanja viših naknada za dolazak u splitski klub. Usporedbom kazivanja navijača i literature (usp. Gizdić, 2010) saznajemo da su u Hajduk došli igrači iz drugih republika: Aleksandar Kozlina iz Novog Sada, Dragomir Slišković iz beogradskog Partizana, Milutin Folić iz Titograda (današnja Podgorica), Džemaludin Mušović i

Aleksandar Ristić iz Sarajeva, Zlatimir Obradov iz Zrenjanina te Dragan Holcer i Miroslav Vardić iz Niša. Kao u prethodnoj generaciji Vukas, tako je i tada jedan je od njih – Dragan Holcer, zadobio velike simpatije navijača (istaknulo više kazivača) te se nakon završetka nogometne karijere u SR Njemačkoj vratio živjeti u Split u kojemu je i preminuo 2015. godine.

U sedamdesetim je godinama Hajduk ponovio „recept“ za uspjeh iz pedesetih – uz jezgru „svojih“ domaćih igrača dovodio je samo provjerene kvalitetne igrače „sa strane“, također iz drugih jugoslavenskih republika. Radilo se prije svega o Slovcu Brani Oblaku koji je došao iz ljubljanske Olimpije, Rizahu Meškoviću iz Slobode iz Tuzle, Vanču Balevskom iz skopskog Vardara, Boriši Đorđeviću iz Bora, Ivanu Budinčeviću iz Spartaka Subotica i Bori Primorcu iz mostarskog Veleža (komparacija kazivanja kazivača i Gizdić, 2010). Posljednja dvojica su po nacionalnosti Hrvati. Iz hrvatskih klubova u tom je razdoblju, na godinu dana i bez značajne odigrane uloge, došao samo Drago Rukljač iz NK Zagreba. Sudeći prema tadašnjem pisanju splitskih novina i klupskog lista, svi su vrlo dobro primljeni u Splitu i među navijačima. Đorđević je čak dobio nadimak „Lepi Bora“,⁴³ a Oblak i Mešković su neizostavni članovi mitske prve jedanaestorice koja je igrala u godinama kada se osvajala uzastopna „dupla kruna“ (prvenstvo i kup). Boro Primorac je i tijekom istraživanja tj. danas aktivan u Hajduku. Nakon uspješne igračke i trenerske karijere u inozemstvu vratio se u Hajduk te je voditelj Nogometne akademije „Luka Kaliterna“. I neki od ostalih nabrojanih igrača ostali su u kontaktu s bivšim klubom pa je primjerice Vančo Balevski neslužbeni klupski skaut i predstavnik za Makedoniju (Didić, 2023: 22; Alfirević, 1998: 73).

U osamdesetim godinama 20. stoljeća, u Hajduk dolazi veliki broj igrača iz drugih jugoslavenskih republika ili iz Hrvatske ali izvan Dalmacije. Većina ih je bila upitne kvalitete. Dublji su trag u klubu i sjećanjima navijača, sudionika u ovom istraživanju, ostavili Dušan Pešić i Zoran Simović koji su došli iz Napretka Kruševac, Zoran Jelikić iz Crvene zvezde, Miloš Bursać iz Galenike Zemun, Dževad Prekazi iz Partizana, Stjepan Deverić iz Dinama, Dragi Setinov iz skopskog Vardara, Mili Hadžiabdić iz Veleža Mostar i Ardian Kozniku iz Prištine. Među njima posebno se izdvaja Blaž Slišković koji je 1981. kao velika zvijezda došao u Hajduk iz mostarskog Veleža i koji je zbog svog nogometnog umijeća, ali i zbog nekonvencionalnog ponašanja postao ljubimac navijača kojega spominju i generacije koje ga nikada nisu gledale uživo. Svi su ovi igrači, primljeni kao igrači Hajduka i nije isticano njihovo podrijetlo, čak niti krajem tog desetljeća, kada je liberaliziran vladajući režim i kada rasprava o naciji i nacionalizmu (osobito ako je ostala anonimna, među masom u gledalištu) nije dovodila do represije. Strane nogometaše koje su navijači voljeli i koji su im bili idoli te kratko pojašnjenje zašto u ovom razdoblju naveli su:

⁴³ Primjerice, vidjeti „Mali Marinko“ (Smoje, 1976: 10; Bušelić, 1979: 10). Istina, tako je najčešće nazivan u Pometu, humorističkom podlistku Slobodne Dalmacije.

„Alen Bokšić⁴⁴ jako i Ivicu Šurjaka⁴⁵ kad sam bila mala... braću Vujović⁴⁶ uff, oni su mi super bili... Blaž Slišković⁴⁷, sad je bila godišnjica onoga gola⁴⁸, njega sam jako voljela...“ (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss); „Blaž Slišković je bio idol nad idolima“ (više kazivača Split, Sinj, Makarska); „A ja se sjećam, onaj Dževad Prekazi,⁴⁹ on je malo Šiptar. U Jugoslaviji se isto gledalo (...) A znam da je taj Prekazi bio onako malo... Ali smo ga voljeli, naravno (...). Čak i ti koji igraju, ne znam, ono Artem Milevski⁵⁰ je samo pio, mi smo ga obožavali kako je igrao (smijeh)“ (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss); „Stipan (Stjepan) Deverić⁵¹ koji je došao iz Dinama i to se sjećam da je to bilo fascinantno kako je on došao i kako je prihvaćen Štef Deverić, zvali smo ga Stipe, bio je dobar igrač“ (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Istraživanje pokazuje da veći dio navijača do 1990-ih nije obraćao pažnju na etničko podrijetlo nogometaša u Hajduku, odnosno da nogometaše iz drugih jugoslavenskih republika nisu smatrali Drugima:

Nikad, ne. Dapače, najpopularniji su bili oduvijek čak stranci, tako iz par nacija. Prije svega Zlatko Vujović ili ti veliki Hajdukovi igrači su bili čak, bio je jedan Žungul,⁵² svi su oni bili srpske nacionalnosti,⁵³ tako da to nikad nije bilo... Nitko nikad nije postavljao pitanja. (ibid.)

Većina nogometaša iz Srbije i Crne Gore sporazumno je ili istekom ugovora 1990. i 1991. godine mirno napustila Split. Nisu zabilježeni verbalni incidenti koji su se odnosili na Hajdukove igrače koji nisu Hrvati.⁵⁴ Međutim, navijači su znali podrijetlo nogometaša. Osamostaljenje Republike Hrvatske i Domovinski rat, kod nekih su jače aktivirali prepoznatljivost Drugosti:

⁴⁴ Alen Bokšić, rođen 1970. u Splitu. Igrao za seniore NK Hajduk od 1987. do 1991.

⁴⁵ Ivica Šurjak, rođen 1953. u Splitu. Igrao za seniore NK Hajduk 1971. do 1981.

⁴⁶ Zlatko i Zoran Vujović, rođeni 1958. u Sarajevu. Igrali za seniore NK Hajduk od 1976. do 1986.

⁴⁷ Blaž Slišković, rođen 1959. u Mostaru. Igrao za NK Hajduk od 1981. do 1986. U Hajduk došao iz FK Velež Mostar.

⁴⁸ Nije jasno na koji se zgoditak kazivačica referira: oba najpoznatija Sliškovićeve zgoditka – iz kornera Crvenoj zvezdi i iz slobodnog udarca praškoj Sparti postignuta su 1984. godine.

⁴⁹ Dževad Prekazi, rođen 1957. u Kosovskoj Mitrovici. Igrao za NK Hajduk 1984. U Hajduk došao iz FK Partizan Beograd.

⁵⁰ Artem Milevski, rođen 1985. u Minsku, Ukrajinac. Igrao za HNK Hajduk od 2014. do 2015.

⁵¹ Stjepan Deverić, rođen 1961. u Velikoj Gorici. Igrao za NK Hajduk od 1984. do 1987. U Hajduk došao iz NK Dinamo Zagreb. Član generacije Dinama koja je nakon 24 godine osvojila prvenstvo Jugoslavije. Stoga u Dinamovoj povijesti ima poseban status. Tim više je to bio zvučni transfer. Usporedivo s prelaskom Wilsona Đonija, standardnog prvotimca iz čuvenih Hajdukovih sedamdesetih, a koji je 1978. prešao u Dinamo.

⁵² Slaviša Žungul, rođen 1954. u Požarevcu (ali se kao dijete doselio u Kaštela). Igrao za seniore NK Hajduk od 1971. do 1978.

⁵³ Braća Vujović su podrijetlom Crnogorci.

Mi smo znali tko nije Dalmatinac, da, znali smo te nove. Nisam imala zabrane, kao da ne smim za neke druge navijati. Mislim znalo se da ne smijemo baš za Srbe, Bože mi oprost, to moram tako reći... Kao ove smo mogli, ali... Mislim ja sam u takvoj familiji di se nije to govorilo: 'Nemoj, nemoj', ali nekako osjetiš i u takvoj familiji da ne. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Devedesetih godina, u Hajduk su prestali igrati i dolaziti igrači iz Srbije i Crne Gore, ali su nastavili dolaziti iz drugih bivših jugoslavenskih republika, kao i drugih država. Prvi igrač strani državljanin nakon Drugog svjetskog rata koji je nastupio za Hajduk bio je Čeh – Jiri Jeslinek. Taj je reprezentativac Čehoslovačke u Hajduk došao 1990. iz praške Slavije, a otišao je u listopadu 1991., kada je bilo jasno da hrvatski klubovi neće sudjelovati u jugoslavenskoj ligi, a bilo je neizvjesno, zbog rata, kada će se pokrenuti hrvatska nogometna liga.

Od devedesetih godina 20. stoljeća i naročito u 21. stoljeću jaki je trend dolazaka igrača izvan Dalmacije, iz ostatka Hrvatske i cijeloga svijeta. Iz baze podataka za cijelu Hrvatsku tijekom provedbe istraživanja u Registru nogometaša u hrvatskim klubovima po državljanstvima saznaje se da su igrali nogometaši iz 96 država (većina u amaterskim klubovima), naviše iz Bosne i Hercegovine, Slovenije, Brazila, zatim Sjeverne Makedonije, SAD-a, Francuske, Austrije, Australije, Ukrajine, Rusije, Crne Gore, Albanije.⁵⁵

Tijekom devedesetih godina navijači su izdvajali igrače Mikija Rapajića⁵⁶ i Roberta Jarnija,⁵⁷ koji su u klub došli kao juniori. Četvero kazivača izdvojilo je Rapajića kao omiljenog ili jednog od dražih igrača:

Rapajić ... zbog njegovog stila i igre i te neke zaje*ancije na terenu ... Dva ili tri puta sam bila na utakmici... kad je on igra i taj svaki put mi je osta u sjećanju primarno kao fokus na nekog igrača koji je užasno talentiran, jako dobro igra, ali isto tako se voli zaje*avat i nekad mu se ne da (smijeh). Vucaranje po terenu (smijeh), i taj koncept mi je bija kao nekako osvježavajuć, kao wow, on može i super je, ali s druge strane malo se i zajebava. To mi se urezalo kao neki dobar feeling koji sam svaki put imala kad bi on bija i neovisno o tome znali su i gubit i dobijati... (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Dolazak inozemnih nogometaša u Hajduk događa se u kontekstu pojačanih transfere stranih nogometaša i u europske nogometne klubove. Ove migracije pospješilo je i stvaranje Europske unije, koje je liberaliziralo zapošljavanje, odnosno protok

⁵⁴ Slično je bilo i s trofejnom momčadi Košarkaškog kluba POP 84 (bivša Jugoplastika) iz koje su mirno otišli igrači srpske i crnogorske etničke pripadnosti i s tim klubom ostali u dobrim odnosima.

⁵⁵ Usp. www.comet.hns (pristup uz dozvolu, 20. 3. 2023.).

⁵⁶ Milan, *Miki*, Rapajić, r. 1973., Nova Gradiška, igrao u Hajduku od 1991. do 1996.

⁵⁷ Robert Jarni, r. 1968., Čakovec, igrao u Hajduku od 1986. do 1991.

novca, robe i ljudi. Navijači su ovaj prijelaz slikovito opisivali: „Bilo bi – bija bi jedan – dva, ono, dva – tri. Kako bi ko ima pravila. ... Al uglavnom dva stranca (...) Do kraja '80-ih. Onda se to malo liberaliziralo na tri. A nakon toga ... sve je otišlo u ku*ac.” (m, r. 1975., Split, sss)

Cilj i opseg ovoga poglavlja ne dopuštaju makar paušalno nabranje igrača koji su ovih desetljeća došli igrati u Hajduk. Komparacijom podataka kazivača i knjige zanimljiva naslova *U Hajduk su došli i u povijest ušli* (Gizdić, 2010) treba spomenuti da su igrači dolazili iz: Albanije, Bosne i Hercegovine, Slovenije, Makedonije, Kosova, Liberije, Australije, Kanade, Urugvaja, Španjolske, Sjedinjenih Američkih Država, Ukrajine, Rumunjske, Brazila, Mađarske, Litve, Rusije, Italije, Francuske, Kameruna, Uzbekistana, Gruzije, Turske, Portugala, Gambije, Grčke. Rijetko su to, prema tumačenju navijača, bili pravi nositelji igre i omiljeni igrači navijačima, ali su neki bili cijenjeni jer su se jako zalagali igrajući za „bijeli“ dres. Navijači su posebno istaknuli Mass Sarra.⁵⁸ Dolazak Sarra i njegovog sunarodnjaka Tokpaha, sredinom 1990-ih, prvih crnih igrača u Hajduk, navijačima je moglo značiti i da njihov klub prati svjetske trendove. Naime, baš od tog vremena, povećava se broj crnih nogometaša (došlih iz Afrike, ali i potomaka useljenika u europske zemlje) koji postaju velike zvijezde na europskoj i globalnoj razini (usp. Acheampong, Bauhaouala & Raspaud, 2017), npr. George Weah iz Liberije bio je 1990-ih godina proglašen najboljim nogometašem Europe, kasnije je postao predsjednik države Liberije. Osim toga, ti igrači, zbog malog broja crnaca naseljenih u Hrvatskoj, u očima navijača predstavljali i određenu egzotiku. Navijači su vrlo rado kazivali o Sarru i objašnjavali da su ga voljeli:

I Mass Sarr, zvali su ga: 'crna mamba' iz Liberije... Oni ga prihvatu, neće oni svom igraču vršiti rasizam i to. (m, r. 1972., Pelješac, sss)

Mass Sarr i da je to bilo ka (mimikom oponaša zadivljeno lice, govori prigušenim glasom, op. a.): 'Vauu, Mass Sarr!!' On je bija meni k'o ditetu neki pojam – ne zbog druge rase, nego je on ka svima bija pojam! Ja se sićan da je to ka bilo: 'Je*ate, igra Mass Sarr za Hajduka'. Tako da je to baš bija užitak svaku utakmicu dolazit tamo i sićan se da bi ti se nama igrači došli javit. Mi bi stali ono na zapad, ovako dica bi se spustili skroz doli do prvih redova, onda bi oni nama ono došli dat besu (pozdrav šakom u šaku, op. a.) ka nakon utakmice. (ž, r. 1991., Split, vss)

Iako su navijači voljeli Sarra, pronalazili su mu i mane, dosta vremena su provodili pričajući o njemu pa i izmišljajući priče:

Taj je bija neradnik, linčina... (smijeh) Al je bija simpatičan! Ljudi su ga volili ono... On je uvik, uvik pet kila viška.. Uvik... I kad se žalija da mu je

⁵⁸ Mass Sarr, rođen 1973. u Monroviji (Liberija). Igrao za HNK Hajduk od 1995. do 1998. S njim je zajedno došao i sunarodnjak Anthony Tokpah, ali je kao vratar manje nastupao za Hajduk.

vruće! Sad ljudi nisu razumili da on nije baš iz Afrike. (smijeh) ‘A vruće mi je!’ (jako se smije) A je*enti mater ja! ‘A kako ti je doli, znaš ono, u Africi?’ Jel on stvarno iz New Yorka,⁵⁹ ne znan (...) On je bija... bija simpatičan u tome... (smijeh) Ne znan, ne mogu ti to opisat! On bi, uvijek je bija ozliđen, uvijek je, uvijek je šepa, uvijek se vata za nešto, za leđa (smije se) i uvijek je ima pet kila viška, brate! A neeeema... A nije bija ni neki igrač da budemo realni... Ja nean pojma ko je njega naša (smije se) (...) A ne mogu ništa ružno reć, mada je bija maskota ono. Ljudima je bija nešto novo! Znaš. Nije ga niko provocira i kad su ga zaje*avali, nisu mislili, siguran san! Jedanput smo mi išli na neku prijateljsku utakmicu i neko ga je zva ‘dizel’...Ka dizel je valjda nešto crno. Šta ja znan? I on se okrenija ono malo ljuto i onda san svatija ovome na faci da nije ništa, ovi mu se ka javlja, smije se, ne misli ništa loše, nego ljudi nisu ni znali šta je uvreda bokte! (m, r. 1975., Split, sss)

Navijači su dalje izdvojili strane nogometaše koji su im ostali u lijepom sjećanju: „Kouassi mi je bio super, onda Said⁶⁰ mi je odličan bio. On se baš molio tako na taj svoj način”. (ž, r. 1972, Split, okolica, Zagreb, vss); „Futacs⁶¹ je ... meni bio super, Mađar, i volili smo ga” (m, 1987., Split). Márka Futácsa je nakon niza loših rezultata Hajduka na ulici verbalno i fizički napalo nekoliko navijača. To je naveo i kao razlog odlaska iz Hajduka (Herljević, 2018; Urukalo, 2018). Pravosudni epilog tog incidenta bio je da su osumnjičeni napadači sudski oslobođeni o čemu su izvijestili mediji (usp. P. S. D., 2020).

Navijači su naglašavali da do raspada Jugoslavije „najviše je bilo ovih... Jugovića, Bosanaca, Makedonaca, Šiptara.” Za nogometaše i općenito Albance, svi su koristili etnonim Šiptari. Većina navijača prihvaća nogometaše islamske vjeroispovijesti, redovito su spominjali da neki nogometaši prije utakmice prakticiraju dio molitve, no to im ne smeta, kao što pokazuje citat:

Na primjer Sahiti.⁶² On se moli na svoj način i nikomu to, baš ga vole navijači. Ja mislim da je to pravi put da se onda i druge stvari... Ja mislim da načelno ne volimo Srbe, ne volimo muslimane, ne volimo crnce... A to je sve načelno (...) mislim da je tu neki raskorak između ... stava ‘Ne, oni su drugi, oni nisu naši’ (...) znači mi jako patimo tko je... Gudelj⁶³ meni je bio super igrač, ali Imoćanin ... (smijeh). Uvijek kao mi gledamo to podrijetlo,

⁵⁹ Sarr nije došao u Split iz New Yorka, već iz francuskog drugoligaša Alesa (Gizdić, 2010: 140).

⁶⁰ Said Ahmed Said, rođen 1993 u Kumasi (Gana). Ima talijansko državljanstvo. Igrao za HNK Hajduk od 2016. do 2019.

⁶¹ Márkó Futács, rođen. 1990. u, Budimpešti. Igrao za HNK Hajduk od 2016. do 2018. Bio je najbolji strijelac Prve hrvatske nogometne lige.

⁶² Emir Sahiti, rođen 1998. u Zemunu- Beogradu, državljanin Kosova. Igra za HNK Hajduk od 2018.

⁶³ Ivan Gudelj, rođen 1960. u Imotskom. Igrao za seniore NK Hajduk od 1977. do 1986.

odakle je tko. Još uvijek se gleda u Slobodnoj Dalmaciji osmrtnice di je tko pokopan. Onda tako vidimo prezime: A, odatle je (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Iz ovog primjera kazivanja, vidljivo je, da navijači kao Druge prepoznaju nogometaše različitih etničkih i religijskih pripadnosti i različite boje kože, ali da kao Druge vide i nogometaše iz Dalmatinskog zaleđa, no i njih prihvaćaju.

Među stranim igračima, u 21. stoljeću navijači se izdvojili i Marija Maloču, Josipa Juranovića, Niku Kranjčara i Senijada Ibričića.⁶⁴ Prva dvojica rođeni su Zagrepčani, no postali su kapetani Hajduka.

Senijad Ibričić, Bošnjak rođen u Kotor Varoši u Bosni i Hercegovini, u Hajduk je došao 2008. godine iz NK Zagreb s reputacijom najboljeg igrača Prve Hrvatske nogometne lige. Dobrim igrama i izvođenjem slobodnih udaraca neki navijači kazali su da ih podsjeća na Blaža Sliškovića. Nakon prvenstva 2009./10. u kojem je bio i povremeni kapetan momčadi od Torcide je dobio priznanje „Hajdučko srce“ koje navijači dodjeljuju najborbenijem igraču Hajduka u proteklom prvenstvu (Gizdić, 2010: 208). O Ibričiću, koji je bio i reprezentativac Bosne i Hercegovine, navijači su rado kazivali, također znaju da prakticira islam, no njemu i izvrsnim igračima baš sve bi oprostili:

On je bija popularan. On ima i grafit – mural na Blatinama! ...igra je ... dvi i desete kad smo igrali europsku ligu ka. To nan je najveći europski uspjeh zadnjih dvaes godina. (...) Uvik prije utakmice bi on ... molija se. Prije svake utakmice. Ma ne smeta to nikome dok si ti dobar igrač. Mo'š radit šta god očeš. Mo'š pi*at po hrvatskoj zastavi (smijeh), ono... Sve moš. A ako si loš igrač... Ne može ti pomoć ništa. (nasmije se jako) A to je logično, je*iga. Ljudi nisu, ne gledaju preduboko (...) Moj otac bi otiša na selo i tamo je bija neki... susid! ... a taj je uvik sebe smatra velikin ustašon. A Ibričić mu je bija najdraži igrač! Niko nije smija ništa reć protiv Ibričića. To su te šeme... Ako si moj, dobar si. Ne'a nikakvih problema (...) On je bija najbolji igrač. Moli se čovik ka i svi, šta. (m, r. 1975., Split, sss)

Niko Kranjčar sin je legende i simbola Dinama, bivšeg igrača i trenera, Zlatka Kranjčara i od mlađih uzrasta proglašavan novom zvijezdom tog kluba. Međutim, nakon neslaganja s upravom Dinama, 2005. godine prešao je u Hajduk. Navijači su mu u Splitu prilikom dolaska priredili veliki doček. Slobodna Dalmacija je na dvije stranice popratila taj događaj te citirala novinara Franu Jelinčića koji je nazvao Zlatka Kranjčara i rekao mu: „Cico, ovdje je velika gužva i svi ti žele sina dotaknuti kao da je kakvo božanstvo. To je nezapamćen doček.“ U okviru tog izvještaja objavljen je i članak pod naslovom „Sletio Torcidi u zagrljaj“ u kojem se izvještuje

⁶⁴ Senijad Ibričić, r. 1985. Kotor Varoš, Bosna i Hercegovina, igrao u Hajduku 2008. do 2011.

da se na splitskom aerodromu okupilo dvije do tri tisuće navijača kako bi dočekalo Kranjčara. Posebno je bio uočljiv transparent na kojemu je pisalo: „Niko, sada više nisi niko, sada si netko i nešto.“ S obzirom na to da je Kranjčar „otet“ najvećem rivalu, izvješćivalo se i o uvredljivom skandiranju Dinamu, navedeno kao „I još ono neizbježno“. Prema Poljudu je Kranjčar krenuo praćen „povicima odobravanja, gromkim pljeskom i skandiranjem“ (Alfirević, 2005: 23). Svakako treba napomenuti da je Niko Kranjčar rođeni Zagrepčanin i nikada nije skrivao da mu je Dinamo prirastao srcu. Osim medija, kazivači navijači su također isticali transfer Kranjčara u Hajduk kao iznimno veliki uspjeh: „E! E! E! (...) On je veliko ime i njega su doveli u Hajduka. To je bija doček!“ (m, r. 1975., Split, sss)

No prisjetili su se i nekih Hajdukovih igrača (Joška Jeličića, Ivana Bošnjaka, Mirka Hrgovića) koji su prešli u Dinamo, izravno, ili su iz Hajduka otišli u neki drugi klub pa u Dinamo, te uz mnoštvo psovki komentirali da je to najgore što se može desiti:

Ovamo je ku*vin sin, naravno. Nemoš otić u Dinamo ... ovi, (prezime, op. a.), oni ku*vin sin! ... on je iša direktno u Dinamo! To je baš biloo teeška mržnja, ono, neredi! Mislin, nisu bili neredi, ali – bili bi (nasmije se kratko) da su mogli bit! (...) Šta će ti to u životu, ono? Da te posli, cili život će te pljuvat po ulici i je*avat ti, ono. (m, r. 1975., Split, sss)

Znači (prezime, op. a.) je iša igrat u Dinamo. To je... Bolje ti je ić ono obuč četničku uniformu, razumiš (smijeh), i vikat: ‘Živeo Šešelj’, razumiš. I onda su... Na kontejneru su napravili njegovu ka sliku i napisali ‘Ne želimo smeće u našem gradu’ ka, odma na oni nadvožnjak na Pujanke. Čin udeš u grad, odma ti je, ono, tuče u oči, razumiš ka... U biti je pitanje časti, ono. Znači ako voliš klub, ako si igra i sve, nemoš tamo ić. (m, r. 1979., Split, sss)

U istraživanom razdoblju u Hajduku su od stranih nogometaša tj. državljana u prvenstvu 2019./2020. godine igrali iz država: Gambije, dva igrača iz Bosne i Hercegovine, Brazila, Bugarske, Nigerije, Mađarske, Kosova (ali je taj igrač nastupao za reprezentaciju Albanije), Libanona, Češke, Ukrajine, Albanije. U prvenstvu 2020./21. iz: Makedonije, Brazila, Kosova (dva igrača, od toga jedan igra za reprezentaciju Albanije), Grčke, Bugarske, Italije, Mađarske, Libanona, Švedske, Turske, dvojica iz Bosne i Hercegovine, Češke, Albanije. U prvenstvu 2021./22. iz: Makedonije, Brazila, dvojica iz Kosova, Grčke, Bugarske, Nigerije, Italije, Austrije, Švedske, Mađarske, Slovenije, SAD-a, Portugala, Češke, Australije te u prvenstvu 2022./23. iz: SAD-a dvojica, Makedonije, dvojica iz Nigerije, Francuske (igrač je nastupao za mlađe reprezentacije Francuske i Maroka), Bugarske, Italije, Austrije, Australije, Mađarske, Slovenije, Portugala, Kosova (još jedan igrač rođen u Hrvatskoj nastupao je za reprezentaciju Kosova), Češke, Kanade (igrač nastupa za U-21 reprezentaciju Hrvatske).⁶⁵

⁶⁵ Usp. www.comet.hns (pristup uz dozvolu, 20. 3. 2023.).

Davanje nadimaka

Stranim nogometašima, s teško izgovorljivim imenima i prezimenima, navijači daju nadimke koji dolaze iz lokalnih govora, koji su prilagođeni lokalnom dijalektu, i na taj način pokazuju da ih prihvaćaju: „On je naš! On postaje naš! Ja to vidim po gradu, kad im se javljaju (tim nadimkom op.a.). Oni su jedni od naših, iako su fizički potpuno drukčiji, da. To je jako zanimljivo... Svaki je imao to ime i to je super ...” (ž, r. 1972, Split, okolica, Zagreb, vss). Jedan navijač je objasnio da je običaj da se stranim sportašima daju nadimci u Splitu:

Počeo s košarkašem KK Pop 84 Aviem Lesterom koji je za splitski klub igrao od 1990. do 1991. Crnoputi, visoki centar splitskih 'žutih' dobio je nadimak Ante Luster. Primjetno je da nadimci nastaju od lokaliziranja izvornih imena povezanih s tjelesnim osobinama ili načinom igre. Primjerice Lester je postao 'Luster' jer to sličí pravom prezimenu i jer je visok; Ohanzda Zoa je 'Zolja' jer sličí prezimenu, a i zato jer je bio 'ubojiti' golgeter. (m, r. 1972., Zagreb)

Dva nadimka koja su svi navijači naveli su *Kvasina*, koji su dali Kouassiju i *Frane Zolja* Francku Ohandza Zoi.⁶⁶ Navijači su navodili da su ih jako zavoljeli, iako su stranci: „zavoljeli ... su Kvasinu (smijeh)... pa i trenera sad Valdas⁶⁷ – on je skroz iz jedne druge kulture, ali on je jedan od nas kao. Pa i njemu su dali nadimak. Svi dobivaju te nadimke ... Fossati isto, i Fossati i Sahiti, ... ako je neko došao iz Benfice,⁶⁸ onda je to već bolje jer smo mi Hajduk i Benfica isto povezani. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

I dok je većina navijača objašnjavala da se u Dalmaciji svima daju nadimci, da ih i oni sami imaju: „Da, svima. Al to je kod nas popularno za sve, kod nas je nadimak ime. Na otocima nasljeđuju nadimke. Tako je nama u Dalmaciji jako važan nadimak općenito, nije to samo stvar Hajduka. Hoćemo biti što prisniji, zato dajemo nadimak”. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss), jedan navijač je kazao da su neki nadimci ujedno i posprdni (m, r. 1962., Split, okolica, sss), no nije dalje objašnjavao.

Samo jedan kazivač je smatrao da su nadimci nametnuti i da ih se u stvarnom životu ne koristi:

Ti nadimci su glupost, ono. Niko ih tako nije ni zva. Neko je prosua 'Kvasina', ja ne znan je l ga iko ikad zva Kvasina. Glupe novinarske piz*arije... Ili bi se novinari trudili smisliti neki glupi nadimak. To je užas! To – kad polupismeni

⁶⁶ Franck Ohandza Zoa, rođen 1991. u Ngongu (Kamerun). Igrao za HNK Hajduk od 2015. do 2018.

⁶⁷ Valdas Dambrauskas, rođen. 1977 u Pakruojisu (Litva). Trener HNK Hajduk od 2021. do 2022.

⁶⁸ Filip Krovinić došao je u Hajduk iz Benfice Lisabon.

ljudi idu bit duhoviti ono. (...) Zato šta su naši ljudi retardirani. Znaš, ne znaju izgovoriti tuđe ime... (m, r. 1975., Split, sss)

Zabilježila sam da su nadimke dobivali i nogometaši iz međunarodnih klubova, jedan kazivač se prisjetio utakmice: Hajduk – Fiorentina u Splitu. „To je (19)'98... Igro ti je za Fiorentinu tada Batistuta. Igro je onaj, mi smo ga zvali 'Pagar' (vrsta ribe, op.a.), oni Edmundo, oni Brazilac, što ima onu krestu na glavi.“ (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Romi u Hajduku

Budući da su kazivači Romi isticali navijače velikih klubova, između ostaloga Torcidu i Bad Blue Boyse kao najveće rasiste, te da su najviše rasističkih ispada doživjeli na prostoru Dalmacije, navijačima je postavljeno pitanje bi li im smetalo da Rom igra za Hajduk, i da objasne zašto. Jesu li kada bili na utakmici kada je s Hajdukom igrala neka momčad u kojoj je igrao Rom i ako da, sjećaju li se, jesu li i kakve su bile reakcije na tog igrača. Primjeri odgovora su: „Pa ne znam, možda onaj Miladin⁶⁹, možda je on bio Rom. Ne znam, nisam to primjetio opće.“ (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss); „Mene ne bi smetalo, ja se ne sjećam dal je igrao ijedan Rom... Da dođe neki Rom, ja mislim da bi to bilo oduševljenje jer mi njih doživljavamo malo ono ko veselje, pjesma i tako to.“ (ž, r. 1972., Split, okolica Zagreb, vss)

Analiza odgovora pokazuje da intervjuiranim navijačima ne bi smetalo da za Hajduk igra Rom. Međutim, istražujući sudioničkim promatranjem, gledajući utakmice s navijačima, često sam čula da igračima protivničkih momčadi, sucima, predstavnicima Hrvatskog nogometnog saveza viču „Cigani“ i „pederi“. Na pitanje, u naknadnim intervjuima, zašto to viču, dio navijača je dao objašnjenje poput ovog: „Ja kad kažem za nekog da je Cigan, ja to ne želim vriđat Rome, ali mene te riči 'Cigan', 'peder' – to su sve karakterne osobine. Ali opet vidin tu negativnu konotaciju, za to kad nekome kažeš, misliš nešto loše o njemu pa onda samim tim ka vriđaš te ljude.“ (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss). Veći dio intervjuiranih navijača osuđuje ove verbalne ispade:

To mi je dno dna, al' opet ti kažem, to ti je nešto ... šta će istok u 95% slučajeva osudit. Naprimjer, kad se sucima viče 'Cigane', to ne mislin da je uopće to na bazi... rasne pripadnosti, nego da je to na bazi tog mita oko lopovluka Cigana i to pa je to više pogrdno izrugivanje suca. Nije to na nikakvoj toj rasnoj osnovi, u to duboko virujen. (ž, r. 1991., Split, vss)

⁶⁹ Jedini Miladin koji je igrao u Prvoj HNL je Darko Miladin. Ali, on je igrao za HNK Hajduk, a ne protiv njega.

Dresovi i suvremeni nogometaši

Tijekom istraživanog razdoblja, od 2019. do kraja 2022. od igrača izvan Dalmacije, a koje su navijači spominjali, za Hajduk su igrali: Filip Krovinović,⁷⁰ Marco Fossati⁷¹ i Emir Sahiti. Danas je mnogima omiljeni igrač Splitsanin Marko Livaja,⁷² iza njega slijede Filip Krovinović i Jan Mlakar.⁷³ Sudionici istraživanja najviše su se referirali na Livaju, navodeći ga kao primjer koji oslikava lokalnu kulturu i mentalitet te naglašavajući njegovu povezanost s lokalnim stanovništvom:

Livaja... on je baš prikaz našeg temperamenta i čudaštva i tog dišpeta pa ga svi obožavaju zbog toga ... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Baš volim ovoga Livaju ... drag mi je jer je nekako normalan. Vidi se da on živi dobar noćni život i ta jednostavnost koju on igra i ono kad se on ljuti 'Šta?!' i one reakcije njegove su ko reakcije nekog djeteta i pun je te emocije... a dobro i igra, super. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Kad meni neko kaže 'A je*ote taj Livaja, koji ku*ac više ide na taj mali nogomet?' Ono, može se ozlijedit, može nam sje*at utakmicu, a nije mu potrebno da ide tamo i igra na betonu, a meni je predivno da igra s ekipom na kvartu i da on, unatoč tome što je kao neki Livaja iz Hajduka, kao ima potrebu igrati na kvartu s ekipom i doć podružiti se ili da ima potrebu, ono, otić u birtiju pa kao... Meni je to znak nekog njegovog suživota s njegovim ljudima u toj zajednici, a ne da je on neki je*eni robot koji je sad igra taj nogomet kad je utakmica (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Na utakmicama, i kako sam primijetila, i inače po Dalmaciji najviše dječaka nosi Livajin dres. Svi kazivači su također potvrdili da se danas najviše nosi njegov dres, i da im djeca osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta traže različite predmete, npr. za školu (bilježnice, pernice, privjeske itd.) s natpisima ili njegovom slikom. Građa pokazuje da se do 1990-ih nije mogao kupiti dres (barem ne službeni) i da je ključna bila bijela boja:

Pa nisu se tada dresovi nosili, nisu se mogli kupiti dresovi. To je bio socijalizam, nisi mogao ni imitaciju kupiti. Ta popularnost dresova se javlja sredinom devedesetih ... Nije bilo to čak da su se štampali dresovi i prodavali od klubova, nego bi nosili svi bijele majice ... Ili čak mesarske mantile bijele, kad bi išli na utakmicu, to nam je bila najdraža fora, s odrezanim rukavima. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, vss).

⁷⁰ Filip Krovinović, rođen 1995. u Zagrebu. Igra za HNK Hajduk od 2021.

⁷¹ Marco Ezio Fossati, rođen 1992. u Monzi (Italija). Igrao za HNK Hajduk od 2020. do 2023.

⁷² Marko Livaja, rođen 1993. u Splitu. Za seniore HNK Hajduk igra od 2021.

⁷³ Jan Mlakar, rođen 1998. u Ljubljani. Igrao za HNK Hajduk od 2021 do 2023.

Drugi kazivač navodi da je osamdesetih godina bilo za kupiti običnih bijelih majica s grbom Hajduka koje su se prodavali u prodavaonicama odjeće, ali i na kiosku s Hajdukovim suvenirima koji su se nalazili kod stadiona na Starom placu i na Rivi:

Takvu mi je prvu majicu početkom osamdesetih kupio tata koji je bio vatreni hajdukovac. Na nju mi je baka našila plavim koncem broj 7, koji je nosio Zlatko Vujović, tada moj najdraži igrač. Posebnu je draž imala što je kupljena u Splitu jer je meni Split bio sinonim Hajduka. Još uvijek je čuvam. (m, r. 1972. Zagreb, vss).

3.4.1. Prihvatanje stranih nogometaša: nogomet između „životne važnosti“ i „biznisa“

Za najveći dio intervjuiranih sudionika istraživanja rezultat nogometne utakmice je iznimno bitan. U tome se većina kazivača ne slaže s transparentom koji se može vidjeti na tribinama Poljuda: „Rezultati su trend, a ideali su vječni.“ Oduševljenje ili razočaranje vidljivo je i tijekom utakmica, a posebno nakon utakmica. Nakon završetka utakmice nogometaši Hajduka dolaze pred tribinu Torcida koja im ovisno o rezultatu oduševljeno plješće, ili pak zviždi, a ponekad ih i vrijeđa,⁷⁴ o čemu su navijači kazali:

Kako ja uvijek volim da su ljudi sretni, ono kad ih na kraju privode, meni je to uvijek malo teško i žao mi je i oni jadni moraju postrojati se – meni je to grozno što su uveli to da dolaze nogometaši dole pred Torcidu – pljeskanje, kuđenje... Ja to ne bi jer je to tako nekad ponižavajuće. Oni se i umore za tu svoju igru, ali mi je super ta reakcija – ako nisi dobro odradio, zviždit ću ti... Mislim, uništiš nam dan (smijeh) pa ćeš dobit svoje (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss).

Etnografska građa pokazuje da se strane nogometaše jače kritizira kada gube i promaše gol u odnosu na domaće, posebice splitske nogometaše.⁷⁵ Navijači smatraju da je neprihvatljivo ako neki stranac promaši kazneni udarac i nakon završetka utakmice šeta rivom, ili izađe u javnost, kao da se ništa nije dogodilo. Objasnili su da ovakav stav prema ishodu utakmice iritira i smeta navijače, budući da je za njih igranje utakmice i postignut rezultat „život“:⁷⁶

⁷⁴ Ova radnja nije jedinstvena za navijače Hajduka u Splitu. I navijačke skupine nekih drugih skupina, primjerice u Italiji, Francuskoj, a osobito u Turskoj i Grčkoj, znaju poslije utakmice svoje igrače „pozivati na red.“ (m, 1972., Zagreb, vss).

⁷⁵ Kazivači su objasnili da se splitskom igraču kojeg svi obožavaju, oprašta što iz noćnog kluba dođe na utakmicu, pije, kocka itd. i da ga zbog te sposobnost nazivaju Doktor. Rekli su da svi u Dalmaciji to znaju, ali da ga i mediji vole i o tome ne pišu, stoga niti ja neću navesti ime. U osamdesetim godinama slično ponašanje, ali i obožavanje imao je Blaž Slišković.

⁷⁶ Ove teme dotakla sam se i u razgovor s trenerima koji su bivši nogometaši. Kazali su je da je ovakav stav prema rezultatu utakmice u zemljama bivše Jugoslavije. Njihova iskustva igranja u Portugalu, Belgiji i Francuskoj su sasvim drugačija, tamo se izlazi nakon utakmice i kada se ona izgubi.

Da, to je život, to je užasno. Užasno mi smeta... Oni ne znaju da mi tugu-jemo dva – tri dana iza utakmice i kad oni tako (...) Znači ono – nisam dao gol, on misli da je to posao, a nama je to život, i jednostavno ne smiješ izać van (...) To je nama jako važno jer mi živimo u onom pretkapitalističkom nogometu. Znači to (je) nama igra mog maloga mjesta protiv jednoga drugoga mjesta i jednostavno moraš prihvatit svu tu širinu (...) Izgubili smo i žalosni smo i nemaš se ti šta obuć i ić van, ono... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Ne samo da ovo navijače smeta, već su isticali i fizičke napade na njih, te uspoređivali svoju plaću s njihovom:

Bilo je tu i napada na igrače i sve šta je ono meni skroz razumljivo jel neko radi za pet iljada kuna, razumiš, cili misec, plati onu kartu, ne znan, dvi stoje, dovede dite, razumiš, ti ono igraš, ne znan, k'o kreten, plaćen si ono... miljone eura misečno i onda cugaš prije utakmice, izgubiš utakmicu k'o zadnji šupak, ne boriš se i onda posli utakmice ideš na cajke, onda te nađu momci, podile ti dvi triske (pljuske) i onda ti plačeš kako su svi kreteni. A šta s' ti očekiva? Da će te nosit na ramenima, ono? Šta nisi dobija (utakmicu, op. a.), ka, pa bi te nosili na ramenima? (m, r. 1979., Split, sss)

Kao nepoštovanje, kako kažu *disrespect* prema navijačima, osim tri dana žalovanja nakon utakmice, važno je i ponašanje nogometaša prije tj. uoči utakmice:

Nije okej! Mislin stvarno – ako mi žalimo, ono ti stvarno moraš se pokrit ušima i odžaluj to tamo. (smije se) Ni mi nakon gubitka utakmice sad ne, ne derneči se... Žalovanje i gotovo! Proces tugovanja je. Nemoš ić vanka, bok. E. A nemoš ni prije utakmice! To je isto rispekt. Rijetki su bili, ono šta su govorili, Baka Slišković, jer rijetki su bili koji su mogli bit i sa ženskon večer prije, koji su mogli tulumarit, ubit se alkoholon i sutradan bit izvrsni. To je jedan u ne znan koliko stotina... Znači, zna se šta triba prije utakmice. Znaš? Tako da... I to je poštovanje. To je isto poštovanje: fokusiranost na utakmicu. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Osim ponašanja vezanih uz samo igru na terenu, prije i nakon utakmice, navijači su samoinicijativno dodavali da nogometaši i inače moraju biti uzor i pristojno se ponašati. Navijačima smeta kada igrači Hajduka, koji igraju i u drugim klubovima, rade neprimjerene stvari. Tijekom istraživanja medijski je bio aktualan događaj na kojeg se više navijača osvrnulo:

Mislin i oni su ljudi (smije se), razumiš, samo šta je poanta šta je njihov život ... da treniraju, da budu uzoriti, da takvin... poročnim nekim navikama ne robuju. Bar ne dok se profesionalno bave (...) nedavno je baš ovi Caktaš gori u Osijeku valjda napravija neko sranje... Lik je baš... Valjda je izaša vani pa je fačka neku žensku koja je ispala cura od nekog lokalnog, nečega pa su ga

skoro tamo najili plesaka (smije se) i ne znan čega. Mislin to kad čujen – to mi je sve a Bože sačuvaj, a lik isto ima četvero dice i ono... Očito nema mozga. To mi je normalno za reć: 'Kralju, ne znan, pokopaj se' (smije se). (ž, r. 1991., Split, vss)

Svega nekoliko navijača je protiv ovakvih stavova prema ponašanju nogometaša jer smatraju da je za to odgovoran klub:

(uzdahne) Ja sam ... protiv toga da se njima sad kontrolira nekakav ono privatan život ... priče: 'Aa, neko je viđen u nekom noćnom klubu'... ako on igra u Hajduku da njemu sad cijeli život mora biti ono podređen tome... naravno da je problem ako njega to u potpunosti poždere... ono samo tamo cuga i drobi se i da ono zato loše igra ... ali zato postoji tamo klub gdje su treneri i stručni stožer koji takve stvari trebaju rješavat... nisam ni baš da mislim sad, eto, sad se izgubilo i sad on mora bit ono tri dana u koroti i ne smije ništa i ne smije se prošetati ono Splitom od sramote jer će ga neko ono, znaš ono, našamarat jer smatra da je loše odigrao i da je to neki disrespect. To nisam. To mi je ono, to mi se ne sviđa. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Intervjuirani navijači smatraju da je jako bitno da igrači shvate važnost utakmica i sredinu u koju su došli, poput mentaliteta Splitsana. Tako jedan navijač prenosi stavove drugih:

Gori Split ka i Dalmacija temperamentni su svi. Oni će prihvatit svakog igrača, ali ti obično stranci ne znaju di su došli. Njima bi trebalo pokazati, pustit neki video šta znači igrat za Hajduk, a oni koji znaju, stvar je u tome, ta temperamentnost, oni jednostavno nemaju mira, nit po gradu, nit nigdi... Ja san slušao od ovih koji žive u Splitu ... Nitko njih fizički ne maltretira. U biti, bilo je slučajeva da su napali Futacsa i onoga Saida i to sve, bilo je (...) E, izgubili su i poslije utakmice ta neka nonšalancija, ono, pomalo se, usudili izać ... E, razumiš... Tu nastupa taj temperament onda. On u biti nastupa kao profesionalac, odradio je utakmicu i to je to, ali ne zna koji je to temperament, to je ko da si ušao u vulkan. Ne možeš iz toga izaći i non stop je neki presing i presing je dan danas u Hajduku. (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Na moj komentar/pitanje: Znači li to da bi trebalo provesti neku vrstu integracije i upoznatih ih s kulturom, s identitetom, s pravilima ponašanja, s hrvatskim jezikom?, navijač je nastavio:

Je, ma dobro hrvatski jezik manje-više, nego jednostavno što znači nosit dres Hajduka... E, pričam sada kako većina razmišlja. Razmišljan i ja na taj način, iako ja nisan za nasilje i ja nikad ne bi udarija, nisan tako odgojen da udarin čovika na srid ulice bez razloga... Nismo u Kolumbiji kao kad je onaj Escobar dobija metak u čelo jer je da autogol.⁷⁷ Al to je nešto slično, ko da smo u

⁷⁷ Andrés Escobar Saldarriaga je Kolumbijac, igrao za reprezentaciju Kolumbije. Zbog njegova autogola Kolumbija je ispala sa Svjetskog nogometnog prvenstva.

Kolumbiji (...) ako se ti ne zalažeš... e onda su ono, što se reče: 'Je*ali ježa! To je bio taj slučaj prije dvi-tri godine u Splitu kad je Futacs bio, on je bio prvi strijelac regije i odličan napadač.

Već je ranije navedeno da je Futacs pretučen jer je loše igrao. S druge strane, nekoliko navijača je istaknulo da prepoznaju nogometaše koji se žele svidjeti navijačima, da znaju: „tko se ulizuje, a tko je iskren”. Kao nogometaša koji je pronašao pravi omjer izdvajaju Filipa Krovinića.

Na pitanje prihvaćaju li strane nogometaši koji igraju za Hajduk i je isti stav prema stranim nogometašima drugih klubova saznaje se:

Mislim da (je) ovdje na razini klubova, a ne... pojedinačno. Ne, ne. Jer ja sam se pitala za Ademija⁷⁸ u Šibeniku, kao je li on samo Šiptar ili je on i Dalmatinac, a kad govori onda mu čuješ da je Dalmatinac... To prihvaćanje stranaca, zato što je to takav posao i sad ih prihvatiš (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Navijač se ne sjeća o kojem je nogometašu riječ, no naveo je primjer velike izdaje navijača, kada mu trener nije dozvolio da uzme slobodan dan zbog vlastitog vjenčanja kada je bio derbi s Dinamom, pa je nogometaš na utakmici prije namjerno dobio treći žuti karton kako bi dobio automatsku suspenziju igranja sljedeće utakmice:

Ka pir (svadba) mu je, ono, ka nije moga namistit pir nekad drugo... Ti imaš ono cilu sezonu, imaš je unaprid i znaš kad ti je koja utakmica ... onda je ka napravija utakmicu prije treći žuti da ne može ka ić, ka... Ono... A šta smo mi svi debili pa ne znamo? Ka, četrdeset iljada ljudi na stadionu su svi debili ka pa ne znamo da si ti, ono, šupak (smije se), razumiš (...) I to u Splitu ne prolazi, razumiš. To je ono odma laž i prevara i to je u jednostavnin mozgovima ovin našima je to odma... izdaja, ono. Tu si, igraš i onda kad tribaš, ono, dat kontra najvećeg rivala, ti ono pobigneš ka šupak zadnji, ono, razumiš. (m, r. 1979., Split, sss)

Najviše navijača voljelo bi da najveći dio Hajdukove momčadi čine, kako kažu „naša dica“, nogometaši koji su od djetinjstva u Hajdukovim školama i koji su i sami navijači Hajduka, a kao razloge naveli su:

Zato što njima svima znači Hajduk ko što znači i meni. Sad taj surovi profesionalizam, da li on ide za lovon ili ne, ali svi oni ka reću: 'Došo san ovde, znan di san, to mi je želja bila da buden tu' je li to pričaju za novinare... Volio bi da većinom igraju naši (...) Jer Hajduk ima jako dobru školu, po meni. (m, r. 1982., Pelješac, sss)

⁷⁸ Arijan Ademi, rođen 1991. u Šibeniku. Podrijetlom Albanac iz Sjeverne Makedonije, čiji je bio reprezentativac. U Hrvatskoj je igrao za HNK Šibenik i GNK Dinamo.

Kazivači su izdvajali da se drugačije i više navija kada igraju domaći igrači: „... vidim kad se navija, ipak nekako drugačije ovima svojim, kao oni su tvoji: Lovre, Nikola... Oni su tvoji kao.“ (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss). Navijači su dalje navodili da je bitno da igrači poznaju sredinu u koju su došli i suvremenu povijest, ne samo Dalmacije već i Hrvatske:

Ode di je... manja sredina i ti znaš ako ti potpisuješ za Hajduk u kakvu ti sredinu dolaziš i kako se očekuje da ćeš bit... na kraju krajeva ... za Hajduk navija amo reć ka cila Dalmacija (...) ako stvoriš neku, tipa sad Livaja je stvorija doslovno kult od sebe. Jer je fenomenalan igrač i lik je doslovno, šta znan, da sidi ovako u kafiću ko ja i ti (...) Mislin, lik je iz Kaštela i zadržja je to ono, ne drži se iznad svih, nego je doslovno jednak sa svima (...) al jako su rijetki slučajevi da dođe neko iz Brazila i sad će se on ponašat tako jer on ne zna za, ne zna kako ovi grad diše i šta ovon gradu fali (...) amo uzet slučaj Ibričića. On je iz Bosne, on je proša sve, on zna šta je Hrvatska, zna šta je Balkan. Zna kako je, šta je rat, šta je bilo u ratu i mislin da on da mu se se 70% lakše poistovjetit sa našin ljudima... na ovon podneblju, nego da dođe neko ko je čita o tome ako je uopće čita ikad u životu. Ne znan, dođe taj neki iz Brazila i sad pad je Vukovara i šta će on znat o tome. (m, r. 1998., Split, student)

Građa pokazuje da bi navijači Splitsani više voljeli da za Hajduk igraju Splitsani, dok je navijačima iz udaljenijih mjesta, npr. zaleđa, Makarske, Pelješca, Dubrovnika svejedno, uz objašnjenje „ako se natječemo, moraju igrat najbolji“ (m, r. 1978., Dubrovnik, sss). Navijači, nemaju ništa protiv da nekoliko igrača budu stranci, ali kako kažu „kvalitetni igrači“ (m, r. 1999., Sinj, sss). Samo jedan navijač smatra da se domaćima više popušta i da je bolje da igraju nogometaši „iz vanka“ (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss). Pojedini kazivači izdvojili su da su nogometni klubovi dio identiteta, od lokalnih do nacionalnih i referirali se na sastave današnjih nogometnih reprezentacija:

Ja bi i inače u nogometu ipak stavila neku granicu – koliki postotak može bit stranac, a sad je to možda ružno, ali čisto zbog ovog identiteta (...) kad gledam Francuze, svi su... Alžir, Maroko, sve normalno i oni su Francuzi, sigurno su Francuzi, ali jednostavno moja slika Francuza nije takva. I navikla sam prije gledat onog Platinija i te, ko se sjeća osamdesetih i nekih Santillana,⁷⁹ španjolska reprezentacija, Butrageño,⁸⁰ ti su uvijek znao da su to Španjolci, a ja sad koji je meni šok bio Ruud Gullit⁸¹ za Nizozemsku – svi plavi, visoki,

⁷⁹ Carlos Alonso González „Santillana“, rođen 1952. u Santillana del Mar, bivši španjolski reprezentativac.

⁸⁰ Emilio Butrageño, rođen 1963. u Madridu, bivši španjolski reprezentativac.

⁸¹ Ruud Gullit, rođen 1962. u Amsterdamu. Roditelji su mu podrijetlom iz Surinama. Bivši nizozemski reprezentativac. Treba napomenuti da je u toj generaciji nizozemske reprezentacije bilo više crnputih igrača, ali je Gullit bio medijski najzastupljeniji.

a ono došao Ruud Gullit sa onim svojim drenjcima i ono, kako može biti Nizozemac? To je bio meni strahovit šok... jednostavno, kako ja nogomet doživljam kao dio identiteta, kao jedan marker identitetski, onda očekujem da bude jedan veći postotak. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Međutim, istodobno ovim razmišljanjima, navijačima je u redu da za HNK Hajduk igraju različiti nogometaši i da su svjesni da bez njih ne mogu postići dobre rezultate. Primjeri odgovora su: „Prošlo je vrijeme Jugoplastike, ne možemo to više⁸²” (m, r. 1966., Pelješac, sss); „Danas moraš sve uvoziti, i nogometaše i radnike, vidiš nema ko raditi a onda nema ni rezultata, turizma, zarade” (m, r. 1938., Pelješac, sss); „To kakav je svijet i sve, trebalo bi biti raznoliko koliko god je moguće...” (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss); „...ako daš naše momke, onda ćeš igrati B ligu ili neku C ili treću, četvrtu, petu ili šta ja znan (...) Važnije je da smo A liga ... neka igraju i stranci, ali isto u nekoj mjeri ono (...)” (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss).

Analiza građe pokazuje kronološki vidljiv proces prihvaćanja nogometaša koji su igrali za Hajduk, a koji su podrijetlom iz drugih dalmatinskih sredina, drugih hrvatskih regija, drugih država:

Ja vidim stalno prihvaćanje – ako smo prihvatili malo i *Vlajičice* i malo ne-Splićane, znači nisu braća Matošić, pa su već došli malo neki i iz Sinja, pa su došli neki iz Imotskog... Polako tako rasteš i učiš i vidiš da te taj drugi uopće ne ugrožava, ni u čemu te ne ugrožava (...) samo se nemojmo ugrožavati. Evo to prihvaćam (...) To je važno da igraš za Hajduk – ako si prihvatio za Hajduka, onda si naš... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Transformaciju prihvaćanja crnih igrača među navijačima i lokalnim stanovništvom, ali i isticanje da su s jedne strane „egzotični“, „simpatični“, ali i da ih se smatra „blago prigluipim“, vjerno opisuje naracija:

Mislim da ... nema ... vidljivog rasizma u smislu hukanja prema crncima ili da će neko sad otvoreno reć da crnac ne bi smio igrati u Hajduku, ali mislim da ... se njih doživljava kao ... egzotične i onako ono drukčije ... kod dijela ljudi... se baci nekakva glupa šala... ulazi crnac u igru pa onda ono: 'Ha-ha-ha, vidi ga, ulazi bili tić!' I onda se muški onako se nasmijemo tome i to, ali mislim da iako kao ono prihvaća se njih da igraju i često oni mogu (prihvaćeni, op. a.) biti k'o i ovaj ... Kvasina ...Frane Zolja... kad se malo ono zagrebe... njih ono malo onako drukčije gleda. Možda nekakav inverzni tip rasizma gdje ... njih (se) promatra k'o neke... Simpatične, malo onako

⁸² Kazivač je vjerojatno mislio da se više ne mogu postizati takvi sjajni sportski rezultati (košarkaški klub Jugoplastika je u razdoblju od 1988. do 1991. tri puta za redom bio prvak Europe i četiri puta zaredom prvak Jugoslavije), a ne na nacionalni sastav momčadi. Naime, u Jugoplastici su neki od najvažnijih igrača bili iz Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

ono blago priglupе ... Sjećam se ... Hajduk dobio nekakvu kaznu, zbog nekakvog rasizma, vikanja... I onda je izišlo na onom Dalmatinskom portalu, u tekstu nekog Hajdukovog navijača...: 'Kako ja mogu biti rasist? Gle, vidi kako sam se ja odnosio prema svim crnim igračima', ali ... kad ti to zapravo čitaš, vidiš to da on je sve te igrače – da su svi oni bili kao neka simpatična ono mala djeca. Ono, 'Mass Sarr, vidi njega, hoda po Splitu pa je on sad svima nama drag i simpatičan', ali da je tu nekakav odnos koji je opet, nije isti kao i prema drugim igračima. Okej, sad je već ono, zadnjih godina je i više tih igrača prošlo pa se to onako malo normaliziralo pa nije baš tako k'o šta je bilo... Prema Massu Sarru je to bilo ... on hoda po Splitu pa se neke lokalne babe križaju: 'Vidi ga, crnog đavla', ili ga ... neki lokalni likovi prime pa im je sad to ono glavna zaje*ancija. Znaš ono: 'Nismo rasisti, nego nam je glavna zaje*ancija šta je crnac'. Iako bilo je sad ono zadnjih godina tih nekoliko igrača koji su igrali tu, odigrali su korektno i nije tu bile nekakve tol'ko pompe... egzotizacije oko njih, ali mislim da i dalje ima malo toga ... 'A vidi ga, crni kako brzo trči', i takve stvari. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Nabrajajući nogometaše crne boje kože navijači su došli do brojke sedam u zadnjih dvadeset godina, te istaknuli i posljednjeg igrača: „do 2020. Hamza Barry,⁸³ iz Gambije, ali Hajduk ti je ima evo brat bratu u 20 i nešto godina šest –sedam možda Afrikanaca, kao čitav kontinent govorimo”. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Od raspada Jugoslavije, niti jedan igrač iz Srbije nije igrao za Hajduk, igrali su Srbi iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine te Crnogorci iz Crne Gore. Svi navijači smatraju da bi se Srbe iz Srbije najteže prihvatilo. Nedugo je došao Darko Todorović, Srbin iz Bosne i Hercegovine što je izazvalo dosta komentara među navijačima:

To je ono još uvijek onako... nekakav... dolaze igrači odsvukud, ali baš ono iz Srbije – ne. Ni k'o šta Hrvati ne idu u Srbiju. Je bio sad prošle sezone je bio bosanski Srbin. Koji čak igra za reprezentaciju Bosne i Hercegovine, ali je Srbin... kad je on bio došao... krenulo se u nekakve priče da ima nekakvu tetovažu, da ima Dražu Mihailovića⁸⁴... Ostalo je na razini priče (...) Ali... Ipak ti tu ima nekakav... prošle jeseni sa ovim Bjelicom, trenerom iz Osijeka, šta ti se njemu isto nešto vikalo, 'Srbine', vamo-tamo pa je onda on na to odgovorio. Nije ono, znaš, nije rekao: 'Odje*ite, šta vas briga tko sam ja?', nego je ono, 'A nisam ja Srbin, moji su...', ne znam, nešto ono. Nije ono osudio to da se njemu više da je Srbin, nego se krenuo opravdavati. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Od svih intervjuiranih, samo jedan kazivač smatra da bi navijači prihvatili i Srbina ako izvrsno igra:

⁸³ Hamza Barry, r. 1994. Banjul (Gambija), igrao za Hajduk od 2016. do 2020.

⁸⁴ Dragoljub, *Dražica*, Mihailović (Čačak, 1893. – Beograd, 1946.) srpski general i političar, zapovjednik četničkih postrojba koje su na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije provodile etničko čišćenje nesrpskog naroda. Vojni sud u Beogradu osudio ga je kao ratnog zločinca na smrt strijeljanjem (usp. Milovanović, 1985; Tomasevich, 1979).

Al' tipa ... da dođe sad Srbin u Hajduk neki, bilo bi, sto posto bi se protivilo tome. Znaš ka: 'Ne želimo Srbe', ovo-ono, al' kad bi taj Srbin doša i naprimjer živija za Hajduku i ono, ne znan, da gol, poljubija grb i vidilo se da ti tu živiš da bi se prihvatilo ga. (m, r. 1998., Split, student)

Tri navijača smatraju da bi Hajduk bolje uspjehe postizao da domaći igrači ne odlaze igrati u međunarodne klubove. Komparirali su jugoslavensko razdoblje, komunizam, nemogućnost transfera mladih nogometaša i odlaska zbog bolje zarade jer smatraju da i u Hajduku dobro zarađuju:

Ja bi volija da je manje tih stranaca. Bilo bi konkurentniji bi i mi bili, je*ate. Kad neko kaže, znaš ono (imitira *mačo* glas, op. a.): 'Eee, di je Hajduk '70-ih?'. Bog te je*o Hajduk '70-ih nije bilo stranaca i igrači nisu mogli ni ić prije 28. godine u inozemstvo. Pa zamisli da sad ne mogu ić! Pft! Je*ate, igralo bi ti pola reprezentacije u Hajduku. Ali je*iga, to je bilo pravilo koje su mogli komunisti, jer su komunisti mogli šta oće, a nemoš ti u demokratskoj državi branit da ide, je*iga. Nažalost! (smijeh) Ajde, je*i mater, zaradit ćeš i posli! Staviš na 25 (godina starosti, op. a.)! Ne mora baš bit 28 ono. Odeš sa 26, još uvijek imaš 7–8 godina za zaradit. A ne bi da i ode, ni ode baš ne igraju za... ne znan, ono. (m, r. 1975., Split, sss)

Navijači nogometaše prihvaćaju na temelju postignutih rezultata i toga kako igraju na terenu, ali bitno je i njihovo ponašanje izvan terena. Zabilježena bogata etnografska građa pokazuje širok raspon objašnjenja:

Tanka je tu linija! ... recimo da dovedu nekog crnca koji ludilo igra i daje, ne znan, ono pet golova po utakmici – on bi ono bija izdignut u sferu božanstva, razumiš. Gradili bi ono – ispid kuće ... njegove kipove ono, u bronci bi ih salivali, razumiš, i prodavali bi se. A da dovedu ono, ne znan, crnca koji je ono... kreten, ne igra dobro, radi faule i još nešto sere, normalno da bi ga ono, bija bi izvrđan na svin... Rasnim, nacionalnim i svin ostalin osnovama na kojima triba bit ono izvrđan (m, r. 1979., Split, sss)

Čin se neko trudi, odma ti je draži. Znaš ono, ne moraš ni znat igrat na balun, ne moraš ni pobijedit svaku, al brate mili, ono... nemoj mi po terenu se vuć ko prebijena preprlica. (smijeh) Trudiš se i grizeš pa i napraviš faul ako ono, iz nemoći. Pa bolje i to, nego ništa! (m, r. 1975., Split, sss)

Mi to gledamo ovako, ako daš sve na terenu, bez obzira na tehniku i znanje... 'hajdučko srce' dobiješ, zato i Hajduk ime dobiješ, dobiješ sve kad vidiš da čovjek daje sve od sebe. Kad jedva diše na kraju utakmice i onda je to najvažnije nekako. Čovjek je dao sve od sebe tih 90 minuta i to je najvažnije, taman da i izgubili (...) trči non stop ... greška opće nije važna. Nek da auto-gol, nek krivo doda, ništa, samo da ga vidiš da da sve od sebe, eto. I da je borben. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Za sve navijače, Hajduk i *balun* su puno više od sporta. Opis i značenje Hajduka u Splitu i Dalmaciji te protivljenje suvremenoj komercijalizaciji i komodifikaciji nogometa objasnio je navijač:

U nas je više to nekako plemenski još ono... izrađeno. Još neke korijene tu vučeš i poistovjećuješ se s tin. Možda zato šta smo još mali, ka još smo provincija i mentalno smo još negdi ono... tries godina ili sto godina od, ne znan, nekog normalnog ka zapadnog svijeta. Aliiii.... To– recimo, to je čisti ono nacionalizam. To sad – zašto ka u Francuskoj ne igraju ka u klubovima samo Francuzi. Zašto bi igrali ka samo francuski igrači u francuskim klubovima? Razumiš. To je uopće ono nebitno. Al je debilana šta Ta dica se kupuju, izrabljuju se do maksimuma... Dobivaju masu love za neke stvari koje ne bi tribale bit toliko plaćene i koje bi tribale bit postavljene skroz drugačije. (m, r. 1979., Split, sss)

Dio navijača svjestan je da je nogomet danas iznimno dobro plaćen sport i da strani nogometaši, igraju isključivo zbog plaće: „Sad igrači – ti ne igraš za klub. Ne igraju ono za – da taj klub bude bolji, ne igraju ono za čast, nego igraju samo za lovu.” (m, r. 1979., Split, sss). Tijekom intervjua navijači su se često referirali na visoke plaće koje imaju nogometaši Hajduka. Troje sugovornika je istaknuo da oni za cijeli radni vijek neće uštedjeti njihovu jednogodišnju plaću.

Devet sudionika istraživanja je istaknulo da strani nogometaši rade za plaću koju će dobiti neovisno o rezultatu utakmice: „Dođe neki (ime igrača) ono iz Litve. Šta njega boli kur*(c) ono za Hajduk, za Split, za Marjan? On ima tu ono, ne znan, dvaest iljada cili misec i on igra koliko mu treba. Uopće se ne trudi jer zna da ima ugovor, da mu ne može niko ništa. Ima tu menadžera i njega se je*e. (...) to ne kontrolira više niko ništa. To je ono, ajme majko.“ (ibid.)

Šestero navijačica i navijača svjesni su da nogomet, odnosno različite nogometne momčadi i igrači potiču raznolikost, i njezino prihvaćanje u suvremenom društvu, pa i u Dalmaciji, ali i da momčadi sastavljene od različitih nogometaša, s različitim prethodnim iskustvima doprinose boljoj igri:

Mislim da je poželjno... neki tip raznolikosti u igru, raznolikost u tu zajednicu dolaskom drugih ljudi i njihovom interakcijom i unutar kluba i van kluba... nikad ne bi rekla da mora bit ekskluzivno, klub koji radi mislim da mora imat jaku bazu 'lokalne proizvodnje' – čisto gledano nogomet kao rad, nogomet kao proizvod, igrači kao radnici, ali da isto tako uvijek mora postojati neki taj element dodatnog i raznolikog izvana, koji doprinosi ne samo igri, ne samo nogometu, nego doprinosi i toj zajednici i zapravo i susretu kultura, jezika, čega god. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Osim samih nogometaša, poneki navijači su samoinicijativno, bez da sam to pitala, komentirali i vodstvo Hajduka. I tu se pokazuje da je Splicanima važno da

je predsjednik iz Splita: „... ja sam se pitala kako će Dubrovčanin⁸⁵ jedan kao bit predsjednik Hajduka kao jer u Tučepi kad je bio Brbić⁸⁶ normalno iz Tučepi, oni su veliki Torcidaši, ali Jakobišić je Torcidaš i naravno da je znao i Jug⁸⁷ ga je doveo ... i počneš nekako vjerovati...” (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss). Navijačima je važno da su predsjedniku i članovima uprave i predci bili hajdukovci iz Splita, kao što ovo kazivanje ukazuje: „E, već ga drugačije gledaš kao (...) tebi su did i pradić bili hajdukovci. Kao taj korijen je onako važan i to drži taj identitet. (ibid.)

Dugogodišnja navijačica komentirala je da su navijači Hajduka i općenito Dalmacija kao sredina proteklih desetljeća mijenjali stavove u prihvaćanju stranaca i da je nogomet odigrao veliku ulogu u procesu integracije:

To je negdi trebalo jednoj grupi navijačkoj apsorbirat... niko ne govori fetivo, jel'. E, jer mi smo prije imali stvarno ono našu dicu, jel'. Ali... Svijet je lopta šarena. Ova količina fluktuacije ljudi, mobilnosti... Ono šta ti uvijek od Hajduka ... bija on crni, bijeli, bija on doša iz centralne Afrike, iz Italije, di god, ako igra u Hajduka, on će bit Bog otac ako igra sa srcen. I ako daje sebe u 90 minuta, nebitan je odakle si. On je hajdučko srce, gotovo, doviđenja! ... to imperativ i to je osnovno (...) ima si ljude koji su bogovi bili klubu! A došli su iz nekih drugih sredina... kol'ko on sebe daje na terenu. To ti je jedino mjerilo. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Ista navijačica, smatra da se s navijačima treba raditi i odgajati ih te se prisjetila dobrih praksi starijih navijačkih vođa:

U navijanju se preklapa i politički i socijalni moment i klupski, ono, u najužen smislu šta je navijanje. Puno je toga ispripleteno. Zato je meni to i zanimljivo i moćno i važno... S navijačima isto treba radit. Ja san tu jako pobornik da tu uvijek postoje neke zrele, pametne i formirane ličnosti koje će davat slobode, ali i malo kanalizirat neke procese unutar Torcide, znaš? To nekad ide dobro, nekad su dobri modeli... Generacijski, jel', stvari se mijenjaju. To kad je bija (ime vođe ultrasa, op. a.)... ljudi oko njega koji su bili– to je bila jedna čista navijačka, ono, revijalna– ali snažna... baš mužjačka dobra, puno testosterona, ali i nekako moći i pravde, znaš? Sve je tu bilo. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Navijači objašnjavaju da je svim Dalmatincima Hajduk iznimno važan te su navodili da pojedinci ne smiju doći u Split, a niti Dalmaciju jer su se zamjerali navijačima. Kao dva istaknuta primjera naveli su bivšeg nogometaša NK Dinama, Dinu Drpića i braću Zdravka i Zorana Mamića, koji su u Dinamu, najvećem rivalu Hajduka niz godina obnašali različite visoke funkcije:

⁸⁵ Dubrovčanin Lukša Jakobišić, predsjednik Uprave HNK Hajduk od 2020. do 2024.

⁸⁶ Marin Brbić, predsjednik Uprave HNK Hajduk od 2012. do 2016. i od 2019. do 2020.

⁸⁷ Vaterpolo klub Jug iz Dubrovnika.

Dino ... Malo smeće kockarsko, razumiš, je došlo i pokazalo je gu*icu navijačima.. na sjeveru. Normalno da je on sebi zatvorija svaki prolaz, ono, ne u Splitu, nego Dalmaciji! On di god dođe, on nije siguran, razumiš, jer to je uvreda ka. To je ono velika uvreda. Mislin, ja ga ne bi nikad. Ja bi ga, ono, zajejava. Reka bi mu: 'Alo, šta je, kretenu?' Ali neko bi doša i ošinija bi ga, ono, bez greške. Recimo Mamić je doša u Vis s jahton i ovi mu okinija cime (konopac kojim se veže brod, op. a.) s nožen, odma. Nije ni bacija cimu, ovi mu okinija cime odma s nožen da uopće ne smi stat uz mul. (m, r. 1979., Split, sss)

Nekoliko navijača spomenulo je da je vlasnik poznatog šibenskog restorana „Torcida“ pod pritiskom članova istoimene navijačke skupine morao promijeniti naziv restorana nakon što se saznalo da je u njemu ugostio bivšeg trenera i sportskog direktora Dinama, Zorana Mamića. Iako je vlasnik restorana u medijima demantirao da je do promjene naziva došlo zbog pritiska navijača Torcide,⁸⁸ neosporno je da navijačka skupina Torcida i njezine podružnice imaju veliki utjecaj u lokalnim zajednicama.

3.5. Od *furešta* do mještana

Kao što je objašnjeno u uvodu ovoga poglavlja, neupitno je da Hrvatska mora primati ne samo sezonske radnike, posebice tijekom turističke sezone na Jadranskom moru, već i nove useljenike. Stoga je u ovom poglavlju cilj saznati razmišljanja navijača o dosadašnjim imigrantima u Dalmaciji te dolascima stranih radnika i njihovim potencijalnim trajnim useljavanjima. Poglavlje je strukturirano na način da se najprije analizira tko su bili *furešti*⁸⁹ u istraživanim sredinama od kasnih sedamdesetih do devedesetih godina 20. stoljeća i kako ih je lokalno stanovništvo prihvaćalo. Zatim se analiziraju promjene potaknute raspadom Jugoslavije, Domovinskim ratom i kako se uslijed makropolitčkih promjena mijenja percepcija Drugih. Također je napravljen kratki osvrt na iregularizirane (prisilne, izbjegličke) migracije kroz Hrvatsku 2015. godine (usp. Hameršak & Pleše, 2020; Crawley, Heaven & Dimitris Skleparis, 2017) koji manjim intenzitetom traje do danas te dolazak izbjeglica iz Ukrajine zbog ruske invazije na tu zemlju u veljači 2022. godine. Cilj je bio istražiti stavove navijača o izbjeglicama s obzirom na njihovu etničku i religijsku pripadnost i rasu. Cjelina završava prikazom slike suvremenih sezonskih radnika, prihvaća li ih lokalno stanovništvo te analizom razmišljanja o potencijalnim novim doseljenicima.

⁸⁸ Usp. <https://sibenski.slobodnadalmacija.hr/sibenik/vijesti/sibenik/restoran-torcida-kod-sibenika-promijenio-ime-nakon-sto-je-zoran-mamic-uhvacen-kako-se-fotografira-s-osobljem-evo-sto-su-napisali-vlasnici-1089327> (pristup 6. 4. 2021.).

⁸⁹ *Furešt* je regionalizam koji označava osobu koja „nije iz ovoga kraja, nije iz ovoga mjesta, nije iz ove zemlje; stranac“. Usp. <https://jezikoslovac.com/word/p8ex>. U Dalmaciji se upotrebljava za turiste, ali navijači su ju koristili i za turiste i strance koji su se u Dalmaciji trajno nastanili.

3.5.1. Razdoblje od 1970-ih do 1990-ih

Dalmacija je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, te manjim dijelom kroz 20. stoljeće bila iseljeničko područje. Dalmatinci su iseljavali na druge kontinente, ponajviše u države Južne Amerike, Australiju i na Novi Zeland. U manjem broju odlazili su u države zapadne Europe. Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća najmasovnije migracije su bile tzv. *gastarbajterske*, ekonomske migracije u Njemačku, ali i druge zapadnoeuropske države. Istodobno su se odvijale migracije iz sela u gradove. O povijesti migracija iz Dalmacije, ili općenito iz Hrvatske, u čijem kontekstu su se odvijale i migracije iz Dalmacije više vidjeti: Antić, 1992, 1995; Božić-Vrbančić, 2018; Čapo, 2019; Grbić Jakopović, 2014; Holjevac, 1968; Rajković Iveta, 2012. Brojni iseljenici, njihovi supružnici i potomci posjećivali su članove obitelji, često na prostoru Dalmacije provodili ljetne mjesece, odnosno godišnje odmore. Budući da je jedan od pokazatelja prihvaćanja drugih kultura sklapanje brakova, zanimalo me je je li bilo primjera heterogenih brakova, npr. da je „domaća cura ili domaći dečko“ sklopio brak s pripadnicima drugih etničkih i religijskih zajednica. Zanimali su me stavovi lokalnog stanovništva o prihvaćanju stranih supružnika, općenito stranaca, posebice onih koji su se tu nastanjivali za stalno. Rezultati pokazuju da su u istraživanim mjestima pojedini sezonski radnici, ali i turisti, češće turistkinje, sklopile brakove s pripadnicima domicilnog stanovništva te da su se poneki parovi koji su bili sezonski migranti odlučili trajno nastaniti u istraživanim mjestima. Navijači su navodili da su zbog ovih razloga u njihovim mjestima stalan dom pronašli pojedini Česi, Poljaci, Albanci, Makedonci, Srbi itd. Navijač iz Makarske kazao je:

Pa je, je, puno njih... Puno je oduvijek, i Česi i Slovaci. Prije sedamdesetih, osamdesetih smo imali puno prijatelja tako koji imaju roditelje Čehe i Slovake, i tako je i Makedonaca i Srba ostalo ovdje, Bosanaca da ne pričam... ima dosta i Albanaca koji su ostali tu i tako, koji su se oženili, da. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Pokazatelji etničke pripadnosti stanovništva vidljivi su i na popisima stanovništva. Podaci s popisa stanovništva prema etničkoj pripadnosti iz 2021. godine do kraja ovog istraživanja nisu bili objavljeni, no na popisu stanovništva iz 2011. godine u Splitsko-dalmatinskoj županiji vidljivo je da su živjeli pripadnici svih 22 nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj i to: 1 025 Albanaca, 21 Austrijanac, 1 389 Bošnjak, 48 Bugara, 485 Crnogoraca, 175 Čeha, 228 Mađara, 318 Makedonaca, 220 Nijemaca, 85 Poljaka, 8 Roma, 18 Rumunja, 124 Rusa, 18 Rusina, 129 Slovaka, 575 Slovenaca, 4 797 Srba, 134 Talijana, 43 Turaka, 62 Ukrajinca, 2 Vlaha i 31 Židov.⁹⁰

⁹⁰ Državni zavod za statistiku, Stanovništvo prema narodnosti po gradovića/općinama, popis 2011. Usp. https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/H01_01_04_zup17.html (pristup 20. 12. 2022.).

Tijekom jugoslavenskog razdoblja veći broj vojnih lica radio je na prostoru Dalmacije, te su mladi vojnici iz drugih republika ovdje služili vojsku. Kazivači su navodili vojarne u Sinju i Splitu te sklapanje brakova domaćih djevojaka s tadašnjim „vojnim licima“, koji su u društvu „visoko kotirali“. Oni su velikim dijelom u Split i Sinj došli raditi iz drugih republika, posebice Srbije i Crne Gore i bili su pravoslavne vjeroispovijesti. Svoje sjećanje o heterogenim sklapanjima brakova, stavovima prema supruzima lokalnih djevojaka te igranje s drugom djecom, slikovito je opisala navijačica:

Znači u nas u (naziv mjesta okolica Splita op. a.), bilo je ... dosta tih koje su se udale za oficire i te Srbe. I to je interesantno, bio je jedan Crnogorac, a bio je ko Cigić, onako mali crni (prezime op. a.) i ona je još udana za njega. To su osamdesete, znači on dolazi – on je u tom mom kvartu... svi su visoki jako, ali doša bi mali Cigo u tome bijelome odijelu (...) Kad je on došao, oficirčić, ovi svi visoki bi se ukočili (smijeh). I toliko su ga voljeli, jaaako! Sve fešte, on je baš bio (...) Već su te migracije pedesetih-šezdesetih (godina 20. stoljeća op. a.), dovodile druge ljude. Jedna obitelj (prezime susjeda op. a.) ... Super su oni, iz te obitelji su se za strance udavale. Znači ova jedna za Nijemca i ta djeca Nijemci koja bi dolazili, to su osamdesete – mi bi se igrali partizana i Nijemaca i mi smo svi bili partizani, oni su bili Nijemci (smijeh). Kad bismo se igrali vatala i oni povikali *Shnell!* Ukipili bismo se kao u partizanskom filmu. Sjećam se... mi smo se tada svađali (ozbiljan ton), ono: „Vi ste fašisti, mi smo partizani“ i onako oni su baš do sebe držali (smijeh). (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Odlascima na studij ili rad u druge gradove ili države, Dalmatinci i Dalmatinke pronalazili su supružnike iz raznih država i kontinenata, drugih etničkih i religijskih pripadnosti te druge boje kože. Osamdesetih godina 20. stoljeća, dolazili su u posjet što su ujedno bili prvi susreti s ljudima koji nisu bijelci. U dalmatinskom zaleđu i malim mjestima zabilježila sam da se sve strance rado prihvaćalo: „Mi smo ih jako, mi smo ih dapače i bolje prihvaćali. Oni su nama svi bili gospoda. Tipa kad bi išli na more, pa im se pokvari auto... svih primaš, goste, nije bilo straha“ (više kazivača). Također, više sudionika istraživanja istaknulo je da iako su svi stranci „lijepo mirisali“ prema, kako su naveli crnim, „tamnopotim“ i „crnkastim“ ljudima imali su predrasude – u tom razdoblju smatrali su ih i nazivali „Ciganima“. Kazivači su se referirali na nedostupnost informacija, posebice masovnih medija poput televizije u boji, te navodili postupne promjene:

Tada sam čitala Bravo, nisam imala televiziju u boji, nisam znala kakvih ljudi na svijetu ima... Mislim, živiš u jednom drugom svijetu (...). Onda se jedna iz susjedne familije udala za Francuza crnca i onda je došlo dijete crno, crno i moj tata je pomagao maloj penjati se na neki zid, kaže: ‘Evo da ja dikod uhvatim crnca za ruku.’ Oni su nama bili baš ekskluzivni. A poslije se kao prihvaćalo pod normalno. Normalno, sve do neke granice, da. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Brojni Dalmatinci tijekom prošlosti, kao i sadašnjosti rade kao pomorci na brodovima te su iz dalekih destinacija doveli i nevjeste koje su osim različite etničke pripadnosti, nerijetko i crne boje kože. Njihova djeca, kao što pokazuje primjer kazivanja iz Makarske su dobro prihvaćena: „Imamo mi i crnaca dosta ovdje da su im očevi Makarani ... neki naši su išli po Africi, po Americi i tako da imamo tu četvero, petero djece“. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Na pitanje kako su lokalni mještani prihvatili njihove supruge odgovori su, suprotni: „Nikako, nit ništa, ali zanimljivo je da ipak su one većinom sve otišle odavde. Ostavile su čak supruzima (djecu op. a.), tih par i onda su otišle, nažalost, da... otišle su negdje dalje“. (ibid.)

Prvi bliski susret s ljudima drugih boja kože na neke kazivače ostavio je loše sjećanje:

Prvi put susret uživo da je bliže bio, je kad sam studirala... na Savi u menzi ja sam jela i on je sjeo preko puta mene i bio je oni pravi crnac i toliko mi se digao želudac, ja nisam mogla, meni je to bilo strašno (smijeh). Jer ja to nisam nikad prije vidjela... (skriven podatak o kazivačici)

3.5.2. Raspad Jugoslavije, Domovinski rat i novi Drugi

Etnografska građa pokazuje da su do raspada Jugoslavije ljudi druge etničke i religijske pripadnosti u Dalmaciji bili dobro prihvaćeni, posebice je to vidljivo južnije od Makarske i na Pelješcu gdje je tijekom 1980-ih godina velik broj ljudi iz Bosne i Hercegovine i Srbije sagradio ili kupio kuće za odmor. Pored toga na ovim prostorima su bila brojna dječja i radnička odmarališta za poduzeća iz cijele Jugoslavije, posebice ove dvije republike kojima je dolazak na ova mjesta bio geografski najbliži. No raspad država, Domovinski rat i prekidanje „bratstva i jedinstva“ utjecali su na stvaranje granica između dotadašnjih konstitutivnih naroda i narodnosti Jugoslavije. Tijekom istraživanja zabilježila sam više kazivanja u kojima je vidljivo mijenjanje stavova i prema članovima obitelji koji su bili u brakovima s novonastalim Drugima, neprijateljima, posebice tijekom ratnih sukoba:

(...) I ono 90-ih je baš bilo čudno ... on je (jedan Crnogorac, op. a.) morao otić naravno, on je otišao ... i njegova žena (mještanka, op. a.) ... I stalno se govorilo kao: 'Ona je udana za Srbina'. Ili ne znam, taj drugi jedan (mještatin op.a.), on je bio u gardi i pucao je doli na Crnu Goru i onda mama mu kaže: 'Nemoj, možeš pogoditi tetu svoju.' On je reka: 'Normalno da ću i nju i nje-noga i sve!' Znači imali smo to... (skriven podatak o kazivačici)

Tijekom i nakon raspada Jugoslavije, posebice rata, dio ljudi iz Bosne i Hercegovine trajno se naselio na ove prostore, posebice u mjesta makarskog primorja

i poluotoka Pelješca. Npr. u mjestima Trpanj i Orebić, dio Hrvata iz Bosne i Hercegovine koji su radili kao *gastarbajteri* u Njemačkoj (o ovim migracijama vidjeti knjigu etnologinje Jasne Čapo, 2019. i druge radove), nakon rata u Bosni i Hercegovini nije se vratio u rodna mjesta već se trajno naselio na Pelješcu. Dio ih je ovdje imao kuće za odmor, drugi dom, koji je sada postao prvi dom. Tu su uložili uštedevinu i danas su vlasnici manjih hotela, restorana, pizzerija, kafića, trgovina, građevinskih firmi itd. Istodobno, veći dio lokalnog stanovništva, nakon odlaska na fakultet ostao je živjeti u Zagrebu, Splitu, Dubrovniku, drugim većim hrvatskim ili inozemnim gradovima te u ovim mjestima imaju samo djedovinu u kojoj provode ljetne odmori ili duži period (od travnja do studenoga) tijekom mirovine. Ovu temu bi tek trebalo sustavno istražiti, no ono što se uočava je da su stanovnici iz Bosne i Hercegovine integrirani u lokalne zajednice, iako ih domaći i dalje zovu Bosancima. Lokalno, dalmatinsko stanovništvo, komentiralo je da je u manjim mjestima, najgore tijekom zime jer se sve zatvara, radi primjerice po jedna trgovina u mjestu. U većini mjesta kafići i restorani ne rade od 15. listopada do 15. svibnja, nekad i do 1. lipnja. Kako lokalno malobrojno stanovništvo ne može kupiti puno proizvoda, jako je slaba i loša ponuda prehrambenih namirnica budući da se trgovcima ne isplati naručivati ih zbog bojazni da se neće prodati i da će im proći rok uporabe. Komentirali su da bi s većim brojem stanovnika odmah bila i bolja ponuda robe. Nedostatak radne snage rezultira time da pojedine usluge, npr. servis bijele tehnike, vodoinstalater, automehaničar, frizer, kozmetičke usluge, gotovo ne postoje, i ljudi koji to rade, rade na „crno“. Po rezervne dijelove, kao i veću kupovinu (pod njom se misli npr. i kupovina cipela, odjeće djeci za školu) moraju ići u gradove do kojih imaju i po dva sata vožnje. Autobusne linije niti bilo kakav drugi javni prijevoz do brojnih manjih mjesta, tijekom cijele godine, posebice Pelješca, ne postoji zašto što je postao neisplativ. Djeca za odlazak u srednju školu moraju unajmljivati stanove u većim gradovima ili stanuju kod rodbine. Iako su navijači svjesni da su doseljavanja nužna, smeta im kada se gube lokalni identiteti i kada se dojučerašnji *furešti* zapošljavaju na radnim mjestima u interesu lokalnog stanovništva, i to čelnim lokalnim poslovima:

Ja nemam ništa protiv, ali uvijek bi ja neki omjer, da se očuva taj identitet. Ja ne znam koliko se može prihvatiti identitet, odnosno mi stalno ističemo: 'A nisi ti u tome rođen', kao mom sinu – tata ...svi su mu Zagrepčani. Mom sinu strahovito ide na živce kad neki doseljenici u (rodno mjesto moje majke kraj Splita, op. a.) su kao glavne face. Znači ja sam njega naučila – mi smo (naziv mjesta op. a.), a ovi su neki drugi (smijeh)... u našoj općini, mi smo užasno bili ljuti kad je radila neka koja nema veze s (naziv mjesta op. a.), bila je neka predsjednica vijeća ili nešto. Očito na tim sitnim razinama je nama stalno važno da smo 'Mi', iako znam da ne možemo, jer fali radne snage. Znači ja nemam ništa protiv njih, ali ne bi da ostanu (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Budući da su regionalne razlike, posebice opreka nogometnih klubova, odnosno navijača Dinama iz Zagreba i Hajduka iz Splita izrazito vidljive u medijskom i javnom diskursu, pitala sam kazivače jesu li imali problema sa zagrebačkim registarskim oznakama u Splitu. Odgovori su različiti, od onih da to samo „novinari i mediji napuhuju i šire”, do onih da su imali neugodnosti koje se često vezuju uz kontekst, odnosno na dane kada se igraju derbiji. Dio kazivača naveo je da dolaskom u Dalmaciju, posebno su isticali grad Split, u automobile na retrovizor stavljaju zastavicu Hajduka, mali jastučić s Hajdukovim grbom ili neki drugi marker identiteta koji označava da je vlasnik automobila hajdukovac i podrijetlom iz Dalmacije.

3.5.3. Prihvatljive i neprihvatljive izbjeglice

Osim posjeta rodbini i boravka u rodnom kraju tijekom godišnjih odmora, iseljenici tijekom ratova i drugih uzroka prisilnih migracija – migranti najčešće utočište traže u mjestima podrijetla ili djecu sklanjaju kod članova obitelji. Tijekom „dugog ljeta migracija“ 2015. godine (Kasperek & Speer, 2015), velik broj iregulariziranih migracijskih kretanja, iz smjera Bliskog istoka prema prostorima srednje i zapadne Europe prolazio je balkanskom rutom, odnosno balkanskim koridorom od Turske i Grčke preko Makedonije, Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije (usp. Župarić-Iljić & Valenta 2019; Bužinkić & Hameršak, 2018; Hameršak & Pleše, 2018). Mediji su izvještavali o dolasku i prolasku brojnih izbjeglica koje su većinom islamske vjeroispovijesti. Pored toga, izvještavali su i o terorističkim i drugim napadima u državama zapadne Europe. Etnografska građa pokazuje da je ovakav medijski diskurs utjecao na percepciju sugovornika o tome tko su Drugi. Često se etiketa Drugih pripisuje i djeci lokalnog stanovništva iz miješanih brakova, kao što sam zabilježila primjer kazivanja u kojem se objašnjava kako su Dalmatinka (mještanka) udana za muslimana porijeklom iz Bliskog istoka, i njezina kći postale „mudžahedinke“:

Zaljubila se ... udala... prešla je na islam ... otišla u (ime države, op. a.) s djecom i skroz je prešla na to muslimansko. I onda te 2015. njena djeca dolaze svojoj babi u (naziv mjesta, op. a.) i sjećam se (...) od toliko sam ljudi čula: 'Šta je ona (nadimak oca, op. a.) dovela onu mudžahedinku? Još će nas i raznit.' za tu curicu, za njene... Baš je bilo pruružno ... ali poslije opet ona je naša i prihvaćena. (skriven podatak o kazivačici)

Referirajući se na izbjeglice koje prolaze kroz Hrvatsku, i činjenicu da samo poneki u Hrvatskoj traže međunarodnu zaštitu (azil), a još rjeđi ju dobivanju, navijačima je postavljeno pitanje bi li ih po njihovu mišljenju Hrvatska trebala primiti više i pod kojim uvjetima. Odgovori su i ovdje različiti. Dio navijača pozivao se na hrvatsku prošlost, posebice Domovinski rat kada su i brojni Hrvati potražili i dobili utočište u sigurnim državama:

Jadni su ljudi, ono, omogućite im da, ako već ilegalno prođu granicu, okej, zatvori tu granicu, ali puštajte neke – ostvarite neki legalan način da ulaze (...) Pogotovo šta se ono – i naši ljudi su ono ka, bižali ... u Australiji, bižali su u Njemačku i oni su ono – to su isto bile izbjeglice ... Mislin da bi se ljudi trebali više poistovjetiti ono s tim izbjeglicama, a ne ih gledat k'o neku prijjetnju i takve stvari. (m, r. 1995., Split, vss)

Troje navijača smatra da se primitak izbjeglica treba rješavati na europskoj razini i da se države trebaju dogovoriti o njihovu primitku:

Pa mislin da bi trebale postojat kvote ... Čak bi ih možda trebalo raspršit po Europi ili gledat di ima mista i tako neke stvari. Mislin da ... ih ne bi trebalo slobodno pustit, da sad oni uđu, priđu granicu i idu di god oće, nego ako su već došli do tu, mis' da će in bit lakše – ne to protiv njih – nego mislin da će bit lakše se prilagodit ako je već neko stvorija neki plan kako da ... priđu granicu sami pa šta ću sad ono. (m, r. 1995., Split, vss)

Navijači, koji su i aktivni vjernici, iznjeli su podatak da je i sv. Duje, zaštitnik grada Splita, bio Sirijac. No kako kažu, to se u javnom i medijskom diskursu ne spominje:

Ja sam imala doticaja s imigrantima nešto. Tu baš ne znam šta bi rekla jer ja u sebi imam to da ono prihvati kršćanstvo... to mi je glavno. Svakako sveti Duje je bio Sirijac, to kad se proćulo da je sveti Duje bio Sirijac, to se uopće ne spominje! (smijeh) A to su bili iskoristili kao: 'Dajte, prihvatite ih!' (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Poneki navijači, ili njima bliske sobe, osobno su sudjelovali u prihvatu izbjeglica i stranih maloljetnika bez pratnje u hrvatsko društvo, no i tu se potvrdilo, kao i u ranijim istraživanjima na temu integracije osoba pod međunarodnom zaštitom u hrvatsko društvo (usp. Jurković, 2021; 2018) da izbjeglice uglavnom ne žele ostati trajno živjeti u Hrvatskoj:

Čula sam za dvojicu dječaka (izbjeglica op. a.), jedan od 14 godina je potpuno posijedio (...) Centar za socijalnu skrb ih je uzeo, organizirao sve pravne i ostale poslove, organizirali su jednome čak i rođendan ... super i veselo, a oni su jedan dan samo pobjegli jer su išli kao stricu u Francusku ... A sve smo učinili... da ih prihvatimo... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Većina kazivača nema jasne stavove treba li prihvatiti imigrante, posebice izbjeglice. Isticali su pozitivne stavove i iskustva, ali i važnost zadržavanja regionalnih i lokalnih kulturnih identiteta:

E pa tu ja imam te, znači ovaj sukob moga kršćanstva i ono 'sve primati', ne znam, ja u crkvi često vidim naše koji su posvojili male crnčice i kao

razmišljam joj koliko naše djece ima u domovima, koja nisu posvojena, ali opet sam sretna da nam je doša neki mali crnčić... Moja jedna poznata ... je dvije male crnkinje (posvojila op. a.), predivno! One govore skroz (hrvatski op. a.), pa predivno... Znam za dvoje djece di im je tata Maasai. I oni u nošnjama crni normalno govore *lipo*, *mliko* (smijeh). To je meni bilo toliko prekrasno... Ali ono kako ja volim taj identitet i kulture (...) ja volim taj identitet. Recimo, ja strašno volim Zagreb i volim da je Zagreb Zagreb, a ne da mi je Zagreb recimo Dolac, baš volim volim te zatvorene mikro kulture... Zbog toga mi globalizacija malo smeta (...) Čini mi se da je svugdje sve isto nekako, na neki način isto. (ibid.)

Četiri navijača naglasila su da izbjeglice (iz Afganistana, Sirije, iz Afrike) ne bi niti mogle živjeti u njihovim malim mjestima, čak niti Makarskoj zbog visokih cijena najma i kupovine nekretnina: „Makarska je jako skup grad, elitiziran grad, kuće ne mogu kupiti ni domaći..., a opet nije neko središte da mogu biti bilo gdje, da ih neka ustanova primi... Nisam ih ni vidio uopće... izbjeglice...” (m, r. 1991., Makarska, sss).

Dolazak izbjeglica iz Ukrajine u Dalmaciju događao se svega nekoliko mjeseci prije završetka ovoga istraživanja, u ljeto 2022. godine. Istraživanje pokazuje da su izbjeglice iz Ukrajine u ova mjesta došli kao sezonski radnici i da su dobro primljeni u svim mjestima u kojima sam istraživala (Splitu, Makarskoj, Pelješcu, Dubrovniku). Većinom su to bile žene, koje su neovisno od obrazovanja, radile u turizmu kao sobarice ili pomoćne radnice u kuhinji. Smještaj su im, kao i drugim radnicima osigurali poslodavci. Kroz otvorene intervjuve, i druge neformalne razgovore, stekla sam dojam da su navijači protiv Rusije zbog sljedećih razloga: „Rusi su uvijek bili dobri sa Srbima” (više kazivača), i zato što Ukrajince smatraju katolicima⁹¹ i kulturološki puno bliže Hrvatima. Bio je i pokojni navijački komentar da su „Ukrajinke zgodne i samo neka dođu.” No s druge strane, jedna navijačica je komentirala stavove ljudi koji je okružuju, koji su protiv naseljavanja:

I sad je tu kao problem, ljudi generalno nisu za useljavanje njih jer kao šta će oni nama ... ljudi u mom okruženju. Ne nužno mojih prijatelja, nego ljudi na poslu... kad čujan priču oko ... šta će nama ko, ali s druge strane... Znači ljudi odlaze jer je rat i mislin pogotovo da su oni nama baš nekako bliski šta se tiče jezika i same te kulture da ono, ne znan, daj in kuću u Lici, nek' rade, nek' žive. Daj in tako negdi – kužiš? Nek' se popravi malo ta demografska slika i pogotovo šta se tiče tih nenaseljenih područja, odnosno tih područja odakle ljudi biže: Slavonija, Lika, znači tamo više niko ne živi. Jer mislin da bi se to moglo na taj način popraviti, al' s druge strane isto mislin da bi se i našim ljudima to trebalo omogućiti kao – bilo je... ne znan jel' to još postoji s ljudima koji imaju puno dice, da njima država poklanja kuću i zemlju u Lici,

⁹¹ Ukrajinci su većinom pravoslavci, a oni koji su katolici su grkokatolici. O religiji Ukrajinaca iz ranijih migracijskih valova u Republici Hrvatskoj vidi: Paščenko, 2020; Graljuk, 2010.

samo da tamo presele. Da se malo to područje širi i razvija. (...) mislin ipak da ni ti ljudi se na kraju neće usrećit ode. (ž, r. 1996., Split, vss)

Ovo, kao i nekolicina drugih kazivanja, pokazuje da sudionici istraživanja iz redova navijača nemaju ništa protiv da se izbjeglice nasele na hrvatska depopulirana područja. Dio visokoobrazovanih kazivača isticalo je da treba voditi računa i u planskom unutarnjem raseljavanju hrvatskih građana. Većina kazivača napomenula je da šire društvo ima različitu percepciju o različitim izbjeglicama, kao što najbolje očitava navod: „Samo šta nažalost mi tu imamo problem di su Sirijci šporki, smrde i ne peru se (...) Karikiran sad, ono: ‘To su doli Cigani, muslimani, ovakvi, onakvi, a Ukrajinci – oni su plavi, bijeli, oni su naši’.“ (ž, r. 1996., Split, vss). Navijači smatraju da su ovakvi stavovi i predrasude rezultat medijskog, a zatim i općenito javnog diskursa prema izbjeglicama, s jedne strane pozitivni prema izbjeglicama iz Ukrajine a s druge negativni prema svim drugim izbjeglicama, i to većini smeta:

Ono šta mi ... smeta... različit pristup ljudima... koji su iz Sirije bili na našoj ruti i ove priče sada s Ukrajinom, jel'? Jedno je *welcome*, jedno je *unwelcome*... I ono kad ... svak u nevolji je tvoj. E. Tu... postoje različite neke stvari (...) Tu je strah od druge kulture, vjere ... puno jači dio neko sad s Ukrajinom, je li. To je razlog. Nismo blesavi. Ali ovaj, mora postojat ... tu jedna otvorenost i širina i protok, jasan protok informacija. I mi zapravo bez toga ne možeš ni odgajat ljude da prihvaćaju, neke nove generacije. Ako ne daš dovoljno informaciji, ako medijski prostor zasipaš dezinformacijama ili: ‘Oni dolaze, neki mladi naoružani, u punoj snazi, nije osta branit Siriju, nego ode prolazi’ (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Dio kazivača svjestan je postojanja dvostrukih vrijednosti u javnom diskursu, ali ističu da ni sami ne znaju bi li jednako prihvatili sve izbjeglice, kao što opisuje razmišljanje:

Ne znan, ne znan, ovo je baš neko... Baš se osjećan da je unaprid gotov čin (smije se) jer tipa fascinantno mi je kako su sad svi lipo ljudski, kako je meni isto prirodno da mi dolaze sad Ukrajinci, – ka ljudi su u ratu, brate, neka dođu. Dat ćemo in šta triba, napravit ćemo šta triba. Tu su, naši su. A onda u drugu ruku, kad je bilo ono s onin svin izbjeglicama doli, šta su dolazili iz Sirije i to, kol'ko god mi je to bilo žaj, to mi je nekako predaleko i nekako nisan osjećala neko ekstremno – da ti moran bit iskrena – povjerenje da bi sad baš oni... tako širokogrudno primila k'o evo sad Ukrajince. Ne znan ... (ž, r. 1991., Split, vss)

Troje, također visokoobrazovanih navijača, smatra da Hrvatska, kao i druge europske države prihvaćanjem bijelih Ukrajinaca žele ublažiti negativne demografske trendove i potrebu za radnom snagom:⁹²

⁹² O ratu u Ukrajini i njegovom potencijalnom demografskom odrazu na Republiku Hrvatsku (usp. Živić & Komušanac, 2024).

Uviđam ono tu sad situaciju gdje Ukrajince koji su ono bijeli kršćani i smatramo ih dobrim radnicima i obrazovanima pa sad njih ono puštamo i jako smo dobri, ali opet ono u pozadini je ono, znaš ono, puštamo ih pa sad očekujemo sad će se oni tu naselit pa će oni tu riješit naše probleme. Znaš ono, naselit će se po depopuliranoj Slavoniji i onda će oni tamo ostati, a ove druge batinamo na granicama... opet ono teško mi je tu sad zauzet taj stav, jel', da Hrvatska treba otvorit granice ... jer to nije problem samo Hrvatske, nego je problem cijele Europe. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Isti navijač načelno bi prihvatio izbjeglice, no, kao i četvero drugih navijača, svjestan je problema njihova prihvata:

S jedne strane jesam ono da ljudima treba pomoći i imat ono nekakve empatije zašto oni dolaze iz Afrike ili Bliskog istoka ovdje, ali opet s druge strane sam ono i svjestan koliki bi to opet bio i problem i koliki bi to bio izazov da se to stvarno otvore vrata i sad svi ti milijuni mogu doći u Europu. I šta bi opet sa svim tim ljudima koji dođu tu? (ibid.)

Dvojica navijača, studenta, smatraju da Hrvatska nema što ponuditi niti izbjeglicama, a kamoli ekonomskim migrantima jer i sami nakon završetka studija planiraju iseliti iz Hrvatske. Pored toga smatraju da lokalno stanovništvo ne bi prihvatilo, kao što pokazuje citat:

Neman problem s tin, dapače... da imamo di smistit, da imamo dat posla, da imamo osigurat neki standard tin migrantima koji je bolji nego odakle su došli... Definitivno. Zašto ne pomoć nekome ko je u nevolji? ... Ali jednostavno smatran da nismo država koja je u toj mogućnosti. I da je to kriva... samo država kriva. I cila hijerarhija države. (...) Mislin da bi više problema imali oni jer je Hrvatska zapravo takva sredina, koja to ne prihvaća. I mislin da bi zapravo onda njima u tom slučaju, kužiš, bilo lošije i gore. Jer ne bi bili prihvaćeni od strane društva u kojeg ulaze. (m, r. 1998., Split, student)

Pet navijača tijekom intervjua, žalilo se i prenosilo stavove njihovih sumješтана na uvjete života i rada u Hrvatskoj. Smatraju da malo tko želi doći živjeti u Hrvatsku. Ekonomski imigranti koji dolaze, prema njihovu saznanju, ostaju kratko, veliki postotak sezonskih radnika ne želi doći na drugu sezonu, te poslodavci svake godine moraju tražiti nove radnike. Smatraju da i izbjeglice žele pronaći utočište u razvijenim i inkuzivnijim državama:

Ko želi živit u Hrvatskoj? Koji je to imigrant doša u – eventualno doć će ti neko iz Bosne ili Šiptari ili s Kosova. Niko drugi neće . Ko će doć u Hrvatsku vamo? Svi vataju Švedsku. (...) Nisan primijetija da ni te izbjeglice žele previše – zato šta oni žele proć kroz Hrvatsku. Ja nisan čuja da iko želi ostat u Hrvatskoj. (m, r. 1975., Split, sss)

3.5.4. Doseljenici i suvremeni sezonski radnici

Nakon raspada Jugoslavije, tijekom i nakon Domovinskog rata (prema kazivačima od unazad nekoliko pa do desetak godina) Srbi su u jako malom broju dolazili na jadransku obalu. Najviše su dolazili oni koji tu imaju vlastite kuće za odmor. U tim prilikama bilo je pojedinačnih incidenata, uglavnom oštećenja automobila i verbalnih napada no prema navijačima posljednjih godina situacija se vidno promijenila. Navijači su navodili pozitivna iskustva sa sezonskim radnicima iz Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine i drugih bivših jugoslavenskih republika:

Nema nikakvih izgreda da ti mogu nabrojati... Konstantno neke izgrede, netko napao njih ili da ih je vrijeđao... ali nitko nikad ništa... A pun je grad tih ljudi, oni svi rade u usluzi... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Jedna kazivačica posebno je istaknula konobara iz Srbije u Splitu, njegovo poznavanje proizvoda, što je lokalnim ljudima bitno, kao i način komunikacije:

Na primjer prošle godine sam imala super iskustvo s jednim malim iz Srbije, ono super onako. Isto je malo prihvatio taj 'mot', ono (...) Diiivan je! Znači to mi se sviđelo, da on uopće nije mijenjao govor ... da je on govorio srpski, ali način taj komunikacije. Ja sam rekla: 'Molim vas ako imate šlag?' jer svi piju samo šlag Ledo, kava sa šlagom Ledo. Kaže on: 'Ledo, Ledo, ne brinite se, neću Vas...', onako ti neki sitni detalji identitetski, e to mi je bilo super. Točno se vidi da nije nametljiv u oponašanju, nego je prihvatio taj način života. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Tijekom istraživanja razdoblja bilo je nekoliko incidenata kada je Torcida napala sezonske radnike srpske nacionalnosti, o čemu su izvještavali mediji, npr. prenoseći iskaz jednog od napadnutih:

Na Braču se u subotu igrao Torcida kup i mi smo na putu kući prošli pored pekare kojoj su u blizine prostorije Torcide u Supetru. Ova dva momka koja su bila s nama u društvu su iz Vukovara, ali su srpske nacionalnosti, i vjerojatno su ih napadači čuli kako pričaju. A kad su nas ... zaskočili, samo su vikali: 'Tko je od vas Srbin' i 'Ubij Srbina'. Cipelarili su nas sigurno deset minuta dok nije naletio taksist koji nas je spasio. Nije to bila domaća ekipa, iako sam prepoznao jednog s Brača.⁹³

Isti mediji izvještavaju da se ovakvi izgredi osuđuju pa se tako navodi komentar gradonačelnice: „Supetar je oduvijek bio tolerantan i otvoren grad i da je tješi da nitko od napadača nije bio iz Supetra.“ Zbog svega što se dogodilo objavila je

⁹³ Usp. <https://www.slobodnaevropa.org/a/29990767.html> (10. 6. 2019.).

odluku da povlači donaciju „Torcida kupu“ (ibid.), a kao razlog je navedeno: „Grad Supetar ne može poticati sportska događanja čiji sudionici ili posjetitelji iskazuju mržnju. Našem Supetraninu i svima ostalima koji su pogođeni ovim napadom želim što brzi oporavak, a apeliram na institucije da najstrože kazne počinitelje bez imalo milosti“. (ibid.)

Budući da su ovakva događanja bila medijski popraćena i komentirana među lokalnim stanovništvom, tijekom intervjua pitala sam navijače što misle o njima. Većina ih je osuđivala uz komentare da su sigurno navijači bili pijani i/ili *napušeni* (pod utjecajem marihuane), a oni koji su opravdavali navijače komentirali su da su ih sigurno izazivali. Navijači su navodili konkretne primjere „izazivanja“ Srba, koji su također bili navijači ili imali na sebi vidljive markere identiteta srpskih klubova. Tijekom istraživanja, i u medijima, u otvorenim razgovorima, te intervjuiima, najviše su se isticala tri slučaja, koja je najbolje opisao isti navijač:

Srbe koji budu, su glupi ono... šetaju sa vidljivim tetovažama ono... Mislin nije mi krivo, ne želin da ga ubiju! Dvi pleske (pljuske op. a.) mu neće škodit. Možda zvuči ružno. Bija san ja svjedok ... na plaži... vidiš oni imaju šugaman (ručnik op. a) na Zvezdu. Ja san odma zna da to neće na dobro ono. I nije prošlo dvaes minuti, pojavila se dva na motoru: 'Daj.' Nisu ih niti tukli, niti išta, samo aj: 'Daj šugaman'. I ovi ništa, još se otima s njima. I onda ga je ovi probija nogon, mislin u nogu, nije ga u glavu... I uzeo mu to i otišli su ća. Nisu ih takli ono! Samo su in uzeli onaj... Ha ne moš mislin! Ono, di ti je pamet je*ote? (...) Jedan je šeta gol do pasa i na leđima 'Delije Sever'. Najružnija tetovaža, ali ono, šetaš gol do pasa usrid bila dana po Baćama, a na leđima imaš tetovažu 'Delije Sever'... Kaže 'Bio sam, malo sam se', kako je reka, 'opustio'. (nasmije se) Ka, nema veze. Šta je najluđe od svega, većina njih to shvaća. Posli, ono... Ma ja mislin da oni isto žele ka malo, znaš: 'Ja šeta po Splitu...' Ka ako prođe, prođe. Ne, ne virujen ja njima ništa (...) Da imaju posli priču: 'Ja šeta, priko cilog Splita šeta s tetovažon i niko mi ne smi ništa'. Ma to ti je sto posto. (m, r. 1975., Split, sss)

Treći napad bio je na vaterpoliste Crvene zvezde koji su na splitskoj rivi u kafiću sjedili obučeni u klupske trenirke. U Split su došli igrati utakmicu s vaterpolistima splitskog Mornara (Marić Banje, 2019):

Oni došli u tutama (trenirkama, op. a.) i dresovima od Zvezde, na Rivu sili u kafić i pazi, napalo ih je. Pa normalno da će te napast, je*o te bog! Da ja iman malo više energije, i ja bi te napa... ne želin in da ih ono onespoboe, al?... Šta će mu bit od- letva priko leđa, neće mu ništa bit ono. Oni je malo zapliva (skočio, pobjegao u more, op. a.). Oni šta je vika: 'Ja san Crnogorac!' Ka 'Nemoj'. (smije se) 'Aee, i ka? Ti si Crnogorac. Pa šta? Koga boli ku*ac?' (...) To se jednostavno ne radi. Ja da iden u Beograd i da me neko vidi u Hajdukovon dresu i da me istuče pa ja bi sam sebi reka da san budala. Šta ću ja ić posli plakat ljudima? Bu-hu-hu, istuklo me. I onda... bija jedan šta su ga

u Dubrovniku! ... zaskočili – on je bija nekakav sezonski radnik ili neka pi*ka materina. Ima je tetovažu Delije na ruci. I samo su mu rekli imaš 24 sata, ono, da se pokupiš iz Dubrovnika. I onda, naravno, ko će? Index (portal) ga je odma naša, a kaže: 'A to bi i ja njima napravija'. (smijeh) 'To je normalno', govori. (m, r. 1975., Split, sss)

Svi navijači se slažu da se sankcionira namjerna provokacija kada drugi navijači pokazuju markere identiteta, suparničkih, u ovom slučaju srpskih klubova. Jedan navijač je kazao da: „Ako je bija u dresu Crvene zvezde, okej ako si ti sad tu napa ga, reci mu ono: 'Pokrij ga, sakrij ga' i to je to”. (m, r. 1995., Split, vss) Na potpitanje misli li da je legitimno osobi priči i reći da ne može biti odjevena na određeni način, odgovorio je: „Pa mis' da nije legitimno po nekin... Ka ako gledan k'o nenavijač, nije legitimno. Ako gledan k'o navijač, ka... Je.” (smijeh)

Većina kazivača isticala je da primjećuju da se posljednjih godina lakše prihvaćaju migranti sezonski radnici iz bivših jugoslavenskih republika, a da su „problem“ novi migranti, iz udaljenijih azijskih država:

Sad vidim da je rašireno kao Srbi su slični nama, oni su veseli i tako... A sad već ide ono hejt na druge (smijeh) (...) sad idu Indijci, Nepalci, Filipinci. Onda Filipinci su dobri jer su katolici (smijeh) (...) To me zadnjih par dana puno muči, ta radna snaga i ... sad dolaze i iz Tajlanda i Filipina i ... Indijci, Nepalci, da, baš ih vidim puno ... Meni ne smeta, iako bolji odnos imam s ovim konobarima koji su domaći, onda je i drugačiji razgovor. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss).

Istraživanje pokazuje da navijači, i ostali mještani, dobro prihvaćaju sezonske radnike iz Azije. Jedan od odgovora kako su prihvatili Nepalce je: „Pa lijepo, normalno. Nikakvih rasizama, čak su svi jako dragi. Onako su niski, bezopasni i samo se smiju i to jest problem“ (smijeh) (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Na prostoru Splita i Dubrovnika u brojnim turističkim objektima, vidljivo je sve više zaposlenika iz Filipina i s Tajlanda, što se često komentiralo u lokalnim pričavanjima, uz objašnjenje da kako će stranci ponuditi gostu „naša” vina i *spizu* kad ništa o tome ne znaju. Lokalni mještani, ali i gosti, žalili su se da su potpuno nezainteresirani da makar ponešto nauče hrvatski jezik, a da se niti engleskim ne služe baš najbolje. Na primjer, na Pelješcu, vinogradarskom kraju, pokazuju potpuno nepoznavanje ponude domaćih vina. Isticali su da nije problem što je riječ o strancima, već da ih smeta niska razina usluge i što ne znaju obavljati posao koji rade. Istraživanje pokazuje da se osim etničke pripadnosti gledaju, boja kože i vjeroispovijest iako je većina navijača svjesna i naglašava da: „Stvarno nema tko raditi!” Većina sugovornika davala je kratke odgovore i kao da su „glasno razmišljali“: „Ok ono, treba ti netko da radi, a onda kako sada tu naći...” (m, r. 1993., Split, sss) do „Da, to je suludo. Kad pola Hrvatske radi u Njemačkoj, u Italiji, mislim mlada smo

demokracija i ta sloboda tržišta pa moramo to naučiti...” (m, r. 1987., Dubrovnik, sss). No, dok s jedne strane navijači koji su ujedno i poslodavci objašnjavaju da teško pronalaze kvalificirane radnike, s druge strane navijači koji su radnici u turizmu komentiraju loše uvjete rada, posebice za njihove kolege sezonske radnike. Zabilježila sam da nerijetko usred sezone daju otkaz, odnosno samo odu.

Brojni građevinski radnici, kako ih domaći zovu *bauštelcima* i *Bosancima*, desetljećima su dolazili iz Bosne i Hercegovine. Pored njih posljednjih godina dolaze Albanci, ne samo s Kosova i Makedonije već i iz Albanije. Posljednju godinu istraživanja kao građevinski radnici angažiraju se i Ukrajinci te Filipinci. Jedan navijač, koji je radio s Albancima, naveo je doba kolegijalna iskustva, ali je etiketirao poslodavce kao krivce za nedostatak hrvatskih radnika na tržištu rada:

Ja san upozna i Albance šta su na cilo gradilište došli jel toj firmi bilo je, oni su bili dostupni, bili su jeftiniji nego naši radnici i došli su radit... ne držin ja ništa protiv tih radnika. Meni je, gore su napravili ti poslodavci. Pa normalno mi je, mislin *normalno*... Isto bi bilo normalnije da u hrvatskoj državi te poslove rade Hrvati, a ne... Sad se opet poteže pitanje kapitalizma i svega. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Manji dio navijača kazao je da bi oni primili sve, da treba pomoći ljudima, da posla ima, ali i ukazao na veliku politizaciju suvremenih migranata, posebice izbjeglica:

Zašto ne bi primi– pa ja bi sve primija, šta. Primiš, sine, pa šta, pa moraš ljudima ono pomoć, razumiš. To šta ovi debili te ljude koriste u svoje političke svrhe, to je ono drugi par postola. Al opet smo mi svi u manjini jel znaš di živimo, ono (...) moramo mi još u glavama sazorit ono još jednu pedes godina. (m, r. 1979., Split, sss)

Polovica intervjuiranih navijača smatra da medijski i javni diskurs širi negativnu sliku o Dalmatincima, posebice Splićanima:

Dosta ka o nama se priča k'o da smo neki ono rasisti i takve stvari, al' opet mislin ka da je ono i Split i Dalmacija ono dosta lako ako je čovik normalan, ka dosta je lako ga prihvatit. Prihvate ih ljudi. (m, r. 1995., Split, vss)

3.6. Stavovi navijača o tome koje imigrante bi Hrvatska trebala primiti

U ovom dijelu analiziraju se stavovi navijača o tome koje imigrante bi Hrvatska trebala primiti, te dosadašnja integracija imigranata u Dalmaciji, a propituje se i kako navijači vide poželjan model integracije. Cjelina završava analizom odgovora na pitanje može li nogomet i kako doprinijeti integraciji imigranata.

Stavovi navijača, sudionika istraživanja o tome koje imigrante bi Hrvatska trebala primiti i zašto su različiti. Nekolicina nema mišljenje, no smatraju da je ipak: „Bolje da dolaze, nego da nema nikoga.“ (više kazivača, Makarska, Sinj, Pelješac). Navijači koji smatraju da treba poticati naseljavanje, referirali su se na dalmatinsko iseljništvo, svoje bliže rođake, te u migrantima vide potencijal razvoja lokalne sredine:

Mislin da bi trebalo poticati naseljavanja općenito (...) ljudi su ljudi (...) Naši su išli, ono, evo iz Podgore su išli na Novi Zeland. Meni je ujak ono u Australiji. Pa šta njih nije tamo trebalo pustit da rade, ka, šta ih je trebalo vratit doma ka? Razumiš. Ja mis da je to okej, ono, da triba, ono, pružit svima šansu neku ka. Da žive. Da bi bilo još bolje... za ekonomiju i za... kompletno cilu situaciju, razumiš, regije di bilo ko dolazi živit jer mogu samo oplemenit, razumiš. Ne može to bit ništa loše ka. (m, r. 1979., Split, sss)

Drugi su isticali da je Hrvatska članica Europske unije da i mi moramo privlačiti imigrante, posebice stručnjake:

Pa mislim, kako je u Europskoj uniji, mislim da nema razloga da bi bija protiv – protiv, dapače ... ako neko želi živit u Hrvatskoj i dobro se osjeća o' de, zašto ne ono? ... Mislin da posla ima dovoljno za svih ono. Ko oće radit u nekon svom području. Pogotovo ako taj stranac je neki ono stručnjak... dapače ono. To bi trebalo podupirat, a ne ono osuđivat. (m, r. 1995., Split, vss)

U manjim mjestima, ali i u jezgrama starih gradova, poput Dubrovnika, Trogira, Šibenika, pa i Splita, koje su posebno privlačne, navijači zamjećuju da atraktivne nekretnine sve više kupuju stranci. U nedostatku novca za održavanje tih nekretnina, domaći ih prodaju, i sele u četvrti koje su im pristupačnije. Dva navijača smatraju da država treba regulirati tržište nekretnina, a ako ih već kupuju bogati stranci, da ih lokalna zajednica treba integrirati te potaknuti da financijski i ljudski kapital ulože u razvoj mjesta, što pokazuje citat:

Ka ono ugroza ima i da dosta ... Rusa i takvih bogatih ono Poljaka, Čeha, kupuju kuće po obali i to. Mis' da to ono nije problem njihov, nego problem više države ... Pa nemoš ti osuđivat nekog Rusa koji ima novaca i kojemu se svidilo ode... može on kupit kuću, ali nek' se to regulira, u kojem području i jel' može kupit pet kuća jednih do druge, jel' može kupit cilo naselje (...) Mislin da je to isto ono ka način na koji ćeš to, ublažit te posljedice, posljedice useljavanja drugih ljudi, da ih uključiš u zajednice. Naprimjer tako da Rus koji kupi kuću ode se ne druži samo s Rusima, nego da se uključi u lokalnu zajednicu i da ga se... ne znan... i njega pita za neke odluke ... Pogotovo ako ono dođu s masu novaca, vjerojatno mogu uložiti i u napredak tog grada, sela, otoka, ne znan šta. (m, r. 1995., Split, vss)

Jedna sugovornica smatra da doseljavanje stranaca može doprinijeti kulturnoj raznolikosti i tako približiti Split svjetskim metropolama, ali istodobno smatra da

stranci trebaju poštivati sredinu u koju su došli, što je na tragu multikulturalnog modela integracijskog procesa:

Možemo ... postat kozmopolitskiji ... Mislin da je to Splitu važno. Ja vidin koliko mladih ljudi govori ode strane jezike, koliko konobari su uslužni... sve te dimenzije su donile i neku promjenu u našoj kulturi... Donesu nešto svoje... naša dica uče da negdi postoji neki drugi jezik, neka druga kultura, neka druga vjera, neki drugi mladi ljudi koji izgledaju fizički nekako drugačije od nas... Sve su to... neki benefiti. Ja to gledan ono... užasno san liberalna za te neke relacije pa mi je onda to sve dobro. Ali volin i da poštuju! Kad dođu da poštuju ovo i neke stvari koje su naše i tradicionalne ... (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Sedam navijača smatra da im nekvalificirani radnici neće oteti posao, budući da ga oni ionako ne žele raditi:

Ja neman nikakvih problema... ti šta su došli radit, ono, sigurno nisu meni oteli posal... Znaš kako kaže pjesma? 'Kupin smeće jer to Švabo neće!' (nas-mije se jako) (...) I šta san čuja milijun puta. (smijeh) Ako ti je taj koji je doša iz druge zemlje, ne zna jezik i ako ti je on ukra posal, onda se stvarno moraš zamislit ono! (smijeh) Ko ti je ukra posal ono? Neki Youssef koji je cili život ono gonija deve na ispašu i sad je on doša ode i šta? Zaposlija se ko kirurg? Gluposti! (...) A ima posla ko oće radit. Znaš kako se kaže. Uvik ima posla. Uvik mogu radit u škveru umisto Bugara i Rumunja i šta sve radi u škveru. (m, r. 1975., Split, sss)

Većina intervjuiranih navijača načelno nema ništa protiv da se u lokalnu zajednicu naseli manji broj ljudi, no smetalo bi im kada bi doselilo „puno“ imigranata:

Ma ne bi mi smetalo... Ka ono, opet, ne bi volija u ulici da mi živi 50 Afganistanaca. (povisi malo glas, op. a.) Kaa, nije mi to to, ono. Šta će mi to? Neman ja ništa protiv ljudi, al ajte u Njemačku. (smije se) Mislin, jel to rasi-zam? Valjda je, al ne veliki ono. Šta ja znan? Ne znan ja to procijenit. Mis', ne kažen da bi mi smetali nešto, da bi ja sad kupija pušku ili nešto, al' opet ono, draže mi je vidit čovika koji je isti ka i ja. Šta ja znan?... dva ti ne bi smetala, a pet bi ti smetalo. Ono, di je granica? Šta ja znan. (...) Ja iman u kvartu, mala je crna. Mala je crna k'o da je iz Ugande. A mater joj je bjelkinja. Je*iga, bili i crni geni su (...) I onda je meni komično... smišno vidit nju jednu. Sad da je njih pedeset, ko zna bi li mi bilo isto tako simpatično. Mislin dite je, pa te boli ku*ac da je cili razred dice! Ko će protiv dice, ne's s*at protiv dice. (m, r. 1975., Split, sss)

Stariji navijači isticali su da se percepcija prema Drugima ipak mijenja, da se domicilno stanovništvo zbog turizma naviklo na različitosti. Pored ranijeg spomena percepcije crnaca, tj. crnih nogometaša kao „đavla“, još tri navijača kazala su da se i za crnce turiste i općenito crnce, govorilo da su „đavli“:

Ma nisan ja primijetija u nas da ljudi baš nešto ganjaju crnce i na kraju krajeva i turizam ti je dovea svašta, sve živo, svašta prolazi po gradu (smijeh). Tako da je čovik naš već počea i vidat razno razne i rase i narode i nije mu to više toliko strano. Ne smatra se više, nije više đava! (smijeh) Znaš ono, proša crnac ispri kuće – đava! (smijeh) (m, r. 1975., Split, sss)

Četvero sugovornika, smatra da je u Hrvatskoj i Dalmaciji dobro visokoobrazovanim migrantima, uglavnom bijelcima, koji ovdje žive, a rade virtualno u inozemstvu, odnosno digitalnim nomadima. Smatraju da bi njihov dolazak trebalo poticati jer Dalmacija pruža dobru kvalitetu života, a oni bi svojim visokim prihodima i kulturnim raznolikostima doprinosili razvoju obale i posebno otoka. Pojedini navijači isticali su i tu razlike, etničke (stereotipne) karakteristike, odnosno koga ne bi primili. Većina je protiv Amerikanaca, Engleza, troje je i protiv Francuza, jedan protiv Španjolaca:

Ne družin se ja. Ne da se meni pričat na engleski. Naprimjer, meni sestra ne može na oči vidit Australce... zato šta su divlji, pijani, govori: 'Stoka'. Ne može niko živit od njih. A to nije rasizam. Oni su bijelci. (...) Govori da su baš užasni. To je nemoguće. A onda opet i Amerikanci su naporni. Oni se oće družit sa svakin, pričat sa svakin pa mi to isto ide na živce. Najdraži su mi ovi šta gledaju svoja posla, bogat'. Pričaju sami sa sobom. (m, r. 1975., Split, sss)

Veći dio navijača mišljenja je da Republika Hrvatska treba uložiti veće napore u zaustavljanje iseljeničkog vala koji je započeo ulaskom Hrvatske u Europsku uniju te privlačenje povratka hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka:

Mislin da bi za početak trebala poticat neiseljavanje iz države. A useljavanje bi svakako pomoglo, vjerojatno i da se vrate određeni ljudi. (ž, r. 1991., Split, vss)

Ja bi najrađe da mi dovedemo te naše povratnike iz Južne Amerike. Znači nekako ipak vidim da mi je stalo da budu kao 'naši', kao naš taj genetski, kao da su nam bliži, iako šta to znači koliko su se oni promiješali... Ja jesam za prihvaćanje – da, ali ja bi isto uvijek neki omjer. Volila bi da ostane kakav neki narod je. E sad ne znam jesam li to glupo rekla. Volim da društvo bude prepoznatljivo, kad dođem u Hercegovinu, da vidim da su Hercegovci, kad dođem u Međimurje, da su Međimurci... Tako bi volila svakako prihvatiti... Ne bi da se zamijeni potpuno stanovništvo... Ali svakako im dat priliku, da rade, da se školuju, zaposle. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Iako kazivače nisam ovo planirala pitati, nekoliko navijača kazalo je da u malim mjestima, posebice u zaleđu Splita pojedini mještani „paze” i biraju kome će prodati zemlju, odnosno tko će im postati susjed. Brojna atraktivna građevinska zemljišta i nekretnine prodane su strancima, u malim mjestima posebno su isticali nove doseljenike iz Bosne i Hercegovine koji prema nekim kazivačima uvelike „mijenjaju“ dalmatinski mentalitet. Četvero kazivača istaknulo je da se u nekim

stariosjedilačkim obiteljima mladi odgajaju da izbjegavaju prodati zemlju Srbima i muslimanima.

3.6.1. Integracija imigranata u Dalmaciji, poželjan model integracije - stavovi navijača

Na prostoru Dalmacije osim Hrvata žive i pripadnici drugih etničkih i religijskih zajednica. Budući da detaljna analiza njihove integracije nije tema ovoga rada, zanimalo me je koga su navijači prepoznali kao Druge i što su rekli o njihovoj integraciji. Dosta kazivača iz manjih dalmatinskih mjesta navodili su primjere Albanaca. Albanci na jadranskoj obali i otocima godinama rade kao sezonski migranti u radnjama kojima su vlasnici (zlatarnicama, pekarama, slastičarnicama), odnosno bave se etničkim poduzetništvom. Dio njih, raspadom Jugoslavije, prekinuo je desetljetne sezonske migracije i ovdje se trajno naselio. Navijači su isticali razne prakse integracije i getoizacije albanskog stanovništva:

Oni ... svoju zajednicu getoiziraju, ali ima ih puno koji su izašli pa su se i oženili Makarankama i Makaranima puno, desetak – petnaest postoji tu, prije 30, 40, 50 godina (su doselili, op. a.)... i to je ta priča što zna smetati većini puka... Klasična priča – došao si tu, iskoristio si naš grad, a nećeš se prilagoditi. Ali... oni ne ulaze u društvo tek tako. Ovih 10 – 15 je ušlo i tako, ali u dubinu društva oni ne ulaze (...) muslimani i katolici ima i jednih i drugih, nije neka razlika, bar ne u našim očima... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss).

Zanimljivo je da, iako Albanaca vlasnika istih radnji i/ili njihovih zaposlenika, ima i u drugim većim gradovima (npr. Splitu i Dubrovniku), navijači iz tih gradova nisu ih spominjali, dapače smatrali su da su „oni tu već odavno”. Dubrovčani su kao problem naveli suvremene bogate strance, bez preciziranja etničkog i religijskog identiteta, uz naglašavanje „ima ih odasvud, od Amerike, Irske do Rusije” (m, r. 1978., Dubrovnik, sss). Građa pokazuje da Dubrovčani Druge percipiraju platežnom moći, budući da oni kupuju nekretnine na Stradunu i u starom gradu, koriste ih samo sezonski i grad zbog toga „umire” i mijenja identitet, kako su objasnili: „Sve manje je domaćih gospara i naših ljudi.” (ibid.) Također su naglašavali da se zbog bogatih stranaca mijenja ponuda, npr. čak i voća i povrća na tržnici, cijene svega „rastu u nebo” i da su im prostori koje su oni nekada koristili i sadržaje koje su konzumirali, sada financijski nedostupni.

Većina intervjuiranih navijača i navijačica smatra da bi se doseljenici trebali prilagoditi, odnosno asimilirati, ali i da im domaće stanovništvo treba u tome pomoći:

Normalno da je svijet posta globalno selo i normalne su i seobe naroda i nestajanja naroda (...) Virujen da je to sve okej dok ko god se iseljava i dolazi negdi da poštuje ka– ne poštuje pravila te zemlje, nego dok je voljan, ono, poštovat tu kulturu, a i stopit svoja pravila kol'ko god je to moguće bez da...

ne znan, unese neki nemir (...) Mislin da ni neko posebno pridavanje pažnje ne pomaže da se tu neko regrutira na neki normalan način, jel'? Želiš da on bude jedan od jednakih, 'nači utoliko mu pomogneš da postane jedan od jednakih, jel'? (ž, r. 1991., Split, vss)

Navijači su svjesni da za integraciju treba biti što više kontakata između doseljenog i domaćeg stanovništva, odnosno društva prijema. Zanimljivo je da smatraju da i svi drugi narodi žele kontakte, osim Roma:

Ljudi se mrže dok se nešto ne dogodi pa se ka malo zblize pa onda vide: 'A vidiš, nisu oni tako loši' i to. (smije se) Kad se njih, njih se getoizira... Ka i crnce prije, sad se njih tako. Je*iga, lakše ih je držat na jednom mistu, daleko od ljudi, da ih niko ne gleda i onda će i njihova dica bit takva i ovo, jedini koji to žele, to su, ja mislin, Cigani ipak. Ja mislin da Cigani žele tako živit. Ja ne znan, ja njih ne poznan ono, al ja san uvjeren da je njima ... takva in je kultura... Al siguran san da crnci i ovi ne žele tako živit. I je*iga, odma su ti šanse za sve manje. Odma ti je pristup svemu onemogućen. Niti možeš u normalnog likara, niti ćeš ić u normalnu školu i onda šta ćeš? Šta će se samo (integrirati, op. a.), i onda će bit: 'Vidiš kakvi su', pi*ke materine. (m, r. 1975., Split, sss)

Da bi se istražilo kakav model integracije intervjuirani navijači smatraju prikladnim, kazivačima je postavljeno pitanje bi li se stranci trebali prilagoditi hrvatskom i dalmatinskom mentalitetu, i kako. Dio sugovornika smatra da je primarno naučiti jezik sredine u koju se doselilo:

A prilagodit... Bar ne previše odudarar. Je*iga, nemoš. Znaš ono šta se kaže. Nemoš pravit Afganistan u Njemačkoj. A oni to ipak rade. Mislin, znan da in je to jednostavnije jer niti ne znaju jezik i to... Nemoš živit u drugoj državi, a da ne znaš jezik ono. Tipa – nemoš ga naučit odma! Al' ono.. Neko živi po trideset godina u drugoj državi pa ne zna jezik. To mi je ono (...) Ako ne znaš jezik, kako ćeš napredovat? Kako ćeš išta postić? Ne moraš ti napredovat – sad ne'š ti mene! Šta san ja u životu napredova. Al moraš znat jezik, je*emu mater. Posli će bit ono: 'Švabe me ne vole', a čovik ne zna jezik ono. (m, r. 1975., Split, sss)

Druga sugovornica, koja živi u Zagrebu, na primjeru lokalnih doseljenika ističe da su razlike Mi – Oni vidljive i nakon desetljeća suživota, smatra da treba zadržati svoj govor, ali i prihvatiti lokalne prakse:

E to je ono što ja stalno mislim, jer mi ćemo uvijek znat da oni nisu 'Naši' pa nam malo ide na živce ako se previše prilagođavaju (smijeh) (...) Ne smiju se previše prilagoditi jer nije on to što 'Mi' jesmo (smijeh). Ali opet dapače... više su se poštivali oni koji su držali svoje, a nisu htjeli postat 'Mi'. To je bilo kao puno važnije. Pa evo jutros me zvao prijatelj da se posvađao s jednim koji

živi 60 godina u našem mjestu: 'Šta će on, Vlačetina jedna'. Ono, još uvijek postoje te razlike ko da smo neka mala sredina (...) Dalmatinci ...čuvaju svoj govor kad dođu u Zagreb po 30 godina. Dapače, još i potenciraju! (smijeh) To je taj identitet, ja mislim da mi jezik doživljavamo kao dio identiteta, tako uvik koji dođu moraju prihvatiti... Evo što je meni na primjer – Sad je (ime mjesta op. a.) jako turistički poznat, ali ona zvona zvone ujutro, pet sati i kao meni uvijek: 'Jao što će turisti reći, mi ovako zvonimo, slavimo ovo, ono...', ali to je dio našeg, mislim prihvatiti to naše zvonjenje, e ali nismo počeli sad to mijenjat. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Interakcije s Drugima, posebice imigrantima, najbolje su preko zajedničke hrane i glazbe. Navijači su predložili da imigranti besplatno dijele hranu: „Recimo da dođu Kinezi pa da rade svoje festivale i dale hranu mukte, to bi puno pomoglo. (smije se) To bi in bija pravi potez! (smije se).” (m, r. 1975., Split, sss)

Istraživanje pokazuje da većina navijača pod strancima i kulturološkim razlikama prvo pomisli na imigrante islamske vjeroispovijesti i vidljive markere njihova identiteta, posebice kod žena, kao što je vidljivo iz citata:

Meni bi bilo glupo ono sad, ne znan... al... neobično ka, razumiš, jel (...) da mi ovi ide, ono ... dimije ono, zamotani, razumiš, ka zašto ti to triba ka? Mislin... To je već pitanje ono vjere i svega ka, svaka čast. Mislin, ne'ani ništa protiv ka šta ti vjeruješ, ali ka glupo mi je. To ti ne triba ka, razumiš, šta. (m, r. 1979., Split, sss)

Budući da suvremene teorije o integraciji smatraju da je integracija dvosmjernan proces u kojem se moraju prilagođavati doseljenici i pripadnici društva domaćina, zanimalo me smatraju li navijači da bi se i oni/domaći/društvo prijema trebalo prilagoditi i kako:

Ja mislim da se mi isto moramo početi mijenjati. (...) da bi mi morali iskoristiti taj svoj identitet, ali prilagodit ga ovom 21. stoljeću i ovim novim mogućnostima jer puno stranaca se super prilagodi... Oni idu stalno i na fešte i tipa vidi ... kako ti doseljenici, pa rado mi to prihvatimo. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Sigurno bi trebali jer ipak je njima jako teško i puno teže. Evo sad je i Ukrajinaca puno, zaposlilo ih se i u školu djeca idu i sve... Zanimljivo je kako je s njima puno lakše. Praktički imamo ista gledanja na svijet i sasvim drugačije sa njima komuniciramo, puno je bliže, a toliko su daleko od nas. Puno je bliže i lakše njima, a i nama sa njima živjeti. U stvari oni kao da su isti mi, tako nekako. Ta razlika postoji definitivno u civilizaciji u odnosu na primjer na Albance ili bilo je dosta i Kineza prije jedno 10 godina i oni isto tako kao i Nepalci. Oni su zatvoreni svi... ne samo religija, nego jednostavno oni se i družu međusobno, ne žele se družiti sa domicil-

nima. Ne da ih domaći odbijaju, nego oni ne žele. To se vidi, to je istina baš... A Ukrajincima nije tako, oni čim su došli, odmah su se i zaposlili i u školu i sve i tu razlike nikakve nema. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Osim što smatraju da je svaki suživot kompromis, da se obje strane moraju prilagoditi, navijači su opisivali kako bi oni pomogli u integraciji, kao što pokazuje i ovaj primjer:

Pa sigurno da bi ono– pa sigurno da ćeš pomoć. Evo sad da ti dođe neki susid ono, ne znan... crnac iz Senegala, razumiš, i da ga svi tlače – prvi bi reka: 'Jeste vi kreteni? Pusti momka, razumiš, da živi.' Kuiš ono. Mislin, normalna stvar da bi mu pomoga, ono pokaza sve kako triba. Mislin, tribamo, ono, se prilagođavat svak svakome da bude ono... tu normalan život za svih. Znači sve je stvar, i u braku je stvar kompromisa, razumiš. (m, r. 1979., Split, sss)

Najviše navijača smatra da bi imigranti svoje religijske prakse trebali prakticirati unutar obitelji. Više navijača kazalo je da bi im smetalo da grade npr. džamije:

Kako ću se ja njima prilagoditi? Osin da se ponašan prema njima ko da je ljudsko biće, ono. Ne znan šta ja njemu mogu napraviti... Mislin neću ja sad sigurno rušit crkve i zvonike. (smijeh) Mislin znan da to niko ni ne traži. Ha opet glupo mi je recimo u Splitu da neko ide radit džamiju (...) Ma kakvi! U Splitu džamija. Kome? Zašto? Ma Bože sačuvaj! Na kraju krajeva stvar je kulture. Šta ću ja gledat one njihove šta bi ovi, (smijeh) oprost, rekli 'rakete'. (smijeh) Oni to zovu 'rakete' (misli na minaret kraj džamije, op. a). (...) Kad mi je ovaj jedan se javija neki dan s broda i govori: 'Slika iz Casablanca'. ... I sad kaže: 'Vidi je su je nas*ali.' (misli na minaret i džamiju, op. a.) A ja kažen: 'Zato smo mi svetog Duju stavili na brdo, da ga niko ne vidi.' (smijeh) Pa normalno da će ga stavit, to in je najvažnije, je*ate! To je njihovo. Šta će stavit? Znaš ono, samo da bi se ti odobrovoljio. (ruga se) Tribali su je pokrit nekin velikin tapeton dok on ne ode s brodon! (m, r. 1975., Split, sss)

Pa fff... Ha mislin smetalo bi mi da se gradi čisto zbog toga da se izgradi jer ono njih pet sad želi da se izgradi džamija veća od svetog Duje, ali ako – ako njih se, ne znan, ili preobrati ili je došlo dovoljno muslimana koji ne znan – koji žele da imaju džamiju u svon mistu ka, ha okej ka. Svako ima pravo na neko svoje. (m, r. 1995., Split, vss)

Jednom navijaču ne bi smetalo da imigranti islamske vjeroispovijesti sagrađe i džamiju. Spomenuo je da u Hrvatskoj ima puno turcizama, a s povećanjem broja imigranata smatra da bi se dobila kulturna raznolikost, npr. povećanje gastronomske ponude:

Pa zašto ne, šta. Pa nek svak radi šta ga je god volja. Samo ti može oplemenit ka, razumiš, moš naučit neke nove stvari, neku novu kulturu, neka nova jela. Nešto novo sve. Pa dobro, mi smo ode isto, u našen jeziku ima masu ono turcizama i svega ka. (m, r. 1979., Split, sss)

Osmero navijača ima iskustvo boravka i života (turističkih, zbog stipendija i školovanja, volonterskih) u različitim državama. Jedna kazivačica koja predlaže asimilaciju imigranata, osvrnula se na položaj žena u islamskim državama:

Bila san u Jordanu ... i nakon toga san čitala neke knjige o islamu i onda san malo postala zahvalna šta živimo u katoličkoj zemlji... Bez obzira šta ne prakticiran vjeru ... kontra san Crkve i žaj mi je, najrađe bi se ispisala iz Crkve jer san se pričestila i krstila. Nisan se krizmala. Tada san već bila došla sebi. Ali opet iman osjećaj da me to podneblje odgojilo ka'... Ajde, neku visokoobrazovanu, je li, (nasmije se) bjelkinju koja bi se vjerojatno bilo di stopila, uklopila (...) Mislin da ne bi ... bile ni ovol'ko... da smo rođene u tako nekon podneblju... Bojin se da mi ipak oni, dok god su takvi, ono striktno nepromijenjeni i priprosti, ulijevaju neku dozu nerveze i straha. Meni je prijateljica tamo imala baš napadaj panike. Meni je sve to ka bilo cool. (ž, r. 1991., Split, vss)

Četiri navijača su ateisti. Dva navijača i jedna navijačica kazali su da ih smetaju i crkve: „Mislin, ono, žvcira me crkva kad zvoni, kamoli me ne bi džamija, znaš ono? (ž, r. 1991., Split, vss). Imigrantima različitih vjeroispovijesti ne bi zabranili prakticiranje vjere, no smatraju da bi to trebali prakticirati unutar obitelji ili na udaljenim lokalitetima od domicilnog stanovništva. Primjer objašnjenja je: „Znači, amo reć evo džamija tamo kraj Dicma u nekon polju pa mislin – aj'te tamo. Ne znan, 'naš ono? Sve ima svoje vrime i misto. Ne bi zbog toga šta je meni to čudno rekla ljudima: 'Alo ej, ne smiš ti bit musliman i prakticirat tu vjeru.' Naravno da možeš, je*ote led.” (ž, r. 1991., Split, vss)

Ovisno o strukama navijača, oni s iskustvom rada i podučavanja smatraju da bi domicilno stanovništvo, odnosno društvo prijema i turiste i buduće sugrađane trebalo učiti što je važno za sredinu u koju dolaze:

Odma ih podučija... to su naše, to smo mi! Znaš? Ode imaš pivu kupit, moš na zidić sist, Matejuška je misto di se navečer sidne I ... da ih uvlačimo u našu priču. Ne sa ono zabranon ... nego uči ga!... da poštuje, onda da dolazi u grad koji je – respect! Di imaš palaču koja ti je tu identitet ... onako poentirali o solidarnosti i da na ulazu u grad bude, ka šta u Ljubljani piše *grad kulture*, da nama piše *grad solidarnosti*. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Visokoobrazovani navijači, s iskustvom rada i života u inozemstvu, smatraju da se migracijama i integracijom treba upravljati, ali i da trebaju postojati politike očuvanja i promocije identiteta domicilnog stanovništva:

Pa mis' da, da se može utjecat ono... naprimjer u engleskoj obitelj imaš dvoje dice u jednoj kući na tri kata, dok u muslimanskoj obitelji imaš stan i njih je 10 ... u jednoj sobi. I normalno da, njima će za 10 – 15 – 20 godina to bit problem jer ako ih je sad već izmišano, bit će ih još više– al' to opet nije

problem muslimana ... problem je opet tog nekog razmišljanja i planiranja unaprid... ne vidin to k'o neku prijetnju jer to je jednostavno proces Nemoš ti nekome govorit: 'Ej, pa nemoš ti napravit deset dice.' Ako on ima, mislin, u Kini to rade i imaju neke ka. Ali to je ono iz nekih drugih razloga. Ali mislin ono, ako, ako se ti bojiš da ti neko sad ne ... uništi kulturu, očito ti je i ono ta tvoja kultura nije dovoljno jaka. Možda bi se treba pobrinit ti tu svoju kulturu sam očuvaš, a ne da se bojiš da ti je neko drugi promini. (m, r. 1995., Split, vss)

Dio navijača smatralo je da se stranci trebaju prilagoditi sredini u koju su došli. Na traženje da detaljnije pojasne kako, dobiveni su odgovori:

Ja mislim da prihvatiti ove temeljne neke, tipa ono da navija za Hajduka, da na svetoga Duju... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Pa isto kako i ja dođem u tuđu kuću pa se prilagodim redu u toj kući i običajima, ali ne zapostaviti svoje. Trebalo bi se prilagoditi i živjeti tu kako jest. Ako ti (se) dijete tu školuje... prihvatiš taj kućni red nekakav, ali svoju religiju i svoj dom ne zaboraviti, i svoj jezik... Onako kako je bilo prije dvjesto godina pa je funkcioniralo i bilo je sasvim ok. Jedna zajednica drži do svoga, a ovdje se prilagodila, prilagodila se u svim uvjetima, kako bi i trebala, ono baš ljudski onako... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss).

3.7. Zaključak: mogu li nogomet i strani nogometaši doprinijeti integraciji imigranata

Cilj ovog istraživanja bio je komparativnom analizom saznati mogu li, i kako, nogometna igra i strani nogometaši pridonijeti društvenoj integraciji i inkluziji različitih imigranata i pod kojim uvjetima. Rezultati pokazuju da nogomet u tome ima veliku ulogu budući da su upravo zahvaljujući nogometu (Hajduka ili momčadi s kojom su igrane utakmice) neki intervjuirani navijači prvi puta vidjeli osobu druge boje kože, saznali za brojne gradove i države, kulture. Mišljenja navijača, sudionika istraživanja, može li nogomet doprinijeti integraciji imigranata i socijalnoj inkluziji različita su. Raspon odgovora je heterogen, no uglavnom potvrđan, kao što je vidljivo u primjerima citata:

Apsolutno (...) Pa to je način na koji mi širimo, pa i taj nogomet, pa to je fantastično! Ja često gledam na YouTube-u te navijačke (skupine op. a.) i onda gledam koji su ljevičarski, koji desničarski klubovi. (...) kakvi su izraelski klubovi, onda nekad gledam i Liverpool ima li nekad crnih navijača (...) tu te veže jedna druga ideja, ovdje te veže Hajduk na primjer i onda za Hajduk svi dižu, bez obzira tko smo... Sad neki dan sam gledala tog Sahitija i super, nitko ništa nije rekao, nitko nije komentirao... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Pa mislim da vrlo malo mogu pomoći ... ali to je vrlo dobra stvar za širinu gledanja kakav je svijet – takav i klub mora biti. Svijet je postao multikulturalan, bar pokušava biti i jedan mišung svega lijepoga i kroz sport se to da lijepo vidjeti, da se može naučiti puno o drugim civilizacijama, kulturama kroz te pojedince koji dolaze jer su zanimljivi onda svima. Pa čak i neobrazovani ljudi saznaju o nečemu i nekoj zemlji i običajima i to može biti samo dobro, ali ne vjerujem da mogu baš puno puno pomoći u ovim velikim, globalnim stvarima. Ali lijepo je, da. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Navijači su isticali da su kao djeca upravo preko nogometa, klubova, reprezentacija i nogometaša učili o drugim zemljama, jezicima, kulturama, religijama, a neki su prvi puta vidjeli osobu druge boje kože upravo na utakmici:

Hajduk – Bordeaux, joj to je bilo super! Mislim da je to '82,⁹⁴ 10 godina da sam imala i tad je igrao – on se zvao Tigana,⁹⁵ u francuskoj reprezentaciji. I ja se sjećam prvi put, ono svi smo bijeli, ja sam uvijek išla na utakmice u bijelim majicama i kad sam vidila, stala san vikat: 'Tata! Tata! Crni čovik!' – tada sam prvi put u životu vidla crnca jer smo imali crno-bijelu televiziju i nisam baš kužila, filmove da, ali uživo sam prvi put vidila crnca toga Tiganu, toga igrača. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Ja sam znao sva mjesta u Jugoslaviji koja su imala barem drugoligaša. Bilo iz tablica u Sportskim novostima, bilo iz albuma sa sličicama nogometaša. Isto tako, putem europskih protivnika Hajduka ili drugih tadašnjih jugoslaven-skih klubova naučio sam gdje su npr. Vejle, Craiova, Szekesfehevar (tek puno kasnije saznao sam da je na hrvatskom to Stolni Biograd), Metz, Bordeaux, Dnjepropetrovsk, Krivoj Rog, Trabzon, Plovdiv, Leipzig itd. Prateći nogomet saznao sam za većinu gradova u svim europskim državama. I sada kada čujem ime nekog grada prvo pomislim na klub iz tog grada. Ukratko, o zemljopisu sam puno više naučio iz nogometa nego u školi. (m, r. 1972., Zagreb, vss).

Mislim da će većina ljudi reći – zašto ljudi vole gledati svjetsko prvenstvo? Zašto ga ja i dalje volim gledati, iako je užasno problematično na sto razina, je to da ti vidiš raznolikost svijeta... doznala (sam) di je Kamerun i kako izgledaju ljudi iz Kameruna gledajući svjetsko nogometno prvenstvo... da postoji nekakva Gana... Nigerija... neki tip raznolikosti i ljepota takvih nekih natjecanja di se mogu ljudi susrest... pa i unutar jedne reprezentacije na kraju krajeva. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Kazivačica iz Sinja kazala je da je nogomet važan i za integraciju hrvatskih građana u druga društva i ispričala primjer kćeri koja je studirala u SAD-u. Većina njezinih kolega, niti ljudi koje je upoznala nije znala gdje je Hrvatska i prvi puta je za nju čula od nje. Međutim, nakon što je „hrvatska nogometna reprezentacija bila

⁹⁴ Hajduk – Bordeaux, utakmica Kupa UEFA, odigrana 20. listopada 1982. u Splitu.

⁹⁵ Jean Amadou Tigana, rođen 1955. u Bamako (Mali), bivši francuski reprezentativac.

druga na svijetu svi su ju povezivali sa sportskom nacijom, nije morala objašnjavati gdje je država iz koje dolazi“. (ž, r. 1966., Zagreb, Sinj, vss)

Analizom prikupljene etnografske građe, koja se najvećim dijelom temelji na polustrukturiranim dubinskim intervjuima s navijačima i navijačicama HNK Hajduk iz Splita potvrđuje se hipoteza rada da su strani nogometaši „zvijezde“ koje navijači uglavnom rado prihvaćaju. Budući da navijačke skupine karakterizira protivljenje imigraciji te isticanje regionalnog i nacionalnog identiteta, koji katkad prelazi i u nacionalizam tražeći odgovor na istraživačko pitanje zašto i pod kojim „uvjetima“ navijači prihvaćaju strane nogometaše dobivena etnografska građa pokazuje širok raspon razmišljanja i stavova. Prihvaćanje stranih nogometaša, ovisi o makropolitikom kontekstu. Tijekom suživota u Jugoslaviji za HNK Hajduk su igrali nogometaši iz bivših jugoslavenskih republika i pokrajina. Neovisno o ideji „bratstva i jedinstva“ navijači su znali tko nije iz Hrvatske, Dalmacije, ali i iz Splita. Posebice su status Drugoga imali igrači iz Dalmatinske zagore, odnosno *Vlaji*. No, prihvaćali su i voljeli nogometaše drugih etničkih i religijskih pripadnosti, i lokalne Druge, ako su dali sve od sebe igrajući za Hajduk. Raspadom Jugoslavije i ratovima na ovim prostorima Drugi postaju Srbi i Crnogorci, ne samo nogometaši već i supružnici članova uže obitelji. I nakon trideset godina, Drugi su „pravi“ Srbi iz Srbije. Ostalim Srbima, onima iz etnički miješanih brakova, Srbima iz Bosne i Hercegovine, ili „našim“ hrvatskim Srbima oprašta se ako dobro igraju.⁹⁶ Krajem 20. i početkom 21. stoljeća, u kontekstu sve raznolikijih i brojnijih globalnih migracija, u HNK Hajduk dolaze igrači iz drugih država pa i drugih kontinenata, različitih vjeroispovijesti i boje kože. Istraživanje pokazuje da i njih navijači prihvaćaju, da su im igrači crne boje kože u početku bili egzotični, o njima su pričali brojne priče, lokalno stanovništvo ih je nazivalo „đavlina“, no famijalizirali su ih davanjem nadimaka s lokalnom prepoznatljivošću i prihvaćali ih, kako kroz prošlost tako i danas. Istodobno, crnim igračima protivničkih momčadi s tribina su upućivali rasističke uzvike, vrijeđali ih natpisima na transparentima, bacali im banane na teren itd. Brojni igrači islamske su vjeroispovijesti, javno ju prakticiraju, no navijači su to kroz čitav istraživani period poštivali i prihvaćali ih. Jedino što većina navijača ne bi prihvatila nogometaša, domaćeg i stranca, homoseksualne orijentacije, iako i tu građa pokazuje pomake u individualnim razmišljanjima.

Na drugo istraživačko pitanje prihvaćaju li različite imigrante i građane Republike Hrvatske koji ne pripadaju većinskom stanovništvu rezultati istraživanja pokazuju da je stanovništvo s istraživanog prostora od druge polovine 20. stoljeća do danas bilo izloženo susretima s ljudima različite etničke i religijske pripadnosti, bilo kroz razvoj turizma, privremene migracije članova lokalnih zajednica, sklapanje brakova

⁹⁶ O različitim percepcijama Srba iz Srbije, Hrvatske, Crne Gore... kao i Hrvatima iz različitih jugoslavenskih republika u kontekstu koetničkim migracijam nakon raspada Jugoslavije usp. Rajković Iveta, 2012.

i sl. Prihvatanje Drugih ovisilo je o makropolitikom kontekstu a danas je oblikovano dominantno medijskim diskursom o izbjeglicama. Do početka Domovinskog rata, na istraživanom prostoru prihvaćani su svi pripadnici naroda i narodnosti dotadašnje zajedničke države Jugoslavije. No zbog ratnih sukoba, najomraženiji Drugi postali su Srbi i Crnogorci. Na istraživanim prostorima, žive pripadnici različitih naroda (npr. Poljaci, Slovaci, Česi) većina njih ima status nacionalne manjine. Tu se posebno izdvajaju Albanci, koji imaju dugu tradiciju etničkih poduzetništva, i lokalno stanovništvo ih također prihvaća, iako ih pogrdno nazivaju *Šiptarima*. U recentno vrijeme, u kontekstu dobrovoljnih međunarodnih migracija, ovaj prostor postao je privlačan digitalnim nomadima, koje domicilno stanovništvo načelno prihvaća, no pokazuje i predrasude na osnovu etničkih pripadnosti. U kontekstu prisilnih, izbjegličkih migracija, vidljiva je razlika o stavovima prema Ukrajincima i drugim izbjeglicama, koja se temelji na boji kože, neznanju o religijskoj pripadnosti, ali i stavovima da su se Ukrajinci samostalno odmah uključili u društvo, rad i obrazovanje djece (iako su na ovo uvelike utjecale politike države, u kontekstu politike Europske unije). Istraživanje pokazuje da lokalno stanovništvo sezonske radnike i sadašnje stalne stanovnike iz bivših jugoslavenskih republika (Bosne i Hercegovine, Srbije, Makedonije, Kosova) u međuvremeno sve bolje prihvaća, granice Drugosti postaju manje vidljive, osim u slučajevima kada na sebi imaju vidljive markere identiteta države i nogometnog kluba države iz koje dolaze (tetovaže, predmete, odjeću), odnosno ako „ne provociraju“. Novi Drugi sada su sezonski radnici iz azijskih država, od kojih su bolje prihvaćeni katolici.

Svi sugovornici slažu se da je za turističku djelatnost, koja je jedna od najvažnijih gospodarskih grana Republike Hrvatske, a svakako Dalmacije, važna radna snaga, da je na prostoru Dalmacije nema dovoljno (da domaći ljudi uglavnom ne žele raditi nisko plaćene poslove), te da je dolazak sezonskih migranata neophodan. Istraživanje pokazuje da intervjuirani navijači migrante vide uglavnom kao privremene i sezonske radnike. Analizirajući intervjue saznaje se da su razmišljanja sugovornika najbliža modelu integracije gostujućih radnika (usp. Bolmberg, 2020; Aggestam & Hill, 2008), kakva je bila praksa zapadnoeuropskih država (Njemačke, Austrije, i Švicarske, usp. Čapo, 2019; Fassmann, 1999) prema ekonomskim migrantima, gostujućim radnicima, kod nas poznatijim kao *gastarbajterima*. Prema ovom modelu strani radnici, imigranti dolaze privremeno (nemaju tendenciju useljavanja), oni su „gosti“, koji će se nakon odrađene sezone, ili nekog vremena, vratiti svojim kućama. Društvo domaćina ne ulaže u njihovu integraciju, npr. ne organizira im tečajeve jezika i kulture, ne potiče spajanje obitelji itd.

Kazivači su suglasni da im migranti trebaju u ugostiteljstvu tijekom turističke sezone, ali i tijekom cijele godine, posebno u građevinskoj industriji, poljoprivredi itd. Neki su svjesni da Hrvatskoj treba i trajnih useljenika, posebice u manjim mjestima u kojima se zbog nerentabilnosti ukida i javni prijevoz. Od useljenika očekuju

da se prilagode sredini u koju su došli, za dugoročna useljenja predlažu usvajanje lokalne kulture, dakle asimilacijski model. No s druge strane, dio ih ističe da ne vole niti kada se netko previše želi uklopiti, vole kada ljudi imaju svoj stav i identitet pa je vidljiv i multikulturalni model integracije, odnosno pronalazak pravog omjera između asimilacijskog i multikulturalnog modela. Navijači iz čijih stavova se iščitava multikulturalni model, smatraju da će novi sugrađani doprinijeti bogatstvu kulturnih sadržaja i ponude. Neovisno o modelu integracije, većina intervjuiranih navijača smatra da je integracija dvosmjernan proces i spremni su u njemu sudjelovati, jedni s ciljem asimilacije u svoju zajednicu, a drugi u smislu postizanja više interakcija.

Istraživanje potvrđuje da HNK Hajduk ima iznimnu važnost u životima navijača, da su navijački i regionalni identiteti neodvojivi, i da navijanje za Hajduk, označava i pripadnost zajednici te da se ovaj identitet može smatrati primordijalnim (Geertz, 1973). Iako je primordijalni identitet kroz više od pola stoljeća doživio kritike poput onih da modernizacijom slabe primordijalne veze, da se pojačava „građanska veza-nost“ na temelju poštivanja građanskih obaveza i pravnih normi, i nije ga moguće primjenjivati u suvremenim (građanskim) društvima (Katunarić, 2003), građa pokazuje da odobravanje navijačkog ponašanja od strane drugih navijača možemo objasniti upravo njime. S druge strane, isticanje navijača da imaju navijački i „građanski tj. civilni“ identitet na tragu je Geertzovih (1973) spoznaja, u kojima napominje da postoje varijacije u pogledu jakosti primordijalnih veza kod pojedinaca, njegovog obrazovanja i životne okolnosti.

Kao što je praksa u kvalitativnim etnološkim istraživanjima, na kraju intervju navijačima je postavljeno pitanje: Ima li nešto što vas nisam pitala, a smatrate da je važno za ovu temu ili bi htjeli reći? Najveći broj intervjuiranih navijača uz osmijeh i glasnije od ostatka kazivanja kazao je: “Hajduk živi vječno!”

Sudionici istraživanja s dužim navijačkim stažem, višim obrazovanjem, pa i oni koji su napravili svojevrstan odmak od Torcide, ali su nakon pauze ponovno počeli ići na utakmice, iznijeli su zanimljive konstatacije. Navijač, Torcidaš, kazao je da ga smetaju mediji kako je nazvao „infodemija“, koji pokazuju dvije krajnosti:⁹⁷

Mislin da su mediji ogroman problem. Šta se konkretno tiče navijačkog pokreta, navijačkog društva. Da su jako, jako se iskrivljeno prikazuju mišljenja, stavovi, postupci, odnosi. Da se važni problemi zanemaruju... najbolji primjeri ovo kad bude neko s*anje na utakmici, sto članaka... sa ne znan kakvin krivin informacijama. Svi su na medijskom linču, objavljivanje slika, imena, familija... I onda za misec dana ... humanitarna akcija i onda isti ti novinari pričaju ... u drugom svjetlu. (m, r. 1998., Split, student)

⁹⁷ Analizu percepcije medijskog izvještavanja o udruzi Naš Hajduk, NK Torcida i HNK Hajduku vidi Krolo, 2019: 51-67.

Isti navijač smatra:

Navijačke skupine su... baš van medijskog publiciteta... Ka ne triba nama reklama i to, jel'. Ali smatran da, da bi tribalo napraviti neku poveznicu između ta dva svita. Da se čuje taj neki glas, znaš, malo bolje, jasnije. Ka da nije to sve tako crno na bilo. Da ima neka, neki sivi sloj nečega (ibid.)

Stoga se nadam da sam ovim istraživanjem uspjela prikazati heterogenost navijača i navijačica Hajduka, njihove stavove, ali i transformacije razmišljanja. Ujedno je važno napomenuti da osim otegotnih okolnosti koje su utjecale na odabir sudionika istraživanja (a to su osim zatvorenosti skupine i to što nemam navijačku pozadinu (usp. Perasović, 2015) i što sam žena iz Zagreba), tj. da nisam intervjuirala sadašnju jezgru Torcida i *ultrase* te više mladih navijača, analizom dobivene etnografske građe shvatila sam da su stariji navijači, koji su u mladosti bili aktivna Torcida i koji imaju dubinski uvid u funkcioniranje navijačke subkulture, ipak puno bolji odabir za ciljeve ovog istraživanja. Na ovaj način dobiven je pogled iznutra, ali i izvana jer navijači imaju i generacijski i edukacijski odmak, a neki i geografski. Ovi navijači, na kraju intervjua kao njihov dodatak temi istraživanja iznijeli su razmišljanja koja doprinose društvenoj koheziji, smanjenju rasizma, šovinizma i drugih radnji pojedinih navijača Hajduka koje nisu u skladu sa zakonima. Dvije visokoobrazovane navijačice smatraju da bi udruga Naš Hajduk, kao suvlasnik kluba, trebala raditi na preodgoju svojih navijača:

Mislin da bi navijači mogli puno prominiti, da bi mogli pridoniti mijenjanju te stigme u vezi navijača kao, da su to navijači napušeni idioti koji su došli raditi probleme, samo da se malo smanje neredi na utakmicama... Stvara se stigma bez veze jer to – sve šta su ikad dobro napravili, to u tom trenutku prestaje postojati i jednostavno oni su i dalje svi debili i to je to (...) trebali bi preuzeti veću odgovornost jer svaki put kad se desi s*anje na stadionu, Hajduk dobije po džepu 10, 15, 20 iljada kuna i ono, čemu? To mi je ono. (ž, r. 1996., Split, vss)

Intervjuirane navijačice smatraju da se novac Hajduka nepotrebno rasipa na plaćanje kazni zbog prekršaja koje su napravili njegovi navijači, pripadnici Torcida i Našeg Hajduka. Smatraju da stariji navijači, trebaju odgajati mlađe navijače da ljubav prema klubu usmjere na kreativan način, slanjem poruka koje nisu u suprotnosti sa zakonom:

Trebalo (bi) i u odgoju, znaš, govoriti. Evo, i u navijačkin skupinama, ono: 'Daj, opali na koreografiji. Radi na tome da natpis bude originalan, da bude ubojito, da tučeš u politiku, u lokalnu, nacionalnu, globalnu – šta god... Ovak.. Nemoj paliti jer to klub kojeg voliš košta', jel'? (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Šestero navijačica smatra da bi se domaći nogometaši Hajduka, uprava kluba, kao i vodstvo udruge Naš Hajduk, trebali više javno angažirati, kritizirati i ograditi se od loših ponašanja pojedinih navijača, kao što je to napravila gradonačelnica Supetra. Dio ih je isticao upravo razliku dvostrukih standarda i stavova, prihvaćanja stranih nogometaša koji igraju za klub, a isticanje rasizma, ksenofobije, šovinizma itd.:

Vezano za klub... će prihvatit bez problema... A opet imaju oni desno, radikalnu ideologiju... Primjenjuju u civilu... da se smanji taj rasizam, ksenofobija, netolerancija... To bi prije svega igrači trebali. To bi više mogli neki domaći igrači kao nekakvi idoli, koje mladi slušaju, gledaju, uzori su im, mogli bi im reć da to nije dobro ili tako... Ne sami stranci, nego više domaći igrači... Mislim mi kao društvo nismo još kao recimo Švedska ... U nas je to sve zaostalo malo... U nas još postoji taj... primitivizam. (m, r. 1982., Pelješac, sss)

...volila bi da je više nekog eksplicitnijeg pozicioniranja ili zagovaranja nekih širedruštvenih stvari (...) To možeš vidit sporadično u nekim komentarima kada ih netko ... natjera da se postave (...) ovi koji zarađuju jako puno i koji imaju ... čišće ugovore ... mogu tražit ... od kluba (...) Fali mi ... društvene angažiranosti (...) kad je bilo opjevavanje ... Hajduk je kažnjen jer ovi su skandirali ... 'Mrzim Dinamo, srpsko ime to' i onda uprava Hajduka ima neki tip ograđivanja...: 'A nisu baš to trebali pivat, ali to je dio folklor...'... A ja zaista mislim da ti u toj poziciji... se moraš vrlo jasno ogradit od toga i reći: 'Ne, nije oke' (...) očekujem od kluba koji se pokušava pozicionirat (...) iz nekog šireg društvenog promišljanja (...) imam veća očekivanja i od igrača i od uprave kluba... i od ekipe koja vodi Naš Hajduk... više akcija i reakcija na takve stvari (...) kritiziranje postupaka određenih ljudi na stadionu Pa ne znači to da mi u automatizmu križamo Hajduk, znaš (...) Dapače, imam pravo i hoću u svakom momentu kritizirati stvari koje mi se ne sviđaju, baš zato što mi je stalo i želim da budemo bolji i da rastemo skupa. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Tijekom intervjua, češće na kraju, dio navijača pokazivao mi je kratke video isječke stranaca (uglavnom Azijata i crnaca) koji su odjeveni u Hajdukove dresove ili imaju navijačke rekvizite i koji pjevaju Torcidine pjesme. Na pitanje prihvaćate li i takve navijače dobila sam potvrdne odgovore. Iako je vidljivo da su im takvi stranci pomalo *smišni* (pod što smatraju da su im dragi i simpatični), ali poneke istodobno smatraju *ridikulima* (što ima negativno značenje poput nenormalan, cirkusant) možda je prihvaćanje Hajduka jedan od puteva integracije u zajednicu.